

Година XV

Книга 2, 2006 година

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Нено Павлов</i> – Стопански ред и социално осигуряване (Особености и еволюция на взаимовръзките. Референтни решения)	3
<i>Атанас Леонидов</i> – Ендогенната теория на растежа и основните икономически школи	38
<i>Raúl de Arriba Bueno</i> – Private or Market Economy in Bulgaria? An Institutional Approach to the Bulgarian Transition	71
<i>Desislava Kolarova</i> – Microeconomic Aspects in Business Services' Development: The Case of Bulgaria	90
<i>Владимир Сълов</i> – Виртуализация на информационните системи в условията на глобализация	120
<i>Никола Чолаков</i> – Върху значението на социалната статистика за развитието на статистическия метод	143
<i>Ветка Жекова</i> – Вътрешна и външна миграция на населението в България	175
Резюмета на английски език	205

INSTITUTE OF ECONOMICS AT BAS
D. TSENOV ACADEMY OF ECONOMICS
VARNA ECONOMIC UNIVERSITY

ECONOMIC STUDIES

Volume XV
2006, Number 2

Editorial Board

Dr. MITKO DIMITROV (Chief Editor)
Prof. Dr.Econ.Sc. KALIO DONEV (Deputy Chief Editor)
Prof. Dr.Econ.Sc. IVAN STOIKOV
Prof. Dr.Econ.Sc. METODI KUNEV
Prof. Dr.Econ.Sc. NIKOLA VULCHEV
Assoc. PROF. DR. NENO PAVLOV
Assoc. PROF. DR. SVETLA RAKADJIISKA
Dr. GEORGE SHOPOV

International Advisory Board

Prof. ANDRASH INOTAI (Hungary)
Prof. ANTONIA IOSIFOVSKA (Macedonia)
Prof. Dr.Econ.Sc. ATANAS DAMIANOV
Prof. Dr.Econ.Sc. BOIKO ATANASSOV
Prof. BRUNO DALLAGO (Italy)
Prof. GABOR HUNIA (Austria)
Prof. GEORGE ZAMAN (Romania)
Prof. GEORGE PETRAKOS (Greece)
Prof. Dr.Econ.Sc. ILIA GEORGIEV
Prof. XAVIER RICHET (France)
Prof. LULZIM HANA (Albania)
Prof. RUSLAN GRINBERG (Russia)
Assoc. Prof. Dr. PLAMEN ORESHARSKI
Prof. SAUL ESTRIN (UK)

DIANA DIMITROVA – secretary

Text editors: Hristo Angelov, Noemzar Marinova

CONTENTS

<i>Neno Pavlov</i> – Economic Order and Social Insurance (Specifics and Evolution of the Interrelations. Reference Solutions)	3
<i>Atanas Leonidov</i> – Endogenous Theory of Growth and Main Economic Schools	38
<i>Raúl de Arriba Bueno</i> – Private or Market Economy in Bulgaria? An Institutional Approach to the Bulgarian Transition	71
<i>Desislava Kolarova</i> – Microeconomic Aspects in Business Services' Development: The Case of Bulgaria	90
<i>Vladimir Sulov</i> – Virtualization of Information Systems in Conditions of Globalization	120
<i>Nikola Tcholakov</i> – An Outline of the History of Social Statistics and Its Methods	143
<i>Vetka Zhekova</i> – Internal and International Migration of Population in Bulgaria	175
Summaries in English	205

The papers should be prepared with text editor Word for Windows 2000/XP, font Times New Roman, volume 40 standard pages (30 lines x 60 columns), including tables and figures. References should be listed as footnotes in ascending order. The papers should have ½ page of summary and JEL classification. The papers should also be accompanied with contact information of the author (address, phone, fax, e-mail). The editors will prefer if you use e-mail.

Economic Studies is indexed and abstracted by ***Journal of Economic Literature/EconLit***.

Address: Institute of Economics at BAS, Aksakov 3, Sofia 1040, Bulgaria
Chief Editor: +359 2 9875 879, e-mail: m.dimitrov@iki.bas.bg
Secretary: +359 2 9875 879; 8104019, e-mail: diana@iki.bas.bg

ISSN 0205-3292

© Institute of Economics at Bulgarian Academy of Sciences, 2006

**СТОПАНСКИ РЕД И СОЦИАЛНО ОСИГУРЯВАНЕ
(ОСОБЕНОСТИ И ЕВОЛЮЦИЯ НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ. РЕФЕРЕНТНИ
РЕШЕНИЯ)**

Еволюционното развитие на икономическата теория и практика на либерализацията на стопанския ред през последните години поставя дълбок отпечатък върху концепцията за промени в изграждането на нови модели на осигурителни системи в Европа и света. Доказателство за това са извършените радикални структурни реформи в социалното осигуряване на страните от Източна Европа, Азия, Латинска Америка и Република България.

В студията се анализира философията и логиката на либералната концепция за развитие на социалното осигуряване, дефинират се същностните характеристики на дефектите на публичния и пазарния сегмент на осигурителната система, като основание за бъдещи промени, в съответствие с правилата на пазарния ред. Това е изключително важно за изборът на осигурителна политика и практики в следприсъединителния период, основани на европейския принцип за осигуряване на "сигурност чрез многообразието", на оценката за възможните последици от пазарните и непазарните регулации.

JEL: H65

Глобалната среда предизвиква както еднакви проблеми в отделните държави, така и приблизително еднотипни политики за промяна и приспособяване на механизмите на социалното осигуряване. Макар и да е по-инертна поради връзката с интересите на големи общности от хора и икономически структури, национално изградената осигурителна система се адаптира към спонтанния стопа

нски ред, следвайки своя собствена, обособена траектория и ценности, зададени от вътрешната ѝ среда и философия на развитие.

Общото, което обединява осигурителните политики е либерално направляваните осигурителни схеми, отворени към пазарно конкурентната среда, равновесието, стабилността и баланса на интереси.

Либералната концепция за изграждането на новия, многоколонен осигурителен модел преоткрива спонтанната роля на пазара и индивидуалната инициатива за социална защита като основни идейни инструменти за осъществяването на новата, европейска осигурителна политика. Макар реформата в осигурителната система да се осъществява по своя вътрешно присъща логика, тя не противоречи на пазарно-конкурентния ред. Двата процеса са във взаимовръзка и съответствие. Техният анализ и

¹ Нено Павлов е доц. д-р в СА "Д. А. Ценов" – Свищов, катедра "Застраховане и социално дело", тел. 0631/ 60907, e-mail: pavlov@uni-svishtov. bg

поставените приоритети са основа за по-нататъшна изследователска работа и вземане на управленски решения от съответните структури.

Настоящата студия е опит за участие в теоретичната дискусия относно протичащия “модернизационен” процес в съвременното социално осигуряване.

Въведение

В исторически план либералната икономическа концепция възниква като съвкупност от ценности, методологически принципи, методи и механизми за възприемането, опознаването и решаването на реални практически проблеми в икономиката и обществото. Тя може да се възприеме като политическа парадигма и икономическа философия на човешкото поведение, на икономическите и политическите действия при реализирането на конкретно поставени цели в обществения живот. Интегрирайки в единна, логически изградена система икономически възгледи, определени идеи, визии, доктрини и практики, либерализмът е проект на благоденстващото общество и свободната пазарна икономика.²

В своята дълга история като алмагама от чувствителност, стил на мислене и действия той е служил на различни цели и интереси, приспособявал се е към конкретни местни традиции, условия и среда в политическите и икономическите им измерения.

Познаването на философията и постулатите на либерализма, приложими в икономиката, в т. число и осигурителния сектор по същество е принадлежност към Европейския свят не толкова в географски аспект, колкото като тип култура, икономическо поведение, действия, поучителен опит, организация и отговорност.

Еволюционното развитие на икономическата теория и практика на либерализма през последните години поставя дълбок отпечатък върху концепцията за реформи и изграждането на нови модели на осигурителни системи в Европа и света (не без въздействието и техническата помощ на международните финансови институции). Доказателство за това са извършените радикални структурни реформи в социалното осигуряване на страните от Източна Европа, Азия и Латинска Америка.

Основният проблем, който произтича от анализирането на характеристиките, базисните принципи, изисквания и постулати на съвременния либерализъм е обосноваването на адекватен на европейската перспектива на България модел на структуриране, организиране и регулиране на социалния сектор, в частност на **системата за социално осигуряване**. Това ще рече дефиниране на съответни приоритети при условията на ограниченост на ресурсите, прилагането на нови подходи и механизми за решаването на социалните проблеми при неработоспособност в аспекта на техните макроикономически и корпоративни ефекти.

² Вж.: Икономически теории (Прозрения и пристрастия на великите икономисти), Под ред. проф. М. Кънев, В. Търново, 2005; Леонидов Ат., Ордолиберализъм, Социално пазарно стопанство, Трансформация, С., 2000; Ерхард Л., Държава на благоденствието, С., 1998, Атали Ж., М. Гийом, Икономиката на свободата, С., 1994; Фридман М., Р. Фридман, Свободата на избора, С., 1997

Като изходна позиция за кардинална промяна на подхода в развитието на осигурителния сектор приемаме методологията и капацитета на социалния риск-мениджмънт, в контекста на парадигмата на пазарно-ориентираната система на социално осигуряване.

Целта на изследването е да се анализира философията и логиката на либералната концепция за развитие на социалното осигуряване, да се дефинират и представят същностните характеристики на основните дефекти на публичния и пазарния сегмент на осигурителната система, като основание за бъдещи промени, съгласувани с правилата на стопанския ред. Това е от изключителна важност за изборът на осигурителна политика в следприсъединителния период, основана на европейския принцип за гарантиране на **“сигурност чрез многообразието” (security through diversity)**, на оценката за възможните последици от пазарните и непазарните решения и регулации в социалното осигуряване.

Възприемането на идеята за изграждането на многоколонна осигурителна система с многообразие от форми и структури за социална защита налага необходимостта от **по-задълбочен анализ на пазарните несъвършенства и начините за тяхното регулиране, балансиране и компенсиране.**

В същото време, тенденцията на либерализиране на всички сфери на икономиката и обществото изисква преоценка на функциониращата **публична осигурителна схема**, която макар и да е независима от пазара, най-малкото не трябва да накърнява либералните ценности, нито да поражда сенчести пазарни отношения най-вече в областта на заетостта.

Важно предварително условие за ефективен анализ и дефиниране на основните проблеми при прилагането на либералната концепция е безспорното положение, че развитието на социалното осигуряване е в пряка зависимост от състоянието и растежа на икономиката, от конкурентоспособността на бизнеса, ефективността на заетостта и популацията, потребностите от социална защита на социалните субекти, икономическите и обществените структури.

Може да се обобщи, че концептуалните проблеми на либерализирането на осигурителния сектор, на проявяващите се в него нови пазарни и непазарни несъвършенства не са били обект на специализиран научен анализ, въпреки необходимостта от тяхното аналитично представяне в аспекта на продължаващото реформиране на системата.

1. Приоритетни основания за либерализиране на осигурителния сектор

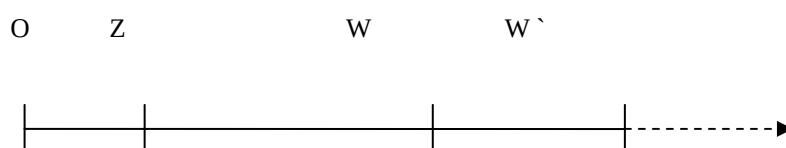
По своя генезис социалното осигуряване като феномен на конкретизирано знание с методологията на определена наука и практиката носи отпечатъка на икономическите промени и развитието на общественно-политическите структури. То има своите икономически, политически, демографски и социално-ценностни изменения, своя вътрешна логика и философия, връзки, механизми, институционален и организационен ред.

Социалното осигуряване като носител на специфичен тип защита и сигурност при осъществили се покрити рискове пряко засяга отношенията, зависимостта, интересите, ценностните нагласи и качеството на живот на

човека от неговото раждане на 0 г. до теоретичната граница на жизнения цикъл W г.

Фигура 1

Линия на живота

- O г.** – точна дата на раждането;
- Z г.** – начална трудоспособна възраст;
- W г.** – пределна трудоспособна възраст;
- W' г.** – теоретична граница на човешкия живот.

От своето възникване през втората половина на XIX век до наши дни социалното осигуряване се развива и функционира като сфера, функция, дейност, задание и компонент на икономическата система. "Спестяванията и частното осигуряване – отбелязва представителят на немския неолиберализъм В. Рьопке – са формите за осигуряване на живота, които принадлежат към областта на икономиката, на пазара, на частното "право", на свободата и не са свързани с никакви социални бариери.³"

То изпитва и пренася върху своите структури и механизъм на действие промените в човешките потребности, народопсихологията, структурата на потреблението и качеството на живот, в тенденциите на развитие на научното знание, на националната, регионалната и глобалната икономика.

В своето историческо развитие цивилизацията е утвърдила политики, модели и стандарти на социална защита и предаване на социален опит между страните и регионите в полза на социалното благоденствие. Еволюционният път на развитие по посока на неговото достигане изисква подържането на адекватно съответствие между променящата се осигурителна парадигма⁴ и детерминантите на обкръжаващата среда. Доколкото създава и развива конкретен модел на осигуряване, тя е конституираща, а доколкото утвърждава неговото функциониране е текуща политика на осигурителна защита.

Като компонент на развитието, осигурителната реформа е стъпката и технологията за приспособяване и реализиране на парадигмалните промени

³ Röpke W., Au-delà de l'offre et de la demande. Payot, Paris, 1961, p. 192. Цит. по: Леонидов Ат., Ордолиберализъм. Социално пазарно стопанство. Трансформация, С., 200, с. 182

⁴ Разбирана като парадигма на целокупното социално осигуряване

през призмата на които се осмислят нови факти и перспективи, прилагат се нови подходи и механизми при решаването на проблеми с дългосрочен ефект.

Ето защо, бъдещото реформиране и развитие на осигурителната система в най-голяма степен трябва да се определя от променената осигурителна парадигма, отчитаща особеностите на икономическото, социалното, политическото и демографското развитие на страната. Социалната реформа е базата за реализиране и приспособяване на системата към императивите на времето, за бъдещото устойчиво развитие, за балансиране на интересите и ограничаване на противоречията в бъдеще. Тя е такъв тип управление на иновативните промени в социалното осигуряване чрез който се въздейства (организирано или спонтанно) за намаляване на нивото и зоните на социалната несигурност при загуба на трудови доходи и неработоспособност, за придаване на системност и ефективност при функциониране на неговите елементи.

Реформата в осигурителната система е тип отношение и поведение на държавата към предизвикателствата и необходимостта от промени в подхода, механизмите и принципите на социална защита /конструиращи и регулиращи/, явяващи се активно отражение на реалното развитие при новите условия. В случая е важен отговорът на въпроса: На базата на кои основополагащи идейни школи, теории, платформи и модели ще се проектират и осъществяват реформите, при какви приоритети и обхват на държавната намеса, какви нови зони на социалноосигурителен дефицит ще се покриват, с какви индивидуални и колективни стратегии ще се преследват поставените цели?

Като социален феномен във философски аспект осигурителният процес подлежи на непрекъсната промяна и развитие. Енергийният заряд за това се съдържа не само в постиженията на науката, във еволюирането на икономиката и нейната динамика, но и във вечния стремеж на човека, като съвършено природно творение и разумно социално същество ревностно да търси социална защита и социална сигурност, по думите на А. Смит “да подобрява положението си от раждането до гроб”⁵

Първият класически модел на обхватно държавно организирано социално осигуряване в Европа, въвело дуалния подход на финансиране (от работодателя и осигуреното лице) за риска болест, злополука и старост възниква в Германия през втората половина на 19 в. (1883-1889 г.) при авторитарното управление на канцлера Ото фон Бисмарк. То съвпада с разпространението на платформата на “антилиберализма” в страната, с утвърждаването в Германия на “една нова концепция за социалните функции на държавата”⁶ и на “колективна предвидливост”⁷.

В този аспект, класикът-изследовател на социалното осигуряване в универсален мащаб – проф. Ив. Кацаров, в своя анализ заключава, че “ако със задължението за осигуряване се отнема една част от индивидуалната

⁵ Смит А., Богатството на народите, С., 1983, с. 437

⁶ Кацаров Ив., Теория на общественото осигуряване, Свищов, т. I, 1967, с. 18

⁷ Пак там

свобода”, то се давала “истинска сигурност”. Това имало за цел да свърже пролетариата с “държавата”⁸.

Особеното за “модела на Бисмарк” е, че той се проектира и развива по инициативата и съобразно интервенционисткият тип политика на държавата през този период.

В експертно-аналитичен план, Международното бюро по труда обосновава възникването на социалното осигуряване с факта, че “през времето 1883-1889 г. Германското правителство, ръководено от Бисмарк, създаде първата социалноосигурителна система, която беше почти единствената по рода си в продължение на 30 години.” Защо именно в Германия се е осъзнало, че проблемите за социалната несигурност не могат да се разрешат нито на основата на гражданската отговорност на работодателите, нито на основата на взаимоспомагателните каси на работниците? Истината се състояла в това, че Германия не била завладяна в такава степен от идеите на стопанския либерализъм и на *laisser faire*, както другите страни от Западна Европа; Германия била под влиянието на “пруската авторитарна държава”⁹ и на тази основа е бил “приложен принципът на задължителното осигуряване”¹⁰.

В съответствие с доминиращата в икономиката на Англия в края на 19 в. доктрина на класическия либерализъм, основан на естествената свобода “*laisser faire*”, на “*homo economicus*”, на “невидимата ръка” на пазарните сили, свободната конкуренция и саморегулирането, допълвано със силно ограничената намеса на държавата възниква широка мрежа от взаимоспомагателни инициативи, институционализирани впоследствие във взаимоспомагателни и осигурителни каси. Икономическата ориентация е към ограничаване интервениращата роля на държавата в областта на осигурителната защита в рамките на гарантирането на определен социален минимум, подкрепяща индивидуалната инициатива и отговорност на *homo economicus*, както и на семейството, на професионалните групи /гилдиите/ за осигуреността при бъдещ нетрудоспособен живот.

Впоследствие, като резултат на фундаменталната промяна, внесена в теорията на либерализма от Дж. Ст. Мил и възприемането на политиката на по-широк държавен интервенционизъм през 1908 г. в Англия се узаконяват “пенсиите за навършена възраст”, а през 1912 г. “национална осигуровка при безработица”¹¹. За разлика от пенсиите за възраст тази система се основава на осигурителни вноски. Тя служи като положителен пример за въвеждането ѝ по-късно в повечето европейски страни след Първата световна война и най-вече в Скандинавието. Пример за това е Швеция, въвела през 1915 г. задължителни пенсии за възраст, като система, основана на вноски и субсидии от държавата¹².

Концепцията на “интервениращата държава” намира най-широка реализация в осигурителната система на Англия през 40-те години на миналия век чрез “модела на Беверидж” и въвеждането на т. нар.

⁸ Пак там, с. 19

⁹ Пак там, с. 22-23

¹⁰ Пак там, с. 23

¹¹ Пак там, с. 25, Вж. също: Фридман М., Р. Фридман, Свобода на избора, 1997, с. 157

¹² Фридман М., Р. Фридман, Цит. съч., с. 160

универсални, неконтрибутивни пенсионни плащания в минимални, твърди размери, независими от трудовото възнаграждение. С това за първи път в осигурителната практика, в контекста на неолиберализма се въвежда публичен компонент на гарантиран универсален минимален (социален) доход, финансиран централизирано от бюджетни данъчни трансфери с възможност за по-голяма индивидуална инициатива и участие в допълнителното доброволно осигуряване. Социалноосигурителният модел на Бевъридж възприема принципа за интеграция на системата с всички форми на социална защита и заетостта, с цел преодоляването на бедността.

В съответствие с ценностите на традиционния за американската икономика стопански либерализъм през 30-те години на 20 век в САЩ се въвежда общонационална универсална система за социално осигуряване, като част от политиката на Новия договор при правителството на президента Фр. Рузвелт, в съчетание с реализирането на щатски осигурителни програми и участието на частния сектор. "Новият курс – пише М. Фридман – включва и програми, гарантиращи сигурност в случай на беда, главно обществено осигуряване, ... застраховката срещу безработица, социална помощ"¹³.

България е една от първите страни в света, която в края на 80-те години на 19 век по силата на текстовете на Търновската конституция поставя началото на изграждането на националната осигурителна система с въвеждането на основния и дял – пенсионното осигуряване по модела на Бисмарк в Германия.¹⁴

През 20-те и 30-те години на 20 век се разгръща мощно международно движение за социално осигуряване в световен мащаб. Негов първи идеолог е Роб. Оуен чрез своето послание, отправено към страните през 1818 г. за "международна политика на благоденствие". Учредената през 1919 г. Международната организация по труда със седалище Женева, приема множество специални конвенции и препоръки по социално осигуряване на база на добрите универсални практики в развитите страни¹⁵.

С този важен международен акт се поставя началото на интензивните промени, динамика и качествени трансформации в националните осигурителни системи, на известно международно стандартизиране и универсализиране на формите, подходите и механизмите до степен на съгласуваност, най-вече с придобилата фундаментална значимост за системата Конвенция на МОТ № 102 – Относно минималните норми за социална сигурност /1952 г./.

Включването в съвременното социално осигуряване на разнообразие от елементи на публичния и частния сектор между които се проявяват специфични осигурителни връзки и отношения чрез дейността на различни институции, твърде много затруднява неговото научно-теоретичното дефиниране.

Като отчита социално-застрахователния му генезис, проф. Ив. Кацаров го определя като "най-висша форма за обезпечаване на широки народни маси, на професионални групи и на отделни лица срещу случайни,

¹³ Фридман М., Р. Фридман, Свободата на избора, С., 1997, с. 151

¹⁴ Вж: Константинов Н., Социално осигуряване в България (1888 г.-1951 г.), С., 2001

¹⁵ Вж. Кацаров Ив., Теория на общественото осигуряване, Свищов, 1967, с. 32; Павлов Н., Социално осигуряване, Свищов, 1998, с. 353

поединично взети неподвижими, но в своето масово настъпване статистически оценяеми събития, които пораждат щета или парична нужда на засегнатия индивид”¹⁶.

Следвайки функционално-структурния подход, доц. Здр. Георгиев дефинира неговата същност като “съвкупност от социално-икономически отношения, които се пораждат при образуване, управление и разпределение на специален фонд, формиран от вноски на определени източници и предназначен за ... задоволяване потребности на лица, по отношение на които са се сбъднали определени събития”¹⁷.

Извеждайки еквивалентността като фундаментален принцип на финансовото организиране на системата, в съдържателната основа на осигурителните плащания на сегашните “клиенти” проф. Г. Гочев поставя “тяхното откупуване чрез направените от тях осигурителни вноски през трудовия живот”¹⁸.

Прилагайки системния подход в научния анализ, доц. Л. Стефанов представя социалното осигуряване като “устойчива съвкупност от елементи и връзките между тях, които имат за главна цел защитата от определени рискове”¹⁹.

При анализирането на пазарните дефекти и извеждането на необходимостта от по-широка държавна намеса на осигурителния пазар, американският икономист Дж. Стиглиц определя социалното осигуряване като “социално значимо благо, към получаването на което държавата принуждава гражданите за тяхната собствена полза”²⁰.

Обосновавайки потребността от публичен компонент в осигурителната система П. Самуелсън извежда нейната финансова връзка и зависимост от “данъчния потенциал на нацията като цяло”²¹.

Твърде разностранен и пазарно ориентиран е анализът на Л. Ерхард за социалното осигуряване в Германия. Ако при пазарната икономика социалното осигуряване не е основано върху “готовността да се носи отговорност за собствената съдба и да се проявява стремеж към повишаване на производителността в рамките на честната свободна конкуренция”²², то се превръща в “илюзорна нужда” и “модерната лудост – държава на всеобщото благоденствие”.

По цитиране на доц. Д. Димова, Райнхард Хохоус (1938) пише: “Социалното осигуряване гледа на обществото като на едно цяло и се интересува от индивида дотолкова, доколкото той представлява един малък елемент на това цяло. Частното осигуряване напротив, е заето с нуждите на индивида и му дава възможност да се осигури срещу превратностите на неговото собствено бъдеще”²³.

¹⁶ Кацаров Ив., Цит. съч., с. 85

¹⁷ Георгиев Здр., Пл. Йорданов, Теория на социалното осигуряване, Свищов, 2001, с. 114

¹⁸ Гочев Г., Б. Манов, Социално осигуряване, С., 2001, с. 46

¹⁹ Дулевски Л., Л. Стефанов, Осигурителни системи и фондове в България, С., 1999, с. 12

²⁰ Stiglitz J. E. Economics of the Public Sector, L., 1988, p. 13; Вж. също: Стиглиц Дж., Глобализацията и недоволните от нея, С., 2003

²¹ Самуелсън П., Экономика, М., т. 1., 1997, с. 128

²² Ерхард Л., Благоденствие за всички, С., 1993, с. 221

²³ сп. Проблеми на труда, С., 1995, бр. 11, с. 5

При изследването на социалната икономика руският проф. Г. Слезингер извежда развитието, обхвата, балансираността на социалното осигуряване и многостранната система на социалната защита като водещ фактор на финансовата стабилност на обществото²⁴.

Социалното осигуряване, според М. Фридман е “основната програма на държавата на благоденствието” в САЩ на федерално равнище, която “никой политик не може да си позволи да поставя под съмнение ...”²⁵. То е “възможност на трудещите се да заделят средства за обезпечение на собственото си пенсиониране и за временни периоди на безработица, вместо да се превръщат в обекти на милостиня”²⁶. С това по категоричен начин проф. Фридман разграничава програмата “социално осигуряване” от тази на “социалното подпомагане” което е функция по-скоро на държавата, а не на спонтанния пазарно-конкурентен ред и частните инвестиции.

Всяко от представените дефиниции има своето научно-познавателно и практико-приложно значение. В зависимост от гледната точка в тях се акцентира на различни аспекти, характеристики и направления, представящи неговата интердисциплинарна същност и особености: като висша форма на обезпечаване; съвкупност от социално-икономически отношения; механизъм на индивидуалната еквивалентност; сфера на данъчно-осигурителни трансфери; социална система за защита срещу конкретни рискове; социално благо, придобивано с принудителните, насърчителните и надзорните действия на държавата; система, базирана на индивидуалната отговорност, личната свобода и частната инициатива за спестяване и инвестиране в социалната защита. Общото, което ги обединява е **парадигмалното предизвикателство за либерализиране на системата, за проникването в нея на частната собственост, свободната инициатива, на пазарните отношения и формите на държавна намеса в съчетание със социалните дименсии на осигурителната защита.**

Проблемите, които се открояват в направения анализ имат по-скоро научно-теоретичен характер и се отнасят главно до връзките на социалното осигуряване с общественото възпроизводство, разпределителните отношения, държавното регулиране, фиска, заетостта, инвестирането в човешки капитал, спестовността, растежа и демографските изменения.

В порядъка на работно понятие в настоящия труд приемаме социалното осигуряване като **особен вид икономическа дейност и механизъм по набирането, финансовото управление и целевото използване на активи, придобити под формата на осигурителни вноски от работодатели, осигурени лица, трансфери от държавата и инвестиционен доход в полза на бенефициентите на публични и частни осигурителни схеми, в случаите на осъществили се покрити социални рискове.** То е специализираната дейност, която се организира по правилата, отношенията и механизмите на пазарно-конкурентния ред с по-широкото или ограничително участие на държавните институции.

Така изучавано социалното осигуряване активно присъства в реалната икономика, паричното обръщение, пазарната инфраструктура, социалното

²⁴ Вж. : Слезингер Г. Э., Социальная экономика, М., 2001, с. 67

²⁵ Фридман М., Р. Фридман, Цит. съч., с. 164

²⁶ Пак там

обслужване, мениджмънта, измененията на жизнения стандарт, условията на труд и здравето при работа. Това го прави особено чувствително към протичащите **динамични промени в икономиката и възпроизводството на населението в следните направления:**

- глобализацията, интернационализацията и регионализацията, чийто основни характеристики са свободното движение на капитали, човешки ресурси, стоки, услуги, иновации и технологии. Те дават възможност свободно да се влиза в преки икономически връзки и отношения със субекти от всички икономически региони в света, водещи до взаимното обвързване на националните икономики и на осигурителните системи; Предизвикателствата на глобализацията пред социалното осигуряване са шоките въздействия на по-голямата настояща и бъдеща социално-икономическа нестабилност, динамичната международна миграция, гъвкавостта и по-голямото хоризонтално и вертикално движение на работната сила във фирмите, по-дългите периоди на обучение и времеви интервали, непокрити с осигурителни вноски, по-високите държавно-бюджетни социални разходи и др.
- динамиката на конкуренцията като фактор на несигурността, вкл. и в социалния сектор, произтичаща от развитието на новите информационно-комуникационни технологии и на научното знание, превръщайки ги в мощен фактор на промяната, реструктурирането и растежа;
- скъсяването на циклите на качествените структурни промени в потребностите, потреблението, пазарите и иновациите, внасящи динамичност и гъвкавост в бизнеса, човешките ресурси и осигурителната дейност;
- развитието на нови индустриални и управленски технологии, основани на знанието, на ноу-хау и интелекта;
- засилващите се промени в организацията на труда, структурата на заетостта, начина на живот, системата от връзки и отношения в социалното осигуряване;
- влошаващият се демографски профил на страната и на държавите от Европейския съюз в посока на влошаване на демографските показатели, депопулацията, намаляването на икономическата активност и др. Демографските ефекти върху социалното осигуряване са свързани с интензивното демографско стареене и повишаване коефициента на зависимост, с въздействието на увеличаването на продължителността на живота върху осигурителните разходи и финансирането;
- нарастването на социалната отговорност на бизнеса, както и хуманизацията на процесите и явленията в "новата икономика на знанието";
- активното присъединяване и интегриране към европейския пазар е предизвикателство за бъдещото фирмено развитие при условията на силната конкуренция на икономиките в Общността, а с това и за финансовата стабилност на системата;

- нарастващото влияние на водещите международни организации – МВФ, Световната банка, Световната търговска организация, ОИСР, върху стопанския и социалния сектор чрез прилаганите от тях концепции и модели на реформи в страните, вкл. и в България.

Всичко това изисква нова концепция за радикална реформа и промени във функционирането на осигурителната система, изграждането на нов гъвкав социален модел, отговарящ на стратегията на Обединена Европа в социалната сфера, на интегрирането в международните структури и спецификата на българските условия.

2. **Философия на либералната концепция на социалното осигуряване**

Резултатите от експертния анализ показват, че в европейската, а и в световната практика **няма ясно изразен, възприет от всички страни единен модел за осигурителна защита**. Съществуват на практика различни решения, въпреки съдържащите се международни препоръки и регламенти в универсалните конвенции и рекомендации на МОТ, директивите с регионално значение на Европейския съюз, ноу-хаута и концепциите, лансирани то Международната асоциация за социално осигуряване и структурите на Вашингтонския консенсус. Независимо от различията, онова което ги обединява и допълва е доверието към ефективността и адаптивността на **либерализираната система** на социално осигуряване, отговаряща на изискванията ѝ за работоспособност, гъвкавост, мобилност, конкурентоспособност и инвестиционна активност във формирането и развитието на човешките ресурси. Само чрез създаването на тези характеристики осигурителната система може да въздейства върху производителността на труда, растежа, финансовата стабилизация и качеството на живот, да ускори прехода от т. нар. “кръг на бедността” към “непорочния кръг на богатството” в “рецесионните” икономики.

Порочният кръг на бедността се свързва с кризисното развитие на социалното осигуряване (каквото се очертаваше в страната през 90-те години), с доминантите на централизираното управление и структуриране на социалната защита при рисковете общо и професионално заболяване, трудова злополука, майчинство, старост, инвалидност, смърт, безработица, диагностика, лечение и бедност. Във финансово-икономически план най-често той се свързва с реализирането на финансови дефицити и държавно-бюджетни трансфери в доминираната публична схема, с генерираната от нея инфлация, ограничаване на вътрешните инвестиции за бизнеса, по-ниската заетост, забавянето на темповете на икономически растеж, а при равни други условия - с по-ниските доходи и по-голямата бедност.

Пътят към непорочния кръг на богатството (към който следва да бъде ориентирана реформата) включва активни икономически, политически и социални въздействия, (вкл. чрез частните осигурителни схеми), върху факторите на заетостта, инвестициите, производителността, конкурентоспособността и растежа.

Една от възможностите за овладяването на този преход, вкл. на разрастващите се непосилни за държавната система финансови тежести и

подоходни деформации, на “бягството” от лоялното финансово участие в нея, формиращо видимо потребителско отношение и демотивация към собствената осигурителна защита е **радикалната промяна на системата в двояк контекст: на идейните школи и течения на либерализма, както и този на интегралния хуманизъм**. Естествено във философията на концептуалното задание на реформата следва да се постави не само отварянето на осигурителната система към пазарно-конкурентните отношения, чрез механизмите и структурите на либерализацията, но и към ориентацията за по-висока ефективност и стандарт на живот, към по-високото качество на човешкия ресурс в съвременните му измерения за здравен, образователно-квалификационен, интелектуален и мотивационен статус, за гъвкавост, мобилност и адаптивност в икономиката.

Либерализацията на осигурителната система следва да се възприема като подход, политика и начин на действие в риск мениджмънта с цел радикално социално реформиране на държавно монополизирания осигурителен сектор в икономически и институционален план, в аспекта на нейните теоретични концепции и конструкции. Тя е своеобразен тип научна парадигма при осъществяване на реформата, базирана на триадата “икономическа свобода– ефективност – социална справедливост”.

Като икономическа доктрина либерализацията на социалното осигуряване включва сложна система от връзки и капацитет за стимулиране с цел активно да бъдат използвани предимствата на частната собственост за спестяване и инвестиции в отложеното потребление през бъдещ нетрудоспособен живот. По този начин тя формира институционалната среда, позволяваща на *homo economicus* със своя потенциал да се превърне чрез връзката “индивидуализъм – свобода на избора – собственост” в най-висшата ценност и смисъл на развитието на системата за осигурителна защита.

Чрез все по-дълбокото проникване на либерализацията в технологията на социалния риск мениджмънт, тя се превръща в тип култура на мислене и вземане на решения за съгласуване на многообразието от икономически интереси в социалното осигуряване, инициране на активност, предвидливост, надеждност, отговорност и заинтересованост в контекста на мисията и целевата детерминираност на системата. За целта либерализацията като процес включва съвкупност от **пазарни и непазарни инструменти за осъществяване на регулативни въздействия с цел придаване на развит и устойчив характер на осигурителния сектор от по-висш тип по примера на цивилизованите страни**.

В организационен план либерализацията на социалното осигуряване е работен механизъм за управление на социалните рискове чрез адаптирането на логиката, конструкцията и средствата за осигуряване към процеса на обвързване на вътрешните “енергетични” сили на целенасочено участващите в него икономически субекти в контекста на финансово-стабилизиращите структурни промени.

В този аспект, либерализацията може да се възприеме като алтернатива на институционалното реформиране (ограничената до институциите промяна) на социалното осигуряване, привеждайки философията и механизмите на регулиране на осигурителните процеси в съответствие с пазарно-конкурентната среда, доминиращата частна

собственост и икономизирането на осигурителните отношения, чрез проникването в тях на пазара и компромиса между социалната справедливост и ефективността. В подкрепа на това ще се позовем на твърдението на проф. Е. Майминас „Да вървим не натам, накъдето върви целият свят, означава да вървим наникъде“²⁷.

Либералната алтернатива визира пазара като висша форма на организиране на осигурителните отношения на конкурентна основа, отчитайки социалната им същност и измерения. Тя се основава на няколко принципно важни предпоставки:

- хората като живи същества и индивидуалности в своята активност за осигурителна защита се мотивират от личните потребности, интереси и поставени цели. Всяко лишаване от собственост, свободното разпореждане със своя живот и индивидуалната инициатива е „насилие“, а отказът на това право по същество е „безпорядък“ и невъзможност да се упражнява контрол“ върху работата на институциите и средствата за социално осигуряване, а с това и на своята сигурност. **„Свободолюбивата икономическа система – пише Л. Ерхард – може да просъществува дълго само тогава (и дотолкова), когато (и доколкото) и в социалния живот ... е гарантирана най-голямата възможна степен на свобода, на частна инициатива и на лична отговорност за собствената инициатива и на лична отговорност за собствената съдба“**²⁸. Противното решение, според нас, на внасяне на осигурителна защита „от вън“ (най-често от държавата), без личното участие и отговорност на лицето формира поведение и качества, не отговарящи на принципите на пазарно-икономическата система с всички последиствия върху ефективността;
- реализирането на личния интерес в приватизираното социално осигуряване по собствена инициатива и със свои средства чрез посредничеството на осигурителния пазар не води до „хаос“ и „безредие“, а до спонтанен и разумен социален ред, базиран на пазарните правила, конкуренцията и доброволното сътрудничество, на проявлението на конкретни икономически интереси на осигурителния пазар при осигуряването на социална защита. В случая е уместно да се припомни тезата на Бернар Мандевил за спонтанния растеж на подредените социални структури: „... Действията на индивидите произвеждат цялостен ред, въпреки че имащите заслуга за това не го осъзнават.“ Обясненията за това се съдържат в обстоятелството, че „... в сложния ред на обществото резултатите от действията на хората са много по-различни от техните намерения, и че индивидите, преследвайки собствените си цели, независимо от това, дали са егоистични или алтруистични

²⁷ Майминас Е., Российский социально-экономический генотип. Вопросы экономики, М., 1996, №7, с. 141; Цит. по : Кънев М., Преходът към пазарна икономика (обусловеност, референтни модели и политики), Свищов, 2000

²⁸ Ерхард Л., Цит. съч., с. 221-222

постигат полезни резултати за другите, и в края на краищата ... целият обществен ред е резултат на човешки стремежи”²⁹;

- трансформирането на властта над хората, във власт и равенство пред закона, осигуряваща естествените правни гаранции на личността при участието на осигурителния пазар, недопускателно насилие, противопоставяне, дискриминация, доминиране правата на “силните”, вкл. чрез предписване на безпринципни привилегии в социалното осигуряване за сметка на ограничаване свободата на останалите общности. “Социалната сигурност – посочва Л. Ерхард – сама по себе си е нещо добро и до голяма степен желано, но социалната сигурност трябва да се породии най-напред чрез собствените сили, чрез собствените постижения и от собствените стремежи”³⁰. Т.е. тя трябва да бъде функция от заложените правила в закона и естествения стремеж на човека да се грижи за своята социална защита, за своето бъдеще, семейство, старини и нетрудоспособност;
- разширяването свободата на избора и частната инициатива в осигурителния сектор, на независимостта от прекомерното влияние на държавата по отношение на социалното осигуряване не толкова от съображения за хуманност, колкото по причини за икономическа целесъобразност и ефективност. Азбучна истина е, че както не е възможно “един народ да консумира повече, отколкото е създал като стойност, по същия начин и отделният човек не може да има по-голяма действителна сигурност, отколкото всички заедно сме си осигурили чрез достигнатата производителност на труда”³¹.

В този ред на мисли споделяме становището на Л. Ерхард, че независимата и автономната социална политика в народностопански аспект, причиняваща поражения на производителността на труда и ефективността, трябва да остане в миналото. Стабилността на либералния икономически ред трябва да се поддържа чрез съгласуването ѝ с икономическата политика, с ограничаване на “колективното (солидарното) преразпределение” на осигурителните вноски и дохода, с личната, финансова отговорност на всеки за осигурителната защита срещу социалните рискове. “Грижи се, държаво – възкликва Л. Ерхард в германския парламент – не за моите собствени проблеми, а ми дай толкова свобода и ми остави толкова от резултата на моя труд, че да мога сам да определям своето съществуване, своята съдба и съдбата на своето семейство”³².

Противопоставяйки се на тоталната, схематична колективна сигурност в социалната сфера, на т. нар. “държава на благоденствието” Л. Ерхард лансира тезата, че “икономическата свобода и системата на тотално задължително осигуряване се понасят взаимно толкова, колкото огънят и водата”³³.

²⁹ Цит. пр.: Коева Ст., Спонтанен ред, Варна, с. 25-26

³⁰ Ерхард Л., Цит. съч., с. 237

³¹ Ерхард Л., Цит. съч., с. 225

³² Пак там, с. 227

³³ Пак там, с. 223

Макар либерализацията като универсален управленски подход да не е панацея за решаването на всички проблеми на социалното осигуряване, в своята философска същност тя съдържа безспорни предимства пред централизираната, държавна, монополноструктурираната осигурителна система. В случая не става реч за абсолютна либерализация, а по-скоро за запазване в необходимата степен на държавния сектор и на държавното регулиране в следните му измерения:

- административно-правното регламентиране и институционализиране на осигурителните отношения, тъй като дори и най-всеобхватната либерализация не означава действия без правила, предписани от държавата и съблюдаването на определени стандарти;
- развитието, макар и в преструктуриран вид на публичния, /одържавения/ компонент на осигурителната система;
- финансово-кредитното регулиране чрез механизмите за управление на паричните потоци, субсидиите, гаранционни фондове и др.
- надзора, мониторинга и контрола, осъществяван от държавните институции в сферата на социалното осигуряване;
- осъществяването на целеви програми със социалнообезпечителна насоченост в системата, финансирани от държавния бюджет;
- социалните държавни стандарти за осигурителна защита;
- приватизационните механизми за реализиране на осигурителната политика.

Проблемът в случая е, доколко може и трябва осигурителният сектор да бъде изключен от общите правила на конкуренцията? Метафорично казано, до каква степен е възможно и необходимо т. нар. "опазаряване" на съвременното социално осигуряване в контекста на либерализацията?

Отчитайки тенденциите в световната практика и специфичните цели на системата, обхватът на изключването може да бъде само частичен, респ. в рамките на публичната схема, без да се преминава прага на пазарното действие на конкурентните сили. Всяка прекалена държавна интервенция в системата би довела до отслабване склонността към спестяване, до инфлация, демотивация за поемане на отговорност и риск от осигурените лица за своята социална защита.

Традиционният път за постигане на това състояние и на компромиса между социалната справедливост и ефективността е дерегулирането на осигурителния пазар, приватизацията на осигурителния сектор, развитието на частната инициатива и свободното договаряне, осъществявани чрез т. нар. поддържащ, приспособяващ и изграждащ тип политика в системата.

Либералната концепция изисква предписването от държавата на общорамкови правила за проявление на конкуренцията и свободния избор, вкл. и в рамките на европейския осигурителен пазар, в подкрепа на движението на хора и капитали. Тя изисква вместо дискреции (*ad hoc* мерки за държавна намеса) да се премине към въздействия чрез правила, внушаващи предсказуемост, дозираност, прозрачност, перспектива и доверие към действията на институциите в бранша. Ключът към стабилизацията е взаимното обвързване на осигурителната с фискалната, паричната и

инвестиционната политика, с политиката по човешките ресурси, доходите и заетостта.

Следователно, ако желаем да утвърждаваме либералния икономически ред в системата, следва да развиваме социалното осигуряване по правилата на пазарната комфортност, насърчавайки конкуренцията, свободата на избора, частната инициатива и личната отговорност за собствената социална защита с допълващата стратегическа роля на държавата. Не случайно в своята концепция Ф. Хайек твърде много стеснява полето на социалната политика, тъй като смята, че пазарното стопанство има достатъчно голям потенциал да реши проблемите на "осигурителната" икономика.

Критерият за дозиране на обхвата и дълбочината на държавната намеса следва да бъде възникването и проявлението на пазарните дефекти. Т.е. на тези отклонения, диспропорции и конфликт на интереси, които се провокират от несъвършенствата на пазарния механизъм в социалното осигуряване и от особеностите на риск-мениджмънта. Обект на държавни интервенции са дейностите и процесите, които са несъвместими с пазарните регулатори и действието на пазарния механизъм, с влиянието на конкуренцията, и несъвършената информация. В подкрепа на това е заключението на Дж. Кейнс, отнасящо се и за социалното осигуряване като разпределителна система, че "...най-големият порок на икономическото общество, в което живеем е произволното и несъвършено разпределение на богатството и доходите..."³⁴.

Именно неефективността и нецелесъобразността на пазарното регулиране на определени дейности в осигурителния сектор от гледна точка на интересите на осигурените лица и обществото налагат реакции и интервенции от страна на държавата като външен регулаторен субект в полза на целевото и рационално използване на ресурсите с осигурително предназначение. В този ракурс е и твърдението на Дж. Стиглиц за неспособността на пазарния механизъм "... да удовлетвори някои основни социални потребности"³⁵ към които се отнасят определени компоненти и на потребността от социално осигуряване.

По повод на същия анализ друг известен американски икономист, П. Самуелсън, обосновава съществуването на "някои необходими социални услуги, без които е немислим животът на обществото и които в съответствие с техния характер не могат да бъдат изпълнени от частното предприемачество"³⁶. От подобен тип са услугите и осигуровките, предлагани от публичната осигурителна схема, която се организира върху принципа на социалната солидарност и колективната сигурност, и има ограничен капацитет за проникване на пазарните отношения.

Особеното е, че тя предлага осигурителна защита, която при настоящите условия не винаги може да бъде гарантирана поотделно нито от нуждаещия се индивид, нито от частните структури на осигурителния пазар. А в същото време е необходима, тъй като е свързана пряко с текущото възпроизводство на жизнената дейност на човека в случаите на настъпването на неработоспособност. За целта са необходими активни

³⁴ Кейнс Дж., *Обща теория на заетостта, лихвата и парите*, Пр. от англ., С., 1996

³⁵ Стиглиц Дж., *Куда водят реформи?*. Вопросы экономики, М., 1999, №7, с. 4

³⁶ Самуелсън П., *Економика*, 1994, т. I, с. 333

коригиращи въздействия на осигурителната политика на държавата чрез законодателна инициатива, финансово-икономически ресурс, административен и институционален капацитет за достигане на нужната интегративност, балансираност и стабилност на системата.

От позицията на либералната доктрина ограничената държавна намеса следва да се свързва със смяната на парадигмата за стабилност, ефективност и устойчивост на осигурителната система, базирани на двупосочната обвързаност с икономическия растеж³⁷. Тя по нов начин поставя проблема за изграждането на финансовия механизъм на социалното осигуряване; за бюджетното планиране и балансиране на приходите с разходите; за скрития и явния вътрешен дълг на системата; за държавно-бюджетните трансфери в осигурителния фонд, отчитайки задължителния, относителен, максимален праг на правителствения бюджетен дефицит, изискван от Европейския съюз; даване на приоритет на конкурентните сили пред административния принцип на националната солидарност, на инвестиционната активност и спестовността;

По принцип бюджетните разходи в публичното социално осигуряване се отнасят към непроизводствените социални разходи, т.е. към тези, които не генерират икономически растеж, но са необходими за повишаване на благосъстоянието в дългосрочен аспект и за реализирането на социални програми³⁸, чрез които косвено – посредством равнището на благосъстоянието се влияе върху икономическото развитие.

В съзвучие с това, чрез своя анализ проф. Ив. Ангелов потвърждава тезата, че “на всяко ниво на икономическо развитие на дадена страна /бедна, средна, богата/ отговаря съответна социална политика. По-бедните страни могат да осъществяват по-ограничено преразпределение за социална защита, но все пак могат /и трябва/ да го правят”³⁹.

Макар и в по-друг аспект, споделяме тезата, че не е необходимо бедните страни да чакат продължителен период на икономическа стабилизация, за да развият и повишават осигурителната защита. Това би довело до екстремална бедност, до разрушителни процеси в икономиката, вкл. поради нарастващи потребности от социална защита и демографския натиск, до конфликт между социалната справедливост и икономическата ефективност на осигурителната политика, и в последна сметка до забавено икономическо развитие. Не трябва да се забравя, че в крайна сметка социалното равновесие е главният индикатор на икономическия успех.

Но и обратното, дори и в кризисни ситуации не бива да се допуска държавната намеса чрез стабилизационната и структурната политика да подрива действието на пазарноконкурентните сили в осигурителния сектор, определяйки ресурса и вида на предлаганите схеми, тяхната цена и такси за обслужване, инвестиционните ограничения и селективния подбор в процеса на осигуряване.

Нашите проучвания показват, че всяко преднамерено широко ослабяване на силите на пазара, както и всяко преминаване границата на одържавяване

³⁷ Стиглиц Дж., Многообразные инструменты, шире цели: движение к пост Вашингтонскому консенсу, Вопросы экономики, М., 1998, №8, с. 4-34

³⁸ Вж. Икономиката на България и Европейския съюз, С., 2003, с. 168

³⁹ Пак там, с. 117

на системата, на нейното монополизиране и интервенционализиране биха я направили значително по-консервативна, негъвкава и неадаптивна към промените, по-непривлекателна за „*homos economicus*“.

Както посочихме на по-предно място, в унисон с неолибералната доктрина социалното осигуряване следва да бъде преди всичко задължение на самите лица и техните работодатели, а не на държавата и нейните институции. Различните форми на държавна намеса трябва да имат преди всичко подкрепящ и допълващ характер спрямо либералния икономически ред.

Следователно, независимо, че в съвременната икономика държавата не е „нощен пазач“, както при идеологията „*laissez faire*“, нейната ограничена намеса е необходимото, добавящото условие за ефективното функциониране на системата, за осигурително покриване на социалните рискове, причиняващи неработоспособност. Другите алтернативи са самоосигуряването в рамките на семейството, на професионалните колегии, животозастраховането, благотворителността, социалните грижи и изпадане в състояние на трайна бедност.

Цивилизованият път, утвърдил се като световна практика след 80-те години на XIX век е инициираният и структурираният от държавата класически социален модел на осигурителна защита с двата му класически компонента – превенцията по ограничаване настъпването на социалните рискове и същинската осигурителна дейност⁴⁰.

Ефектът от пазарното проникване и либерализацията в съчетание с държавната намеса в много голяма степен зависи от **качеството и пълнотата на информацията за реформираните осигурителни схеми като вид, условия, нормативни правила, носители, цени, пласмент, данъчни облекчения, доходност, надеждност, ликвидност и др.** Т.е. от това, какво реално предлагат действащите осигурителни схеми като продукти и услуги на лицата при настъпването на социалния риск, като равнище на покриване на загубените трудови доходи и продължителност на плащанията.

Като важни компоненти на системата за социално потребление, осигурителните схеми и техните продукти трябва да бъдат известни на икономически активните лица и фирмите работодатели с цел да бъдат вземани рационални решения и се формира активно поведение на осигурителния пазар. Субекти на тази информация са агентите на пазарното търсене и предлагане, на конкуренцията, на социалния маркетинг и рекламата, на връзките с потенциалните потребители. Това предполага активно участие на осигурителния пазар на широк кръг от структури на предлагането /осигурителни дружества/ и на търсенето /физически и юридически лица/, улесняващи потребителския избор, оптимизирането на таксите и цените на осигуровките, развитието на стопанската инициатива, спестовността и инвестиционната дейност.

Практиките в развитите страни потвърждават, че при либерализиран осигурителен модел, функциониращ в подходяща, конкурентна макроикономическа среда, е изключено в пазарното предлагане да се появи дефицит на осигурителни схеми, тъй като съществуват подходящи условия за

⁴⁰ Вж.: Кацаров Ив., Теория на общественото осигуряване, Свищов, 1967, ч. I и II

капиталова предприемчивост и свободна инициатива в бранша. Информационно-комуникационният ресурс въздейства за формирането на “мисловен” стандарт в клиентите относно вида, цената, качеството и технологията на осигуряване. В крайна сметка всичко това се определя от причинно-следствените връзки между “информираността - осигурителните потребности - осигурителната култура - осигурителното поведение” на субектите на осигурителния пазар. Те са от съществено значение за либерализацията на системата и за пазарната активност на субектите на социалното осигуряване в рамките на закона – осигурителите, осигурените, акционерите и мениджмънта на изградените структури.

Реформите в целокупното социално осигуряване в България през 1995 г, 2000 г, и 2002 г. изпълниха своята историческа мисия и дадоха позитивна насоченост на неговото развитие в контекста на либералната концепция. Може би най-положителният резултат от фундаменталната промяна в мисленето за реформите през този период беше възприемането на концепцията за приватизация (а с това и в известна степен на бизнес-ориентацията) на някои от отраслите на осигурителната система⁴¹. Като стратегия и политика за реализация това беше прерогатив на държавата, тъй като в съответствие с конституционните изисквания тя е гарант на развитието на осигурителния сектор.

В порядъка на обобщение, причините, които налагат промяната в посока на либерализирането на социалното осигуряване могат да се маркират в няколко направления:

- очертаващите се негативни тенденции в демографското възпроизводство и развитието на населението – снижаване на раждаемостта и покачване на смъртността, демографското стареене, намаляване на числеността, влошаване на демографската структура и здравното състояние на населението, покачване на заболяемостта и травматизма, стесняване възпроизводството на трудовия потенциал на страната и др.
- кризисното развитие на икономиката, съчетано с нюанси на криминализиране на отделни отрасли, доведоха до разрастване на практиката на “скритата”, неформалната заетост, до неплащането на работни заплати⁴² от фирмите по различни причини /вкл. субективни/, а с това и на дължимите осигурителни вноски за персонала, както и преливането на малки и средни фирми в “сивата” икономика, довели до дълбок срив в моноколонната и монополната държавно-бюджетна система. В резултат на това възниква крупна финансова задлъжнялост на бизнеса към осигурителните фондове, формират се вътрешно бюджетни дисбаланси, свиват се социално-защитните функции на осигурителните институции, “замразява” се ниския реален размер на осигурителните плащания;

⁴¹ Вж.: Павлов Н, Приватизацията на социалното осигуряване – алтернативи и ефекти, Свищов, 2001

⁴² По данни към 2005 г. по официални данни на КНСБ задълженията на фирмите под формата на работна заплата към персонала е 11 млн. лв.

- ограниченият обем на спестяванията и масивният външнотърговски дефицит, липсата на бюджетни инвестиции и на финансов капацитет за публичния сектор, в т.ч. и за публичната осигурителна схема;
- формираният се спад в стандарта на живот при нетрудоспособност и силно нарушените доходни съотношения в осигурителната съвкупност;
- дълбоките вътрешни асиметрии и финансова неустойчивост на системата /породени от намаляване дела на собствените приходи и влошаване коефициента на зависимост/, генериращи социална несигурност, конфликт на интереси и демотивация за участие с вноски в осигурителните схеми;
- липсата на ясна национална стратегия за финансовото участие на държавата в осигурителната дейност, за дерегулация⁴³ на осигурителния пазар и развитието на конкуренцията в бранша⁴³.

Последиците от всичко това пораждаат финансов риск от декапитализацията и повишаването на вътрешния дълг на системата, конфликт на интереси поради ниското равнище на социалните плащания и заниженият коефициент на заместване на трудовия с осигурителен доход, формирането на нови потоци от лица, живеещи под прага на бедността, към системата на социалното подпомагане с всички тежки финансови последици за държавата и общините.

Естественият логичен път за справяне с тези предизвикателства е промяната чрез либерализирането на системата за социално осигуряване, чрез нейното реструктуриране, дерегулиране и демонополизиране. В съответствие с правилата на социалния риск-мениджмънт, всяко "отслабване" на дисциплиниращия ефект на конкуренцията следва да се компенсира с държавни регулации. Проблемът е до намирането на полезното и обективно необходимото за обществото и системата съчетание на дерегулацията⁴⁴ с ефективната регулация.

Механизмите на двата подхода трябва взаимно да се допълват, а не да се противопоставят, тъй като пряко влияят върху конкуренцията и свободната индивидуална инициатива в системата. В този ред на мисли, следва да се има предвид, че поради особеностите на социалното осигуряване степента на дерегулация трябва да се съобразява с необходимостта от защитата на акумулираните средства в капитализираните сметки и партии на осигурените лица.

Визията за промените в социалното осигуряване следва да постави като първостепенна цел качественото формиране, ефективното използване и развитие на човешките ресурси, както и интегрирането им в капитализацията на икономиката и растежа. В изпълнение на това са необходими ясни

⁴³ Към началото на 2001 г. България е на 64-то място сред 161 държави по икономическа свобода според специален индекс, изчисляван от 12 години, В-к "Пари", 17.01.2006 г.

⁴⁴ Под "дерегулация" тук се разбира ограничаване на държавната намеса, улесняване, ускоряване и поевтиняване на осигурителния процес, респ. на процедурите по първоначалното регистриране, спиране, прекратяване и възобновяване дейността на фирмите-работодатели като осигурители и на самоосигуряващите се лица, на осигурителното производство и обслужване, на взаимоотношенията с бюджета, банките, осигурителите, осигурените лица и институциите на капиталовите пазари с цел разширяване пространството на конкуренцията, прозрачността, спазването на правилата и нормите.

приоритети, подходи и механизми за реализация, източници и системи на финансиране, хармонизирани с европейските практики.

Икономическата наука е тази, която трябва да предложи конкретни анализи и алтернативи за промяна с цел рационално използване на ограничените ресурси за осигурителна защита. Да препоръчва ефективен механизъм, който конструиран по логиката на либералния икономически ред, пълноценно да обхваща и противодейства с механизмите на активната и пасивната политика⁴⁵ на причинените щети от класическите социални рискове в жизнения цикъл на човека, съблюдавайки еволюирането на научната концепция за либерализацията и за "намеса и ненамеса" на държавата в осигурителната дейност. Да гарантира самофинансиране на системата, поддържайки трайна съгласуваност между растежа на БВП и разходите за осигурителна защита.

Подчинена на либерализационните цели, осигурителната политика трябва да извежда за приоритет реалните проблеми на промяната в институционализацията и финансовата стабилизация, в дерегулацията и монополизацията, във приватизацията и правилата на пазарно-конкурентния ред в социалното осигуряване. Справянето с предизвикателствата на присъединяването в Европейския съюз и прилагането на директивите за организирането на осигурителния пазар, отчитайки неговите дефекти и несъответствия.

Следователно в контекста на националната осигурителна система чрез политиката на либерализация и изграждане на осигурителния пазар се постига обществено необходимото съчетаване на обхвата и развитието на публичното социално осигуряване и на частните осигурителни схеми, а с това на по-голямата достъпност, сигурност, диверсификация и финансова стабилност на осигурителния сектор. В подкрепа на това ще се позовем на заключението на проф. М. Фридман, че "навсякъде, където свободният пазар е бил оставян да действа, където е съществувало равенство на възможностите, макар и в най-общи линии, обикновеният човек е бил в състояние да постигне равнище на живот, за което преди това не е могъл да мечтае"⁴⁶.

3. Особенности на неизбежните пазарни дефекти в осигурителната дейност

В утвърждавания се либерален модел на социално осигуряване протичат обективни процеси, известни в теорията и практиката като дефекти, несъвършенства на пазара и на държавната намеса поради несъответствието на постигнатия резултат с изискванията за справедливост и ефективност⁴⁷. Техният анализ в голяма степен дава отговор на въпроса за необходимостта от съчетаването на пазарната и непазарната алтернатива в социалното осигуряване, за взаимното проникване в осигурителния сектор на

⁴⁵ Активната политика се свързва с превантивните /профилактичните/ действия във фирмите от страна на осигурителните фондове с цел ограничаване на честотата, тежината и разходите по покритите социални рискове, а пасивната политика с дейността по осигуряването на осигурителни плащания и въвеждането на "консервативни" регистрационни режими.

⁴⁶ Фридман М., Фридман Р., Цит. съч., с. 228

⁴⁷ Вж. Улф Ч., Пазари и държавна намеса, С., 1995, с. 12

пазарното и държавното регулиране като управленски подходи за организиране на осигурителните дейности. От анализа могат да се изведат принципи съображения за **ролята на пазара и на държавата** при вземане на решения относно реструктурирането на системата и нейната институционализация.

От съдържателна и формална гледна точка на изхода на либерализирания модел на осигурителната система очакваните резултати приемат формата на “организационно-обслужваща ефективност”, измерена чрез параметрите на предлаганите услуги и на т. нар. “разпределителна ефективност”, оценявана чрез номиналните и реалните измерения на осигурителните плащания, чрез въздействието им върху стандарта на живот при неработоспособност, трудовата заетост и пазара на труда.

Не бива от позицията на либерализма в социалното осигуряване пазарът и държавата да се противопоставят като механизми за постигане само на ефективност или само на справедливо разпределение, разбирано като равен достъп до социалните осигуровки и прилагането на еднакви критерии, условия и стандарти за формиране на плащанията. Още повече, че при равни други условия засилената държавна намеса в осигурителния пазар може да повлияе негативно върху проявлението на конкуренцията, което в крайна сметка ще доведе до разширяване на “дирижизма” в осигурителното дело, до по-високи такси и необосновани разходи на осигурените лица, или до дефицит на осигурителни схеми и незадоволени потребности от социална защита.

В съответствие с либерализирания осигурителен модел в България, непазарните дефекти следва да се изучат в рамката на публичната схема, а пазарните дефекти в рамката на частноорганизираните схеми, предлагани от независими и конкуриращи се осигурителни дружества.

След близо 55 годишна възбрана, легалният осигурителен пазар в страната възниква отново с институционализирането на допълнителното здравно и пенсионно осигуряване, допълнително осигуряване и осигуряване за безработица и професионална квалификация. Законодателно се решиха възможностите за учредяване, преобразуване, сливане и преустановяване дейността на частните осигурителни дружества ⁴⁸.

Въведената система на лични осигурително-спестовни сметки с капитализация позволява индивидуалните предпочитания да се превръщат в индивидуални решения.

Понастоящем броят на регистрираните частни компании е 8, осъществяващи управлението и администрирането на 24 пенсионни фонда. Считаме, че осигурителният пазар вече преминава фазата на стагнацията и е в период на оживление и разширяване на пазарния дял, подобряване показателите за доходност и възвращаемост на пенсионните инвестиции.

При тези условия **регулативистката политика на държавата** се налага най-вече от несъвършенствата на пазара в социалното осигуряване като реакция на отклоненията от критериите за икономическа и социална оптималност на ефективността и справедливостта на системата. За целта Ч.

⁴⁸ В настоящото изследване се обхващат само частните пазари на пенсионната индустрия в аспекта на пазарните дефекти. Понятието “осигурителни компании” се използва като синоним на пенсионноосигурителни дружества.

Улф препоръчва при формулиране на компенсиращата политика по държавната намеса да се изхожда от сравнителния анализ на проявяващите се дефекти на осигурителния пазар и потенциалните недостатъци на непазарните (държавните) интервенции ⁴⁹.

В логичен аспект от позицията на изискванията на **спонтанния пазарен ред и философията на класическата осигурителна метода**, стояща в генезиса на социалното осигуряване, дефектите и несъответствията на осигурителния пазар могат да се дефинират в следните направления:

Първо, неспособността на частния сектор да предложи на пазара на социално осигуряване една по-широка, всеобща достъпност до приемливи осигурителни схеми с универсален характер за социалната защита на всички категории лица (дори и при налагане на принципа на задължителност), гарантиращи минимален праг на плащанията (респ. на минимален доход) на принципа на солидарността, исторически наложени за първи път от системата на канцлера Бисмарк ⁵⁰ в Германия (1889 г.), впоследствие от Бевъридж ⁵¹ във Великобритания (1942 г.), а понастоящем от конституционните решения в отделните страни ⁵², препоръките на международните финансови институции и организации (Световната банка ⁵³, МВФ, МОТ) ⁵⁴.

Този пазарен дефект създава реални предпоставки при определени политики да превърне осигурителния пазар в монопол на институциите и "всемогъществото" на държавата и на нейните регулации.

Второ, съпътстващата осигурителната дейност информационна асиметрия на пазара на социално осигуряване с последствия за реалното търсене, предлагане и суверенния рационален потребителски избор на конкретна осигурителна схема. Този дефект се отнася най-вече за осигурените лица, които поемайки инвестиционния риск е възможно да не познават осигурителните програми и технологии, да не разполагат с достатъчно информация и опит да контролират и въздействат върху инвестиционните резултати на частния осигурителен фонд, върху пазарния риск от загуби на активи и доходност, да следят развитието на личната осигурително-спестовна сметка, а с това да вземат лични решения за поведението си на пазара и отношението към осигурителното дружество ⁵⁵.

⁴⁹ Улф Ч., Цит. съч., с. 23

⁵⁰ Въвел за първи път в световната практика държавните пенсии, основани на осигурителните вноски и концепцията за пенсионните възрасти, правещи държавата монопол на осигурителния пазар с презумцията, че може по-добре да ги организира и управлява. По-подробно вж.: Кацаров Ив., Теория на общественото осигуряване, С., 1956

⁵¹ Чрез своя доклад пред правителството от м. ноември 1942 г., "Пълна заетост в свободното общество"

⁵² В тълкуване на Конституционния съд (Решение №5 от 2000 г.) е записано, че "Общественото осигуряване е система за взаимопомощ и солидарност, чрез което се запазва общия интерес, като от набираните вноски на всички осигурени се обезпечават материалната защита на изпадащите в нужда членове на обществото" и, че самото право е свързано със "задължителния характер на осигуряването"

⁵³ Вж. "Adverting the old Age Crisis. Policies to protect the old and promote growth", публикуван доклад на банката от 1994 г. с фундаментално значение за реформите в световното социално осигуряване от Oxford University Press

⁵⁴ Въвела експеримента в Чили от 1981 г. на пълна приватизация на осигурителната система.

⁵⁵ В офисите на много осигурителни дружества има достъпни за ползване компютърни терминали, където всеки осигурен може да упражнява текущ контрол върху осигурително-

Последиствията от това могат да доведат отново до разширяване на държавната намеса чрез изземването на някои функции от пазарното саморегулиране, до ограничаването на преобразуващата роля на търсенето на пазара като активно регулираща сила на конкуренцията. Тъй като пенсионните спестявания са дългосрочни инвестиции, осигурените лица трябва да разполагат с информация за рисковете по реализирането на средната дългосрочна доходност в бъдеще и функционирането на капиталовите пазари, респ. за всички ползи, които предоставят осигурителните схеми.

Трето, доминирането на несъвършената конкуренция в осигурителния сектор поради специфичната природа на търсенето и предлагането на осигурителни схеми, на невъзможността за покриване на осигурителните потребности на всички категории лица и социални рискове на пазарно-конкурентна основа, неразвитост на пазара на социални осигуровки, непълнота и липса на конкурентно предприемачество в бранша. Независимо от това, частният осигурителен пазар демонстрира сравнително високо ниво на обслужване, маркетинг и реклама, базирани на новите информационни технологии, модерно управление на осигурително-спестовните сметки, вкл. чрез въвеждане системата на дяловете.

Четвърто, наличието на "морален риск", състоящ се в самостоятелността, личната отговорност и съзнателната грижа на всеки трудоспособен индивид за своята социална осигуреност при бъдеща /вероятна или очаквана/ неработоспособност. Той влияе върху активността на пазарното поведение, още повече, че по правило при доброволните частни схеми лицето не е социално защитено от държавата по начина на публичните солидарни схеми - от раждането на 0 г. до теоретичната граница на човешкия живот W^1 г. Това е право на личен избор, нагласи и решение, индивидуален проблем, риск и дълг на всяко лице към своя предстоящ (бъдещ) живот⁵⁶. Всяко отклонение от този път и движение в посока на "солидарната, колективна сигурност" по думите на Л. Ерхард е плъзгане в "една обществена система, при която всеки бърка в джоба на някой друг. Принципът тогава ще бъде: "Аз се грижа за другите и другите се грижат за мен"⁵⁷.

Пето, поради съображения от финансово-икономически характер, почти е невъзможно при частния сектор да се избегне селективният подход при подбора на осигурените лица за участие в конкретен осигурителен фонд на договорна основа по отношение на признаците възраст, трудов стаж, заетост, отрасъл, здравословно състояние, професия, рискова група и др., което би изключило някои рискови категории лица от осигурителната защита, предлагана от частни дружества, управляващи пенсионни фондове. Той би ги насочил към солидарния публичен стълб, което би било израз на социално съзнание и поведение.

спестовната сметка, и да взема съответни решения, вкл. по взаимоотношенията си с работодателя

⁵⁶ При държавно-монополната осигурителна система това право е свързано със задължителността и принудата, със солидарното преразпределение от работещите към неработоспособните лица.

⁵⁷ Ерхард Л., Цит. съч., с. 224

Шесто, вероятността определени частни пенсионни фондове по причини на големия брой осигурени лица и високата възвращаемост от мащаба да достигнат до положението на монополни пазарни структури с всички негативни последствия за конкуренцията, което по презумпция изисква адекватни контролни и надзорни функции на държавата.

Седмо, рискът от допускането на манипулативно, неприемливо преразпределение на средствата между осигурените лица при входящите парични потоци и изходящите от фонда разходи за осигурителни плащания от средствата по персоналната партия на осигурените лица, т.е. рискът от изкривяването на собствеността върху пенсионните спестявания. В случая отново е необходим държавен надзорен субект с пълномощия да гарантира правото на собственост върху капитализираните средства като продукт на спестовността на осигурените лица или на социалната политика на бизнес фирмите.

Осмо, невъзможността свободният пазар от неокласически тип да осъществи справедливо пласиране на осигурителните схеми по социални признаци, отчитайки подходящото състояние, вид, степен и продължителност на загубената работоспособност, професия, трудов стаж и др. Този недостатък на пазара би могъл да се компенсира с предоставянето при по-широка достъпност на един държавно организиран, базисен обхват на социалната защита, прилагайки принципите на солидарност, задължителност и до определена степен на еквивалентност.

Девето, рискът от прилагането в практиката на либералния осигурителен модел като носител на свободата, достъпа, изборността и многообразието, от прилаганият в определени случаи принцип за задължително участие в частно управляваните схеми с право на подбор на професионален и универсален фонд.

В заключение на направения анализ на дефинираните пазарни дефекти и несъответствия на пазара на социално осигуряване се стига до извода за обединяването им в две основни групи ⁵⁸:

Първата група са т. наречените обективни и естествени недостатъци на осигурителния пазар, които произтичат от генезиса на системата, от нейния социален характер, от спецификата на проявление на пазарните отношения в нея, от природата на услугите и особеностите на външните им ефекти, респ. въздействията им главно върху бедността, заетостта, растежа и качеството на живот. В повечето случаи те са отстранявани, вкл. чрез използването на други алтернативи за организиране на осигурителните дейности извън или в рамките на пазарната парадигма на социалното осигуряване, каквато е публичната осигурителна схема /първи стълб/.

Втората група са неестествените за пазарния модел несъответствия, породени най-често от дефекти в законодателството, пропуски в мениджмънта на осигурителните компании, неразвитостта на пазарните отношения в бранша и неизградеността на пазарната инфраструктура, дефицитът в квалификацията на персонала и познанията му за пазара, неефективният социален маркетинг, пропуски в информационното осигуряване, софтуера и др. Отстраняването им следва да се извършва по

⁵⁸ Вж. Пак там, с. 25

пътя на активни, програмирани въздействия в рамките на либералната парадигма на осигурителния модел.

От позициите на либералната концепция "market failure" и анализа на проявлението на пазарните несъвършенства се извежда тезата, че **свободният частен пазар от неокласически тип трудно може да бъде безусловната, от чист вид форма за икономическа организация и саморегулиране на осигурителната система**⁵⁹. Основанията за това се допълват от социално подплатения характер на осигурителните продукти, ограничените възможности за алтернативна заменяемост, рисковият (случайният) характер на покритите случаи (събития), неотложността и жизнената важност на осигурителните плащания за личното потребление на индивида и възпроизводството на неговата виталност. Не на последно място по важност са особените социални характеристики на техните потребители (неработоспособни и безработни лица, инвалиди, болни, социално слаби и др.), квази размяната на осигурителни схеми, по-ограниченото поле на конкуренцията между фондовете като качеството на обслужване, надеждността и доходността на индивидуалните сметки, таксите по управление и обслужване на сметките и др.

В същото време, значимостта и тежестта на очертаните пазарни дефекти и особености на осигурителния сектор не бива да ни отвеждат в полосата на доказалата своята неефективност политика на пълно одържавяване и монополизиране от държавата на отраслите на социалното осигуряване (т.е. до т. нар. държавно обществено осигуряване), до ограничаване и игнориране на позитивните регулативни функции на "невидимата ръка" на пазарните сили. Не бива причините за всяко отклонение на резултатите от нормите на ефективност и справедливост в организирането на осигурителните плащания да се търсят единствено в сферата на действие на "невидимата ръка" на осигурителния пазар и да служат за основание на широка държавна намеса в бранша, вкл. за третирането на социалното осигуряване като безалтернативен непазарен сектор, недопускащ пазарното проникване, свобода на избора и инициатива за спестовност.

Защитаваната от нас теза е, че **единствено либерализирането на осигурителната система е пътят към активното проникване на пазарния механизъм в отраслите на социалното осигуряване и повишаване ефективността на използваните средства**. Основният проблем се свежда до намирането на подходящата симбиоза между икономическите и социално оптималните резултати на ефективността от функционирането на системата и на начина на постигането им. До формирането на нагласи за склонност към спестяване и отложено потребление.

От гледна точка на теорията за регулиране и компенсиране на пазарните дефекти, и от позицията на спецификата на осигурителната дейност е целесъобразно:

⁵⁹ Макар, че практиката на прилагане на либерален осигурителен модел в Чили (от 1980 г.), в Мексико (1997 г.), Боливия (1997 г.), Салвадор (1998 г.) в някои отношения опровергава подобно твърдение или най-малко го прави дискуссионно в световната специализирана литература и сред експертите в международните организации, вкл. в Европейската комисия.

- прилагането на модела на смесената система от частни и държавно организирани осигурителни схеми, т.е. на съвместимото и взаимно допълващото се развитие на пазарния и непазарния (публичния) сектор в осигурителната система в контекста на парадигмата на икономическия либерализъм;
- максималното използване предимствата на саморегулирането, колкото е възможно и на икономически допустимото административно държавно регулиране на пазарния сектор в социалното осигуряване, колкото е необходимо в аспекта на изискванията за ефективност и справедливост.

4. Профил на непазарните дефекти в осигурителната система

Най-често използваните форми от държавата за отстраняване, регулиране и компенсиране на естествените за пазарния модел несъответствия са **преките или косвените икономически и административни (непазарни) въздействия** върху търсещите и предлагащите осигурителни схеми чрез техниките на държавното регулиране (етатизацията)⁶⁰ в посока на постигането на по-висока и трайна социална сигурност.

Към прякото административно регулиране (вносящо непазарност в системата и ограничения в пазарния риск) се отнася общата и специализираната законодателна уредба (закони, постановления, наредби, указания), осигуряващи правните инструменти за осъществяване на осигуряването и свободата за защита собствеността на инвестициите; държавно-бюджетните субсидии; регулиране показателите на входа и на изхода на осигурителния фонд чрез изискването за минимално изискуема доходност и ограниченията за структуриране на инвестиционния портфейл на фондовете; нормативите за регулиране размера на таксите за административно обслужване, дългосрочните нисколихвени кредити; премахването на бариерите за навлизане на чужди осигурителни дружества на българския пазар; развитието на фирменото осигуряване като алтернатива на индивидуалното доброволно спестовно осигуряване; прилагането на разрешителни и лицензионни режими, на надзорни и контролни дейности; държавното регулиране на “потреблението” на осигурителни схеми чрез въвеждане на принципа за задължителност при професионалните и универсалните пенсионни фондове, както и на максимални ограничителни прагове на осигурителните вноски; бюджетното финансиране на неконтрибуционни осигуровки, несвързани с трудовата дейност и на правителствени осигурителни програми и др.; предоставянето на възможност и среда на частните дружества да водят по-гъвкава осигурителна и инвестиционна политика, тъй като ефекта от нея много по-бързо се идентифицира от осигурените лица, отколкото по отношение на политиката на държавната институция, администрираща публичната схема.

⁶⁰ Етатисткият подход е възприемане на държавната намеса като основен, определящ фактор на политическото, икономическото и социалното развитие в допълнение или в противовес на пазара. Вж.: Икономическа енциклопедия, Изд. I, Наука и изкуство, С., 2005, с. 217

Косвените регулативни въздействия държавата упражнява чрез данъчните преференции за осигурителните вноски и инвестиционния доход, данъчните облекчения за някои осигурителни дейности по отношение на инвестициите в тях, наличието на такси и глоби като санкциониращо държавно регулиране и др.

Чрез посочените преки и косвени държавни въздействия се **цели**:

- осигуряване на свободен индивидуален избор, отговорност и равен достъп до изградената система за социална защита срещу рисковете на труда, като ценност на гражданското общество;
- ограничаване в обществено приемливи граници на социалната стратификация на осигурителната защита, породена от правилата на свободния пазар, платежоспособността и спестовността на индивида, вкл. и чрез преразпределението на принципа на солидарността при публичната схема;
- преодоляване на нерационалността в използването на акумулираните средства, икономия на обществен ресурс и защитата на интересите на бенефициентите, постигане на по-голяма финансова стабилност на държавата.

Следователно политиката на държавните регулации в либералния модел на социално осигуряване от една страна са насочени към стимулиране участието и подкрепа на развитието на системата, а от друга страна, към подобряване качеството, ефективността и равнището на плащанията.

В икономически план публичната държавно организирана схема е непазарният компонент на осигурителната система, предлагаща осигуровки по непазарни правила и липса на конкуренция.

Непазарните дефекти на държавно управляваната система могат да произтичат най-вече от отсъствието на **политическа воля и визия за промени и модернизиране на системата, от липсата на конкуренция и ясни пазарни сигнали за гъвкави трансформации в организацията на отделните осигуровки, на стратегия за определяне на приоритетите, мониторинга на ефективността на водената политика и на реализираните резултати (ползи) от единния управляващ център (осигурителния институт)**, който под въздействието на генетично присъщите му административно-бюрокраични процедури и в случаите на несполучливо подбрани практики може да повлияе негативно на ефективността и справедливостта на системата.

Експертите на МОТ предупреждават, че “бюрокраичните процедури за резултатност могат да доведат до крайности” при деперсонализация на услугите и неосведомеността за потребностите на целевите групи в социалното осигуряване⁶¹.

По своята същност непазарните дефекти са основните рискове пред които е изправена непазарната, държавно организираната компонента (отрасъл) на социалното осигуряване. Какви са техните форми на проявление, краткосрочни и дългосрочни вътрешни и външни последици?

Публичната осигурителна схема е с конкретен ефект за обществото от позицията на справедливостта и солидарността в социалната защита на

⁶¹ Вж. Ларок П., Социалното осигуряване в светлината на Двадесет и първи век, С., 1998, с. 2

неработоспособните лица като публично благо, ангажиращо голям финансов ресурс за реализиране на държавната политика в синхрон с практиките на страните – членки на Европейския съюз⁶².

Срещу това твърдение в литературата се отправят няколко аргумента:

Първо, публичната схема няма капацитета да формира действени стимули в съвкупността на осигурените лица за участие с вноски върху избрани по-високи доходи по реда на отложеното потребление в бъдеще време поради преразпределителния ѝ (трансферен) характер между поколенията.

Второ, ниският икономически и социален ефект на принципа на солидарността, регистриран през последните години в публичната схема, прилаган на основание неформалния обществен договор между поколенията поради факта, че по-голям брой лица получават плащания, а по-малка съвкупност от икономически активни лица генерират приходи от вноски⁶³.

Трето, ежегодно реализираните дефицити в публичната схема покриване чрез разширяващото се преразпределение на средства през държавния бюджет от данъчните постъпления, насочвани под формата на целеви субсидии с осигурително предназначение.

Четвърто, резултатите от успешно работещата практика на пълна приватизация на социалното осигуряване в някои латино-американски страни през периода 1997-1998 г.

По своя характер публичната схема (наричана от някои експерти като "един размер ставащ на всеки"), носи белезите на монополна държавна структура с особено позициониране и отношение към осигурителния пазар, с доминирането на административните регулации и ограничения пред използването на пазарните инструменти при управлението на фонда и взаимоотношенията между субектите.

Нейната платежоспособност е в пряка зависимост от възпроизводството на демографските съвкупности. Тази връзка е много по-силна отколкото въздействието ѝ върху икономическото развитие.

Поради социалния характер на услугите публичната схема се организира не въз основа на стандартното икономическо отношение "покупко-продажба", а на формалните отношения на квази размяната на осигуровки срещу задължително ежесмесечно плащане на законно установените вноски. Липсва формална конкурентна пазарна "цена" на осигуровките, тъй като вноските се определят ежегодно, централизирано със закон от държавата, а административното обслужване е безплатно за осигурените лица. Годишните осигурителни приходи се формират децентрализирано от работодателите, осигурените лица и допълващите субсидии от държавата, а се разпределят централизирано в рамките на консолидирания бюджет на държавния осигурителен фонд.

⁶² В случая трябва да се има предвид, че прекомерното разширяване обхвата на преразпределението на акумулираните средства през бюджета на ДОО може да предизвика намаляване на стимулиращите ефекти в икономиката и влошаване на жизнения стандарт на осигурените, реализирането на голям вътрешен дълг и др.

⁶³ Нашите проучвания показват, че през 1950 г. в САЩ коефициентът на зависимост /плащащите вноски отнесени към пенсионерите/ е 16:1, през 1997 г. 3.3:1, а към 2025 г. очакванията са за 2:1 при средна продължителност на живота през 1955 г. – 63 г., а понастоящем 76 г.

Прилаганата разходоразпределителна финансова система предлага механизми за централизираното съблюдаване изискванията на социалната солидарност, справедливостта и равенството, в съчетание с обективно протичащите редукии в тяхната ефективност, наложени от нарушените демографски съотношения и използвания непазарен подход на икономическа организация на публичната осигурителна схема.

Непазарните дефекти на публичния компонент на осигурителната система, изграден на разходопокривна основа и традиционно считан за държавен приоритет, могат да се обосноват по логиката, изразена от Ч. Улф с теорията на обществения избор⁶⁴, с личния интерес в дейността на политическия фактор и на административния апарат в нея⁶⁵.

Систематизирано представени **непазарни дефекти** в осигурителната схема се отнасят до:

Първо, рисковете на централизацията, свързани с колективистичната ангажираност и отговорност на мениджмънта на публичната схема, представляван от монополната държавна институция – Националният осигурителен институт за администриране на pay-as-you-go системата, със силно нарушения финансов баланс, генериращ явен текущ и скрит бъдещ дълг по повод на дългосрочните пенсионни плащания. По изчисления на експерти от Института по пазарна икономика през следващите десет години скритият дълг (непокрытите задължения) ще се равняват на 30 млрд. лв. нетна осъвременена стойност. На практика с илюзорното пренасяне на отговорността от лицето към обществото, социалната защита от риск за индивида става риск за държавата, с което се повишава общия морален риск в системата.

Второ, демотивацията, незаинтересоваността и “нежеланието” на осигурените лица да участват във финансирането на социалното осигуряване под формата на осигурителни вноски поради преразпределителния, солидарния, неперсонифицирания характер на системата. Многогодишната осигурителна практика още от времето на Бисмарк доказва, че при pay-as-you-go системата тези три принципа действат ефективно само когато “мнозинството” осигурени лица плаща вноската за издръжка на едновременно живущото с тях “малцинство” от бенефициенти. При нарушаване критичната точка на тези съотношения, респ. на актюерно допустимата граница на коефициента на зависимост публичната схема, базирана на тези принципи понася тежки финансови деформации и поражения в “културата” на осигурителното поведение на осигурените лица, на самоосигуряващите се и на бизнеса. Едно от временните решения, макар и не съответстващо на философията на либералната концепция е прилагането на антипазарни регулации, каквато е наложената в българската практика от 2002 г. система за осигурителни прагове и регистриране на трудовите договори⁶⁶.

⁶⁴ Вж.: Улф Ч., Цит. съч., с. 12

⁶⁵ Примерно един не добре работещ министър или една концептуално не добре проектирана реформа в бранша с противоречиви политически послания, вкл. при промяната на законодателството и институционалната инфраструктура по волята на обикновеното мнозинство, както и една лошо работеща администрация винаги негативно се отразяват върху осигурително-спестовните сметки на осигурените лица, върху доверието и крайния ефект на системата.

⁶⁶ Вж.: Социално осигуряване, Под ред. на Й. Христосков, С., 2005, с. 627

Трето, невъзможността да се създаде в публичната схема осезаема, прозрачна адресност и персонифицираност на осигурителните вноски в аспекта на реалното идентифициране на индивидуалния финансов принос на всяко лице през активния живот и на връзката му с дефинираните социални плащания, което влияе негативно на трудовия пазар. Плащаните вноски не са капитализирана собственост, дори и при използването на практиката на условно дефинираните осигурителни сметки⁶⁷, а по-скоро неформално “обещание” на държавата за бъдеща, очаквана престация при неработоспособност на основание обществения, неформален социален договор за трансфер на средства между поколенията.

По своята същност това не са реални, капитализирани налични спестявания, с инвестиционен характер за създаване на национално богатство и растеж в икономиката, а по-скоро отложено във времето потребление на вече произведен доход⁶⁸. По своята философия pay-as-you-go механизмът не осигурява право на собственост на реално капитализирани активи по индивидуалните осигурителни сметки и пазарна възвращаемост за осигурените лица. Заключение на Л. Ерхард е, че “сигурността на отделния човек или даже чувството му за сигурност не се увеличават, а напротив, намаляват, когато отговорността за неговата съдба се прехвърля на държавата...”.

Четвърто, неценовото пласиране на осигуровките в рамките на публичната pay-as-you-go система и изравняването на риска за лицата и фирмите, реализиращи по-висока честота и тежест на осигурителните случаи. От позицията на съвършената конкуренция действието на този непазарен дефект може да се ограничи и компенсира с изграждането на актюерно обоснована диференцирана тарифа от осигурителни вноски по групи икономически дейности, реално отчитаща финансовата тежест и честота на риска във фирмите-осигурители. По този начин ще се “смекчи” вътрешното нерационално преразпределение на акумулираните средства в рамките на съвкупността, ще се предизвика мотивация във фирмите за по-големи инвестиции в условията и здравето при работа, в по-съвършени индустриални технологии и параметри на работната среда, отговарящи на европейските директиви, т.е. за по-големи инвестиции в превенцията на риска.

Пето, рискът от поставянето на осигурените лица в пряка финансова зависимост от държавата по отношение на социалното им осигуряване, налагащ ценностите на държавния патернализъм в механизма на социалната защита, на ограничената лична финансова отговорност и инициатива за инвестиране в осигурителните фондове за материална осигуреност при евентуална бъдеща временна или трайна неработоспособност, което според

⁶⁷ Вж.: Павлов Н., Социално осигуряване, Свищов, 1998, с. 101

⁶⁸ Възприемайки плащаните вноски по разходопокривната система като трансфер на парични средства между поколенията, експертите от ИПИ достигат до извода, че тя вмъква клин между това, което получава работника и това, което плаща работодателят, равняващо се понастоящем на около 41 % на база средната работна заплата на страната. Като прилагат правилото на Робърт Хан и Дж. Хърд при изчисляването на загубите от трансфери, те заключават, че всеки 3 лв. трансфер генерира 1 лв. загуба заради неефективност. При годишен осигурителен разход в страната от 3, 121 млрд. лв., годишната загуба е около 1, 040 млрд. лв. Вж. www.ime-bg.org

Л. Ерхард може да има “единствено гибелни последствия”⁶⁹, и се превърне в “илюзорна сигурност”.

Шесто, съществуващите опасности от прилагането в някои отрасли на публичната схема на държавно дирижирани, бюрократични, антипазарни процедури с цел да се предоставят необосновани привилегии за някои категории лица в режима на вноските и организацията на плащанията, на икономически неоправдани и неефективни преференции и бонуси, на неестествени стимули за ранно пенсиониране, на уравниловка в публичните плащания и др., най-често от политическа целесъобразност. Естествено, че следването на един такъв нерационален подход твърде много отдалечава модела на социалното осигуряване от ценностите на либералната концепция за свобода, справедливост, спестовност, равнопоставеност и ефективност на осигурителните отношения.

Като изхождат от непазарните дефекти в държавната *pay-as-you-go* система експертите на Световната банка достигат до заключението, че при очертаващите се негативни демографски тенденции тя не е ефективна, генерира големи бюджетни дефицити, става все по-непосилен проинфлационен фактор, дестабилизира трудовия пазар, ограничава вътрешните инвестиции и ресурса за капиталовите пазари, забавя икономическия растеж и повишаването на стандарта на живот⁷⁰. Тя съдържа риск от политически интервенции, тъй като решенията се вземат повече от политически съображения, а не от критериите на пазарния избор и оценката на финансовия принос в социалните инвестиции. Подобна практика съдържа потенциал за нови несправедливости в плащанията и необоснована подходяща диференциация при неработоспособност. В съответствие с теорията на непазарните дефекти и философията на икономическия либерализъм, въздействията върху тях трябва да имат за приоритет внасянето на повече пазарност в системата, което ще рече повече саморегулиране, прозрачност, индивидуална отговорност, изборност, свобода, заинтересованост, информираност и самоинициатива в осигурителната дейност, прилагането на по-съвършени измерители на участието във финансирането на средствата и персонализиране на приноса. Търсенето на модерни съвременни решения за по-дълбокото проникване в *pay-as-you-go* системата на механизмите на пазарния либерализъм е в интерес на повишаване равнището на бъдещите осигурителни плащания, намаляване на бъдещите пасиви по вътрешния дълг за плащане на престациите, нарастване нивото на националните спестявания в икономиката.

Една от радикалните стъпки в тази посока може да бъде практикуваната в няколко латиноамерикански страни с експертната подкрепа на Световната банка **пълна приватизация на осигурителната система** или на някои нейни отрасли (дейности), премахвайки естествения монопол на

⁶⁹ Ерхард Л., Цит. съч., с. 224

⁷⁰ Вж. Цитирания доклад на Световната банка “World Bank. Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth”, 1994, New York: Oxford University Press. Вж. Също широката дискусия на експертите по него в *Revue internationale du travail*, Paris, 1998-2004

държавата в социалното осигуряване и давайки път на свободния осигурителен пазар⁷¹.

По-консервативното решение за компенсиране на анализирания непазарни дефекти е **непълната (частичната) приватизация** със запазването в модернизирания, съвременен вариант на pay-as-you-go схемата като компонент на смесения публично-частен осигурителен модел добил гражданственост като триколонна осигурителна система. За целта при организацията на публичната схема могат да се използват някои от инструментите на частните капиталопокривни схеми за формиране на плащанията като известните в Европа счетоводни /книжни/ резерви, респ. записване на натрупванията от текущи осигурителни вноски в индивидуалната осигурителна сметка на всяко лице, но без реална капитализация на средствата⁷², въвеждането на персонален регистър с т. нар. условно изградени осигурително-спестовни сметки и др. Тази практика ще ограничи преразпределението на текущите парични постъпления и обвърже плащанията с вноските⁷³.

Други подходящи техники от подобен характер са изграждането на **осигурителни каси** (на различен признак) с възможност за развитието на конкуренцията между тях при обслужване на бизнеса; използване на франчайзинга в някои обслужващи осигурителни дейности; възлагане на договорна основа оценката на риска и на неработоспособността (добили гражданственост като трудово-лекарска експертиза) на частни медицински структури; предоставяне на конкурентна, конкурсна основа финансовото обслужване бюджета на публичната схема на частни банки, както и изплащането на престациите по банков път; увеличаване на прозрачността и на индивидуалния контрол върху персоналните сметки като форма за противопоставяне на риска от политическа намеса при вземането на решения, макар и да доведе до повишаване на административните разходи; разширяване функциите на индивидуалния пенсионен коефициент при организирането на плащанията; делегиране права на колективните органи за управление и на представителните организации на професионалните общности и бизнеса; децентрализиране на системата в най-широк аспект, вкл. като се разширява практиката на децентрализираното събиране на осигурителните вноски за частните фондове; изграждане на регионални консултативни съвети към мениджмънта на системата; възлагане на конкретни функции по публичното осигуряване на бизнес организациите, но при намаляване на административната тежест върху тях; въвеждане на мандатност на мениджърския екип на схемата и деполитизиране на администрацията, повече контрол и изисквания към качеството и подбора на персонала.

При всички тези до голяма степен либерално-пазарни въздействия трябва да се изхожда от изискването за ясна регламентация на правилата и на механизма за регулиране на конкуренцията в посока на предпазното ѝ

⁷¹ Вж.: Чейре Эр., Частная система социального обеспечения (Опыт чилийских экономических реформ), М., 1992

⁷² Според общественото мнение в САЩ около 69% от анкетираните желаят прехода от pay-as-you-go системата към фондирана система с индивидуални осигурително-спестовни сметки

⁷³ Вж.: Павлов Н., Социално осигуряване, Свищов, 1988

негативно въздействие върху формирането на плащанията и потреблението на някои специфични категории неработоспособни лица.

В заключение на направения анализ на либералната концепция за развитие на осигурителната система се стига до извода, че **дозираното /обективно обусловеното/ присъствие в нея на публичния сектор чрез държавно-организираната осигурителна схема, на пряката и косвената държавна намеса в приватизирания частен сектор ѝ придават стабилност, адаптивност и устойчивост при състояния на икономически и демографски кризи.**

В подкрепа на този извод могат да се добавят и следните аргументи:

Първо, в съвременното социално осигуряване икономическата ефективност не е приоритетна цел, нито доминиращо икономическо задание на развитието на системата.

Второ, проявлението в осигурителния бранш на външни /странични/ трудно уловими ефекти с разнопосочни въздействия и последици върху дългосрочното му развитие.

Трето, формирането се становище в международен план относно неефективността на практиките да се търсят “дълготрайни лекарства само в контекста на текущото икономическо състояние, ... да се предприемат временни мерки, които в дългосрочен план могат само да утежнят социалните разходи” и да задълбочат световната икономическа криза⁷⁴.

Четвърто, въпреки бързата трансформация на модерните граждански общества институциите и законодателството на социалното осигуряване по правило се променят бавно, консервативно и епизодично. Посланието на бившия генерален директор на МБТ Фр. Бланшар е при извършване на реформите да се предпазваме от “тесногърдите, краткосрочни и фанатични концепции”, “от старите доктрини и обществени предразсъдъци”⁷⁵.

В този ред на мисли считаме, че **пътят към стабилизирането и устойчивото развитие на социалното осигуряване при условията на новите предизвикателства е компромиса между развитието на несъвършения осигурителен пазар и несъвършенствата на активната намеса на държавата.**

Проблемът се свежда до прилагането на балансиран подход в компромисното съчетаване на социалната справедливост с икономическата ефективност при пазарното придобиване и “потребление” на осигурителни схеми от публичния и частния сегмент на социалното осигуряване.

Формирането на необходимата пазарна среда чрез триколонната осигурителна система в контекста на либералната парадигма е база за активизиране развитието на приватизирания сектор и пазарните регулации в осигурителния бранш, за ограничаване и диверсифициране на източниците на финансовия риск за правителството при задълбочаващата се декапитализация на публичната схема, за разширяване изискванията към дефинирането на гъвкавата политика по ограничаване и компенсиране на пазарните и непазарните дефекти в целокупното социално осигуряване. В подкрепа на това е твърдението на Хайек, че максимизирането на човешката

⁷⁴ Вж.: Ларок П., Социалното осигуряване в светлината на Двадесет и първи век, С., 1998, с. 1

⁷⁵ Пак там

свобода и минимизирането на ролята на държавата е свързано с изграждането на конкретна пазарна система, с подкрепата на икономическата инициатива и ефективността, на социалните компоненти и регулатори, отварящи пространства за проявление на лоялната конкуренция. Т. е. със създаването на подходящ пазарно-конкурентен ред в осигурителната система, потвърдил своята ефективност в осигурителните практики на европейските, латиноамериканските и азиатските страни.

Литература

1. Автономов В.С., Модель человека в экономической науке, Санкт-Петербург, 1998
2. Бакштанский В.А., О.Ж. Жданов, Менеджмент жизни (Стратегия личной эффективности), М., 2006
3. Бабич А. М., Е.Н. Егоров, Е.Н. Жильцов, Экономика социального страхования, М., 1998
4. Боаз Д., Либертарианството, превод от англ., С., 2004
5. Величкова Д., Сравнителен анализ между реформите в областта на пенсионното осигуряване в страните от Западна Европа и страните от Източна Европа, Автореферат, Пловдив, 2003
6. Государственное регулирование рыночной экономики, МГУ, М., 2001
7. Георгиев Здр., Пл. Йорданов, Теория на социалното осигуряване, Свищов, 2001
8. Гочев Г., Б. Манов, Социално осигуряване, С., 2001
9. Димова Д., Социалноосигурителни отношения, С., 2001
10. Дулевски Л., Л. Стефанов, Осигурителни системи и фондове в България, С., 1999
11. Ерхард Л., Благодеяние за всички, С., 1993
12. Икономически теории. Прозрения и пристрастия на великите икономисти, В. Търново, 2005
13. Кацаров Ив., Теория на общественото осигуряване, ч. I и II, Свищов, 1967
14. Кейнс Дж., Обща теория на заетостта, лихвата и парите, С., 1993
15. Леонидов Ат., Ордолиберализъм, социално пазарно стопанство, трансформация, С., 2000
16. Конвергенция и Европейски фондове, Доклад за Президента, С., 2006
17. Мовсесян А.Г., Либерализм и икономика, М., 2003
18. Минасян Г., М. Ненова, В. Йоцов, Паричният съвет в България, С., 1998
19. Нончева Т., Икономика на социалното осигуряване и подпомагане, С., 2000
20. Павлов Н., Социално осигуряване, 1998
21. Павлов Н., Някои аспекти на либерализирането на системата за социално осигуряване, Годишник на СА "Д. А. Ценов, Свищов, 1988, т. ХСIII
22. Павлов Н., Осигурителни схеми, Свищов, 2005
23. Павлов Н., Осигурителният пазар – еволюция на икономическата реалност, Сп. "Народностопански архив", бр. 1, Свищов, 1998, с. 45
24. Проданов В., Глобалните проблеми и съдбата на България, С., 1999
25. Спенсър Х., Човекът срещу държавата, С., 1999
26. Самуэльсон П., Икономика, т. 1,2, М., 1997
27. Слезингер Г. Э., Социальная экономика, М., 2001
28. Смит А., Богатството на народите, С., 1983
29. Стиглиц Дж., Глобализацията и недоволните от нея, С., 2003
30. Улф Ч., Пазари и държавна намеса, С., 1995
31. Фридман М., Р. Фридман, Свободата на избора, С., 1997
32. Фукуяма Фр., Големият разлом, С., 2001
33. Хайек Ф., Фаталната самонадеяност. Грешките на социализма, С., 1997
34. Хайек Ф., Политическият ред на свободния народ, Трети том на "Права, законодателство и свобода", пр. от англ., Ун. из-во "Кл. Охридски", С., 1998
35. Хайек Ф., Индивидуализм и икономическият порядък, М., 2000
36. Шопов Г., Финансовата стабилизация на пенсионната система в период на реструктуриране, С., 2001
37. Шопов Д., Социалната цена на прехода към пазарна икономика, С., 2003
38. Evaluating issues in privatizing social security, Report of the Panel on Privatization of social security, 1998
39. Feldstein M., Privatizing social security, University of Chicago Press, 1998
40. Feldstein M., Liebman J., Social security, NBER Working Paper 8451, NBER, 2001
41. Holzmann R., Pension reform, Financial market development and Economic Growth: Preliminary Evidence from Chile, IMF Staff Papers № 44, 1997
42. Poterba J., The Rate of Return to Corporate Capital and Factor shares: New Estimates Using Revised National Income Accounts and Capital stock data, Camegie-Rochester

ЕНДОГЕННАТА ТЕОРИЯ НА РАСТЕЖА И ОСНОВНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ШКОЛИ

Разгледани са нееднаквите оценки за ендогенната или новата теория на икономическия растеж от позициите на концепцията за транзакционните разходи, неокласиката, неолиберализма, посткейнсианството и "еволюционната икономика". Направен е изводът, че пазарните структури на несъвършената конкуренция, както и "зависимостта от пътя" на растежа са по-важен критерий за определяне природата и характера на новата теория от възстановяването на дългосрочното устойчиво равновесие на икономиката и от механизма на автоматичната координация на спестяванията и инвестициите.
JEL: O42

През 80-те години на миналия век бяха поставени основите на ендогенната теория на икономическия растеж, идваща на смяна на неокейнсианските, посткейнсианските и неокласическите концепции, създадени през първите десетилетия след Втората световна война. Тя е наречена така, защото в нейните модели, за разлика от неокласическите, икономическите променливи – техническият прогрес, производителността, растежът, се разглеждат като пораждани от вътрешно присъщи на стопанската система механизми.

Главните архитекти на новата икономическа парадигма са американските изследователи Пол Роумър (1986) и Робърт Лукас (1988). Нейно ядро е разбирането за възможността от ускоряване на техническия прогрес и икономическия растеж като резултат от действието на ендогенни фактори. Р. Лукас е насочил вниманието си към разкриване ролята на човешкия капитал, а П. Роумър – към тази на научните изследвания и развитието (R&D) като източник на ново знание.

В първия модел, конструиран от Роумър (1986), нарастването на икономииите от мащаба и на производителността е следствие от увеличаването на агрегирания обществен запас от знания благодарение на стимулите на всяка фирма да инвестира в тях. В този случай е налице външен ефект по отношение на икономиката, произтичащ от натрупването на

¹ Атанас Леонидов е ст.н.с. I ст., д.ик.н., извънщатен професор в Икономическия институт при БАН, сл. тел. 8104032, дом. тел. 8566256.

Статията представя резултати от индивидуалния изследователски проект "Политиката на икономическия растеж в развитите страни: теоретични основи и практика" – Икономически институт на БАН.

Авторът изказва благодарност на Тамара Тодорова, доктор по икономика, за ценните препоръки по първия раздел на студията и на Едуард Маринов, научно-технически сътрудник към секция "Международна икономика" към Икономическия институт при БАН за съдействието при оформянето на студията.

знанията, без този резултат да има съзнателен характер и да е съпроводен от замяна на съвършената конкуренция с несъвършена. По-късно в друг модел на Роумър (1990) е въведена несъвършената конкуренция и пазарната власт на фирмите като фактор за получаване на временни монополни печалби.

Концепцията и моделите на ендогенния растеж предизвикаха продължителен интерес сред професионалните икономисти преди всичко в англосаксонския свят, но не само там. И след близо две десетилетия от появата на пионерските изследвания на П. Роумър и Р. Лукас интересът към новата теория не е престанал. Интерпретациите ѝ се характеризират с нееднозначност на оценките, вариращи от положително отношение до принципино отрицание.

Разборът на схващанията на привържениците на различни школи и течения към ендогенната теория на растежа има смисъл, тъй като той може да допринесе за сравнително по-пълно изясняване на съдържанието ѝ, за вникване в нейните силни и слаби страни. Критичното осмисляне на новата концепция си заслужава усилията, тъй като спомага за разширяване и обогатяване на представите за някои основни тенденции в развитието на модерната икономическа наука. В хода на дискусиите и споровете между участниците се засягат и по-общи /включително и методологически/ въпроси – за съотношението между теоретичното и емпиричното при анализа, за приемствеността и еволюцията в научните теории, за възможностите на синтеза им в съвременните условия.

Теоретичният анализ на Роналд Коуз и ендогенната теория на растежа

Основавайки се на изследванията, осъществени от Роналд Коуз, тази теория е обект на критика от Ролф Ведер и Херберт Грубел (Weder and Grubel, 1993). В статията “Природата на фирмата” (Coase, 1937) той поставя въпроса защо в някои случаи ценовият механизъм може да бъде заместен от фирмата като начин за разпределение на ресурсите. Според него изборът в използването на една от двете алтернативни форми на икономическа организация – пазарът или фирмата, се определя от това, коя от тях осигурява подобряване на стопанската ефективност, допринасяйки за намаляване на транзакционните разходи.²

По-късно в друга статия (Coase, 1960) Р. Коуз допуска, че проблемът за отрицателните външни ефекти (екстерналитите), предизвиквани от действията на бизнеса при поемане или непоемане на отговорност от него, “може да бъде решен по напълно задоволителен начин”, при положение че системата на цените функционира гладко, т.е. ако пазарните транзакции се извършват при нулеви разходи (Coase, 1960, 2, 5-6). В съответствие с приетата предпоставка за нулеви транзакционни разходи той смята, че дефинирането на правата на собственост няма да влияе на постигането на оптимално използване на ресурсите. Съответно при запазване валидността на същата предпоставка е направен и изводът, че сключването на споразумения между пазарните участници (индивидуалните агенти и фирмите) може да бъде

² Подробно този въпрос е разглеждан в: (Тодорова, 2004, 55-74)

осъществено независимо от първоначалното определяне правата на собственост.

В синтезиран вид тази част от съдържанието на теоретичния анализ на Коуз означава, че външните ефекти могат да бъдат коригирани от пазара. Това твърдение е получило известност в икономическата литература като "теоремата на Коуз", наречена така в негова чест. От нея произтича, че ако отсъстват транзакционни разходи, определени са правата на собственост и са налице условия за сключване на контракти от частни лица и фирми, външните ефекти при стопанската дейност могат да бъдат интернализирани (т.е. да бъдат трансформирани във вътрешни доходи или разходи), оптимумът по Парето е възможен. В резултат от това държавната намеса (чрез преки или косвени мерки) става излишна за отстраняване на дефекти на пазара (market failures), пораждани от екстерналии.

Именно в тази форма теоремата на Коуз в големия брой случаи при представянето ѝ е придобила гражданство и е влязла в употреба. Поради нереалистичността на изходните ѝ предпоставки (освен за нулевите транзакционни разходи, това се отнася и за допусканията за възможността правата на собственост да бъдат напълно определени и за отсъствието на ефекти на богатството) теоремата справедливо е подложена на критични оценки. Главният аргумент, който се привежда срещу нея е, че въпреки академичната си елегантност, тя се разминава с реалните икономически процеси, тъй като "героириза" невидимата ръка на пазара.³ Тя е неприложима в условията на несъвършена конкуренция. Освен това неоснователно от нея се приема, че постигането на споразумения между страните се реализира, без те да бъдат обременени с транзакционни разходи. В действителност тези разходи могат да бъдат значителни и това е пречка за постигане на споразумения. Още по-трудно този проблем може да бъде решен, ако броят на заинтересуваните страни е много голям.⁴

От гледна точка на теоремата на Коуз пазарът сам може да се справя с външните ефекти (положителни или отрицателни). В случаите, когато стопанските агенти са в състояние да сключват ефективни споразумения, това действително е така. При други ситуации обаче външните ефекти правят пазарът недостатъчно действен механизъм и пораждат неефективно разпределение на ресурсите. "Невидимата ръка на пазара е силна, но не е всемогъща" /Н. Мэнкю/. Значението на намесата на правителството се принижва. Но такова схващане се намира в противоречие с реалната практика. Когато не е по силите на пазара да неутрализира последиците от външните ефекти върху разпределението на ресурсите, "на помощ" идва правителството, прилагайки преки /командно-административни/ или косвени /пазарно ориентирани/ мерки.

³ "Макар че Коузовата теорема е убедителна в теоретично отношение, тя има незначително практическо значение, тъй като в действителност е свързана с условия, които рядко са налице. Ориентирана е само към алокацията на ресурсите от Парето оптимален тип, игнорира проблема за разпределението на доходите. Освен това се отнася само за краткосрочен период /Woll, 1992, 105/.

⁴ "В много случаи обаче сключването на сделки между няколко заинтересувани страни е сложно и теоремата на Коуз губи сила" /Мэнкю 1999, 235/.

Господстващият начин на оценяване теоретичния анализ на Коуз чрез свеждането му до непълната форма на неговата теорема има за резултат неоснователното пренебрегване поне на два момента: първо, игнорира се фактът, че допускането за отсъствие на транзакционни разходи изпълнява функцията на аналитичен инструмент с оглед на по-широките цели на изследването и второ, не са отчетени важни аспекти на анализа му, което е довело до едностранчиво представяне на неговите възгледи по въпроса.

От съществено значение е обстоятелството, че Коуз не разглежда концепцията за “нулевите транзакционни разходи” като характерна даденост на реалния икономически живот. Той изрично я определя като “една много нереалистична предпоставка” (Coase, 1960, 7). В тази връзка той обръща внимание, че “първоначалното дефиниране на правата на собственост оказва влияние върху ефективността на икономическата система при функционирането ѝ” (Coase, 1960, 8).

Отчитайки наличието на транзакционни разходи, Коуз анализира въпроса за оценяване ролята на държавата като алтернатива на пазара. Той е скептичен по отношение на капацитета на правителствата да постигат по-ефективни резултати в намаляване на транзакционните разходи в сравнение с пазара и фирмата. Обаче Коуз по принцип не отхвърля възможността чрез правителственото регулиране в определени случаи да бъде реализирано подобряване на икономическата ефективност. В тази връзка в неговата статия се отбелязва: “Прякото регулиране от правителството по необходимост не ще даде по-добри резултати, отколкото ако се остави проблемът да бъде решаван от пазара или фирмата. Но също така няма основание, защо при случай, такова правителствено административно регулиране не трябва да доведе до подобрене в икономическата ефективност” (Coase, 1960, 9). Имат се предвид дейности, засягащи много голям брой хора и за които са присъщи високи разходи, характерни за пазара и фирмата (напр. неудобствата, причинявани от пушека при замърсяване на въздуха).

Очевидно е, че от Коуз се възлага значителна отговорност на правителството,⁵ виждане, което е в пълно противоречие с утвърдили се начин на ограничено разбиране на неговия теоретичен анализ. Този подход е намерил израз в представяне на неговата теорема в силно редуцирана форма, където се приема отсъствие на транзакционни разходи.

В противоречие с наложилата се практика налице са и опити за една по-цялостна и обективна оценка на теоретичната концепция на Коуз. В тази връзка заслужава да се посочи, че Ейрик Фуруботн и Рудолф Рихтер – основоположници на “новата институционална икономика”, се разграничават от начина на интерпретиране на съдържанието на Коузовата теорема, тя да бъде свеждана до нереалистичната ѝ версия, т.е. до тъй нар. “силна” форма по израза на двамата изследователи (Furubotn and Richter, 1998). Те отчитат

⁵ Според него, тогава, когато има сделки, които не могат да се извършат, защото разходите са толкова големи, че биха надвишавали ползите от тях, държавата трябва да се намеси в процеса на договарянето между пазарните участници, не само чрез промяна на определените от закона права на собственост, но и чрез прякото им принудително прилагане. В тези случаи с решенията си “съдилищата пряко влияят на икономическата активност”, преразпределяйки стопанските ресурси.

важни страни в неговия анализ, отражение на реални икономически процеси, които са обусловени от съществуването на ненулеви транзакционни разходи. В този контекст е цитирана важна мисъл на Коуз, допринасяща за адекватното разбиране на общия му възглед: "Щом като разходите за извършване на пазарните транзакции са взети под внимание, ясно е, че такова предоговаряне на права ще бъде предприето, само когато нарастването на стойността на продукцията, последица от предоговарянето, е по-голямо от разходите, които биха съпътствали процеса на производството" (Coase, 1960, 7).

Коуз определя като погрешен подхода на Артър Пигу (Pigou, 1920), който се основава на разбирането, че решаването на проблема за вредните ефекти, резултат от дейността на бизнеса, изисква да се тръгне от несъответствието между частните и социалните продукти и се предприемат мерки за пълно компенсиране на засегнатите страни, независимо от това дали разходите ще превишават причинените загуби.

Вероятно, най-пълно съдържанието на Коузовата теоретична концепция е формулирана от Трайн Егертсон. В неговата интерпретация са посочени мястото на нулевите транзакционни разходи и особено съществените последици от включването в изследването на положителните транзакционни разходи. В контекста на втория аспект специално са подчертани важната роля и функциите, които произтичат за държавата в стопанското развитие.

"Но когато транзакционните разходи са въведени, ролята на държавата може да има решаващ ефект по отношение на разпределението на ресурсите. Разходите по преговорите и другите транзакционни разходи могат да блокират преотстъпването на правата и първоначалното деление на правата на собственост от държавата може да има важни последици за производството на дадена икономика, измервана по конвенционален начин (БНП)... Всяко предефиниране на структурата на правата на собственост от държавата има ефекти на богатство, повличайки след себе си както печеливши, така и губещи, и подходът към правата на собственост не е пълен без теория за държавата" (Eggertsson, 1999, 39).

Наложи се сравнително по-пълно да изложим възгледите на Р. Коуз, тъй като Ролф Ведер и Херберт Грубел разглеждат неговия подход като основа при критичното оценяване на новата теория на растежа за ролята на екстерналията в сектора на изследванията и развитието (R&D), където се създава ново знание. Нейни привърженици (П. Роумър, Дж. Гросман, Е. Хелпман, Ф. Агийон, П. Хоуит) наблягат на необходимостта от отпускане на субсидии от правителствата. Тези искания се обосновават с аргумента, че в тези дейности съществуват значителни екстерналии и те не могат в достатъчна степен да бъдат интернализирани без ролята на държавата. Р.Ведер и Х.Грубел застъпват противоположно гледище.

Две са основанията, които са ги накарали да подложат на внимателен анализ изводите за икономическата политика, произтичащи от новата теория на растежа. Първо, това е опасението, че от страна на нейни представители са направени твърде силни препоръки, които могат да бъдат използвани от специални групи по интереси с оказване на натиск за съществено увеличение на субсидиите за приложни изследвания и за образование в света. На второ

място е обстоятелството, че предложения от този род могат да повлияят при разработване насоките на стопанската политика от правителствата. Според тях новите развития в теорията на растежа са се основавали на ендогенизирането на технологичния процес, но при представянето му “само като страничен продукт” /“by-product”/ или като “Маршалови външни икономии” на дейности, предприети от компании в съвършен конкурентен пазар⁶ /Weder and Grubel, 1993, 488/. В този момент Ведер и Грубел откриват съществен дефект в ендогенната теория на растежа, тъй като са пренебрегнати изводите от теоретичния анализ на Коуз.

Основната теза, която те отстояват, е, че разрешаването на проблема за интернализирането на външните ефекти изисква създаването на частни институции. Според тях ако те са налице, дефектите на пазара, пораждани от екстерналияте в сектора на знанията и от неконкурентността на технологиите, фактически не са от толкова съществено значение, както се приема от новата теория на растежа.

Приемайки, че в пазарната икономика могат да бъдат създавани ефективни частни институции, Ведер и Грубел правят важния извод, че държавната намеса в значително по-малка степен е необходима за да бъдат отстранявани пазарни несъвършенства. “Нашият анализ, отбелязват те, означава просто, че тенденцията към създаване на частни институции намалява големината на външните ефекти и потребността правителствени политики да коригират пазарните недостатъци, причинени от специфичните характеристики на знанията” (Weder and Grubel, 1993, 493).

Допускането за способността частните агенти успешно да се справят с проблема за преливането на екстерналияте (technological spillovers) от сектора на знанията, им дава основание и за заключението: “Аргументът, привеждан от новата теория на растежа в подкрепа за даване на субсидии за фундаментални и приложни изследвания в частния сектор, е отслабен значително” (Weder and Grubel, 1993, 489).

От тяхна страна вместо субсидии за частния сектор се препоръчва правителствата да съдействат за създаване на частни институции – индустриални асоциации, компански структури и индустриални клъстери. “Поради значението на идеите и създаването на частни знания, които правилно се подчертават от новата теория на растежа, правителствата трябва да насърчават дейностите на индустриалните асоциации и други форми на коопериране, които позволяват ефикасния поток от информация между фирми и индустрии в дадена страна. Конгломерати, лицензионни и други форми на технологично и пазарно коопериране трябва да бъдат позволени от закона” (Weder and Grubel, 1993, 508).

Засилване значението на частните институции е реална тенденция в развитите икономики през последните десетилетия. Като положителна промяна в страните от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) се посочва “по-големия размер на ресурси в R&D, пряко насочван към бизнес сектора, с по-голяма роля, изпълнявана от самите фирми” (OECD, 2003, 22). С тази промяна се свързва възможността от

⁶ По-късно се създават ендогенни модели, отчитащи и пазарната власт на фирмите (Romer, 1990).

“положителни последици за ефективността на иновационната активност” (Пак там).

Но от приемането на една по-значителна роля на частните институции не следва да се принизява ролята на държавата в стимулирането на технологичното и иновационното развитие, както и да се подценяват големите мащаби на екстерналии в R&D.

Разбира се, създаването на ефективни частни институции играе много важна роля за ускоряването на технологичния прогрес в напредналите пазарни икономики и тази роля ще нараства. Но решаването на тази стратегическа задача и занапред ще се извършва съвместно от правителството и частния сектор при активното им взаимодействие. Недооценяването или игнорирането на този важен аспект придава едностранчив характер на изводите на Вебер и Грубел.⁷

В САЩ политиката на федералното правителство поощрява формирането на стратегически алианси.⁸ Благодарение на споразумения между фирми, тези алианси изключително допринасят за внедряване на нови форми на фундаментални изследвания и приложни дейности. Изследователските джойнт-венчъри, които са специален вид технологични алианси, откриват възможност за преливане на знания от R&D между фирми в този сектор, както и в технологично свързани с него сектори.

Резултати от проучвания показват, че социалните норми на възвръщаемост на инвестициите в сектора на R&D са много по-големи от тези на частните норми на възвръщаемост. По-конкретно (Terleckyj, 1980 и Scherer, 1982) са установили, че величината на първите надхвърля 100%, а на вторите – 25%, съответно – 29%. Такива разлики са показателни за наличието на големи екстерналии.⁹ Тъй като не намират паричен израз в пазарните транзакции, те трудно се поддават на количествено измерване. Обаче големите мащаби на външните ефекти от знанията дават основание те да бъдат разглеждани като главна черта на модерните икономики и източник на стопанския растеж (Romer, 1986; Helpman, 2004).

Данни, имащи за източник ОИСР, сочат, че делът от БВП на средствата за финансиране на фундаменталните и приложните изследвания от правителствата в края на 80-те години е бил най-нисък в Япония (18.6%) и в

⁷ Като ключова характеристика в стопанското развитие на напредналите страни в информационния век се сочи “по голямата комплементарност (допълняемост) между публичните и частните инвестиции в сектора на R&D с оглед да се осигури финансирането от държавата на този сектор, за да бъде генерирано научно и техническо знание, което може да разпространява иновации и да коригира пазарни дефекти, които ограничават инвестициите на бизнеса в същия сектор” (OECD, 2001, 116-117).

⁸ Докато през 1980 г. броят им е възлизал само на 51, той е надхвърлил 2000 през 1998 г. Числеността на създадените алианси между американските и чуждестранните фирми е нараснал от 88 на 222 за същия период (Economic Report of the President, 2001, 117).

⁹ Проучвания, извършени от (Griliches, 1991), също сочат, че съществуват преливания на екстерналии от сектора на R&D в други сектори на икономиката и се предполага, че величината им може да бъде твърде значителна. Противоположни резултати са получени от (Lichtenberg, 1992, 1993), показващ че социалният пределен продукт на капитала, финансиран от правителството в R&D, е много по-нисък от този на частния капитал в същия сектор. Тези резултати се разглеждат от Вебер и Грубел като непряко доказателство на тезата им за необходимост от резервирано отношение към отпускане на държавни субсидии за частните изследвания и развойната дейност.

Швейцария (22.6%). В други страни от развития свят – САЩ и Канада, както и в Западна Европа (Германия, Франция, Италия, Испания) този дял е бил значително по-висок (вж. Таблица 1). В напредналите страни като цяло през последното десетилетие на 20 век и началото на 21 век се запазва високото равнище на разходите от правителствата за финансиране на R&D.

Таблица 1

Разходи за фундаментални и приложни изследвания в избрани развити страни

Страни	БВП на глава от населението в щатски долари (1987 г.)		Дял на общите разходи за R&D (1989 г.) в % от БВП	Дял на финансираните от правителството разходи за R&D (1989 г.) като % от общата сума на R&D
	в номинално изражение	в ППС*		
Япония	19.465	13.182	2.98	18.6
Германия	18.280	13.323	2.88	32.8
Швейцария	25.848	15.842	2.86	22.6
САЩ	18.338	18.338	2.82	48.3
Франция	15.818	12.803	2.34	48.1
Великобритания	11.765	12.340	2.25	36.5
Канада	16.019	17.211	1.35	44.9
Италия	13.224	12.254	1.25	49.5
Испания	7.449	8.681	0.75	48.8 (1988 г.)

Източник: OECD [1992], Main Science and Technology Indicators 1991, Part2, Paris. OECD [1990], OECD Economic Surveys, Switzerland 1989/1990, Paris, Appendix

* в паритет на покупателна способност.

През 90-те в сравнение с 80-те години обаче е налице по-голямо увеличаване на дела на разходите за научни изследвания и развойна дейност за частния сектор от този в държавния за развитите страни като цяло. Тенденцията към намаление на дела на финансираните от правителството разходи за R&D като процент от общата сума на R&D се наблюдава и през близо десетгодишния период от средата на 90-те години на миналия век до 2003/2004 г. за всичките седем избрани развити страни, включително и за 25-те страни-членки на ЕС и за държавите, членуващи в ОИСР. Намалението обаче е умерено или значително (виж Таблица 2). Същевременно от таблицата се вижда, че за същия период е налице умерено или значително увеличение на дела на общите разходи в процент от БВП за избраните страни (с изключение на Франция и Великобритания), както и за 25-те страни-членки на ЕС и за държавите, членуващи в ОИСР.

В публикация на ОИСР се съдържа следната важна констатация: "Потенциалните ползи от нови идеи могат да не принадлежат напълно на самите иноватори, което се дължи на ефекти на преливане (spillovers effects), означавайки че без намеса на политиката на правителството, частният сектор е вероятно да се ангажира в по-малко разходи за R&D от социалния оптимум. Това може да оправдае някаква намеса на правителството в R&D, както чрез преки разходи и финансиране, а също чрез косвени мерки като данъчни стимули и защита на правата на интелектуалната собственост за насърчаване на разходите за R&D в частния сектор" (OECD, 2003, 62).

Таблица 2

Разходи за фундаментални и приложни изследвания в избрани развити страни

Страни	Дял на общите разходи за R&D в % от БВП		Дял на финансираните от правителството разходи за R&D като % от общата сума на R&D	
	1995	2003	1995	2003
Великобритания	1,95	1,88	32,8	31,3
Германия	2,19	2,49*	37,9	30,4*
САЩ	2,51	2,68*	35,4	31,0*
Финландия	2,26	3,48	35,1	25,7
Франция	2,29	2,16*	41,9	39,0
Швеция	3,35	3,98	28,8	23,5
Япония	2,90	3,15	22,8	17,7
ЕС – 25	1,70	1,82	39,5	35,5
Общо за ОИСР	2,08	2,26	34,0	30,4

Източник: OECD (2005). Main Science and Technology Indicators, 2005, Vol. 2, p 18, p 24.

*Данните са за 2004 г.

В развитите икономики са изградени структури и механизми с оглед защитата на интелектуалната собственост, патентите и авторските права, а също така съществува и регулаторна рамка, в която действат стопанските агенти. Но никоя от тези отделни структури и механизми, както и създадената система като цяло не са способни ефективно да не допускат безплатно изтичане на информация за използването ѝ от фирми.

На базата на данни, отнасящи се за патенти, (A. Jaffe и M. Trajtenberg, 2002) са установили, че тъй като регистрирането им води до разкриване на ценна технологична информация, фирмите не винаги патентоват изобретенията си. По такъв начин двамата автори са идентифицирали важен механизъм, с което се подкрепя схващането за наличието на екстерналии от R&D (Helpman, 2004).

Едно относително по-продължително нерешаване на проблема за външните ефекти ще увеличи недоинвестирането в R&D.

Като правило частният капитал не проявява голям интерес към участие в мащабни проекти, което особено се отнася за фундаменталните изследвания. Това се дължи на обстоятелството, че тези проекти от комерсиална гледна точка не са много атрактивни за частните фирми. При това положение държавните субсидии са най-ефективното средство за създаване на действени стимули за интернализиране на екстерналиите. Чрез предоставянето им за осъществяване на частни действия в приложните изследвания, правителството се стреми да ги насърчава за решаване на цели в името на обществения интерес и за постигане на по-ефективни резултати благодарение на преразпределението на ресурсите.

В R&D правителствените субсидии за частния сектор са най-големи. Федералното правителство е изградило също изследователски центрове за развитие на технологии и продава правата на използването им от частни фирми по цени под пределните им разходи. Тази форма на стимулирането им обаче е с много по-малко значение в сравнение с държавното субсидиране (Parkin, Powell, Matthews. 1997, 506-509).

Освен посредством субсидирането на фундаменталните и приложните изследвания важна роля в осъществяването на технологичните промени се пада на дефинирането на правата на собственост от правителствата. Благодарение на последната дейност те осигуряват среда (или климат) за предприемаческа активност при иновациите.

Наличието на външни ефекти в особено големи мащаби във фундаменталните изследвания е причината, практиката на субсидирането им от правителствата да се прилага най-широко именно в тази област.¹⁰ Потребността от такава практика се приема и от Ведер и Грубел. Възраженията им се отнасят за основателността от субсидирането на приложните изследвания в частния сектор. Но и в този сектор редица фактори – способността за преливане на знанията, допълняемостта между фундаменталните и приложните изследвания, непълнотата на контрактните споразумения в иновациите, кредитните ограничения, пред които са изправени изследователските фирми, обуславят съществуването на значителни външни ефекти и налагат използването на субсидии като начин за интернализирането на екстерналите предвид неспособността това да се постига посредством частни споразумения.

Наличието на посочените фактори е основание за важен извод: “Всички те имат взаимоусилващия се ефект на обезкуражаване на инвестициите в сектора на R&D и за разпространяването на ново знание към бъдещи потенциални иноватори. Това очевидно подсказва за определена роля за публична намеса в субсидирането на дейности, свързани с R&D и също така в разпределението и прилагането на правата на собственост в иновациите” (Aghion and Howitt, 1998, 485). Подчертавайки значението на субсидиите като стимул за ускоряване на технологичното развитие, привържениците на новата теория за растежа обръщат внимание на възможни негативни последици от използването им в икономиката, включително на случаи, при които отрицателните резултати могат да бъдат по-големи от очакваните положителни такива. Те смятат, че решенията относно “за” или “против” прилагането на субсидиите трябва да се взимат на основата на конкретни технологични проекти.

Както вече стана ясно, Ведер и Грубел посочват, че изхождат от принципите, разработени от Коуз, от неговата концепция за транзакционните разходи за решаване на проблема за екстерналите в R&D благодарение на създаването на частни институции. Според нас няма основание да се отрича самият факт на определена приемственост по отношение на общите начала, върху които е построен техният анализ и този на предшественика им. В тази връзка обаче е необходимо да се отчитат и някои различия и специфични характеристики.

Коуз фактически е ограничил разкриване влиянието на вредните ефекти от замърсяването върху разпределението на ресурсите, докато Ведер и Грубел се интересуват от проблема за положителните екстерналии в сектора на R&D. Акцентът, поставен от тях върху водещата роля на частните институции, се вписва във визията на Коуз за пазарната икономика. Те

¹⁰ “Федералното правителство продължава да доставя повече от половината от всички финансови средства за базисни изследвания в САЩ, както то прави това от Втората световна война насам” (Economic Report of the President, 2001, 115).

тръгват от неговата реалистична предпоставка за наличие на несъвършена конкуренция и ненулеви транзакционни разходи. В тази връзка те правилно отбелязват, че “Коузовите институции в реалния свят могат да не улавят всички екстерналии от научните изследвания и развойната дейност” (Weder and Grubel, 1993, 493). Обаче тук е мястото да обърнем внимание, че въвеждането в анализа на положителните транзакционни разходи от Коуз е основание за разглеждане ролята на държавата като възможна алтернатива на пазара и фирмата, допускане по принцип на пряко регулиране от правителството, вкл. намеса на съдилищата за преразпределение на ресурсите. Подходът на Ведер и Грубел е друг. Освен осигуряване на подходяща структура на права на собственост, момент, присъстващ и у Коуз, функцията на държавата е сведена до създаване на благоприятни условия за формиране на частни институции. Пренебрегната е много важната тенденция към взаимодопълващо се сътрудничество между частния сектор и правителствата в областта на научните изследвания и развитието.

Двамата изследователи правилно считат, че в модерните икономики реално съществуват условия на несъвършена конкуренция, наличие на значителни транзакционни разходи, неопределеност на процесите. Обаче преувеличавайки капацитета на частните институции към саморегулиране, те неоснователно допускат че е възможно да се реализират резултати от стопанската дейност близки до оптималните. “Въпреки че живеем в свят на несъвършена конкуренция, сочат те, няма основание да смятаме, че частните агенти не са способни да намерят равновесие близко до социалния оптимум в игра с многократни транзакции на основата на формални и неформални контракти” (Weder and Grubel, 1993, 498). Изводът, който е направен от тях, ни кара да смятаме, че те за разлика от Коуз изповядват по-оптимистична либерална философия, почиваща на аргумента за нарасналия оптимизиращ потенциал на новите институционални структури.

За Ведер и Грубел моделът на създаването на индустриални асоциации и на други институции за промишлено коопериране е по-действена форма от провеждане на “строга антитръстова политика, съчетана със субсидии за базисните изследвания и приложната дейност” (Weder and Grubel, 1993, 510).

Индустриалните асоциации обаче не са бариера за осъществяване на дейности на микроравнище, насочени към реализация на печалби в резултат от прилагане на монополистични практики (rent-seeking). До такъв извод води проучване, извършено от Майкъл Портър (Porter, 1990). Той достига до заключението, че наличието на дейности, използващи такива практики, е причина за съществуването на сектори с ниска степен на конкурентоспособност както в Япония, така и в Швейцария. От своя страна Робърт Солоу и Силвио Борнър също подчертават потенциалните възможности за пораждаване на печалби от монополизиране на дейности от индустриалните асоциации и бизнес фирмите.

Ведер и Грубел правят характерна констатация: “Съжителството на мотивите на описаните институции, интернализацията на екстерналията на знанието и стремежът към извличане на ренти създават дилема за политиките на правителствата” (Weder and Grubel, 1993, 509). Според тях обаче тази дилема е по-малко трудна за правителствата, отколкото това

изглежда. Основанието за твърдението им е, че получаването на печалби по такъв ненормален начин може да бъде успешно, само ако те съзнателно предприемат мерки, благоприятстващи създаване на ренти. Имат се предвид действия, изразяващи се в налагане на бариери за достъп на вътрешната и чуждестранната конкуренция посредством тарифи и ограничения за външната търговия и инвестициите.

Не може да има спор по това, че такива мерки могат да бъдат важен фактор, допринасящ за формиране и поддържане на монополистични структури и практики. Обаче стремежът за реализиране на ренти има по-дълбока икономическа основа и не може да бъде свързан и обясняван единствено с протекционистичните мерки на правителствата. Този стремеж преди всичко е вътрешно присъщ на природата на капитала на конкуренцията, съответно отслабването или засилването на монополизацията на пазарите са слагано от повече фактори в стопанския живот. В това отношение водеща роля оказват характеристиките на технологичния прогрес и икономическия растеж през отделните фази на стопанското развитие.

Привържениците на ендогенния подход третират проблема за външните ефекти в R&D от гледна точка на динамичната ефективност. Изхождайки от неконкурентния характер на новите технологии, П. Роумър се придържа към схващането, че "правата на частната собственост и пазарната размяна не са свършените институции за поддържани растежа на икономиката" (Romer, 1993, 355). Обратно Ведер и Грубел анализират проблема за външните ефекти, подчертавайки решаващата роля на частните институции. Те обаче достигат до знаменателен извод: "Съществуването на добре функциониращи институции от Коузов тип не е нито необходимо, нито достатъчно условие за бърз икономически растеж" (Weder and Grubel, 1993, 509).

Ендогенният модел е по-близо до реалния опит в стимулирането на технологичното развитие и икономически растеж след Втората световна война. Концепцията, разработена на базата на новата теория на растежа, отчита специфични характеристики на модерната технологична промяна: неконкурентността на знанията, частичното изключване на фирмите от печалбите, невъзможността да бъдат интернализирани екстерналите от R&D главно посредством дейността на частните институции без ролята на правителствените субсидии. Ведер и Грубел са предложили алтернатива на подхода на експонентите на ендогенната теория на растежа по отношение на начина за справяне с проблема на технологичните преливания от външни ефекти. Не приемаме за правилен основния им аргумент. Обаче той се поддава на промяна, за да придобие рационален смисъл. Отнася се за това, че създаването на индустриални асоциации и на други структури за промишлено коопериране допринася (макар и в значително по-малки мащаби от очакваните от двамата автори) за улавяне на част от екстерналите от R&D и като резултат от това за намаляване на потенциалното недоинвестиране в този сектор. Такива резултати е възможно да бъдат постигнати благодарение на по-добрата координация в действията на фирмите, влизащи в различните индустриални асоциации, по бързия достъп до знанията, създаването на по-добри условия за обмен на информация

между фирми и индустрии. По такъв начин новите индустриални структури са способни да изпълняват допълваща функция спрямо тази, осъществявана от ендегенния модел и да бъде интегрирана в него.

През призмата на неокласиката и на ордолиберализма

Отношението на Робърт Солоу

Характерът на съдържанието и на изводите, произтичащи от дадена теория, се определят от естеството на изходните ѝ предпоставки. Ето защо е разбираемо, че при представянето и интерпретирането на новата концепция на растежа специално внимание е отделено на този аспект. В това отношение интерес заслужават оценките на Робърт Солоу.

Признавайки необикновената ѝ популярност сред “аналитичните икономисти”, той обяснява този феномен с факта, че тя открива възможност за анализ на различни сфери на икономиката, което преди това не е било възможно. Солоу отбелязва: “Нови видове модели могат да бъдат изпробвани; и те обясняват или се опитват да обясняват части на икономическия живот, които преди се смяташе, че се намират извън обсега на икономическия анализ. Силата на новите резултати прави още по-важно да се реши, дали могъщите предпоставки, които водят към тях, са верни” /Solow, 1993, 136/. И по-нататък: “Преди да преминем към изводите в областта на икономическата политика, ние трябва да решим дали да ги приемем или да определим техните основи. В действителност много е трудно, да си представим как тези предпоставки могат да бъдат тествани пряко” /Solow, 1993, 136/.

Основателността на концепцията за повишаване ефективността на производствените фактори от мащаба не се поставя под въпрос, тъй като тази предпоставка се съдържа в стандартния неокласически модел, чийто създател е Р. Солоу. Що се отнася до въвеждането на теорията на несвършената /монополистическата/ конкуренция в структурата на ендегенните модели на растежа, той оценява този факт като нещо недвусмислено положително. През по-ранни периоди тогавашното състояние на техниката за макромоделиране не позволяваше тази задача да бъде решена успешно.

От негова страна стремежа технологичният прогрес да бъде ендегенизиран и да бъде изследван с помощта на агрегиран модел, е охарактеризиран като “вероятно най-обещаващия аспект на третата вълна на теорията на растежа”¹¹ /Solow, 1994, 48-49/. Въпреки това макар и с уговорки именно постулатът за ендегенността на технологичния прогрес е обект на главен прицел. Основните аргументи, използвани от Солоу, се състоят в посочване на вероятното съществуване на “един несводим екзогенен елемент в процеса на изследванията и разработките, поне по отношение на икономиката” /Solow, 1994, 51/, както и наличието на непредвиденост на процесите в науката и технологиите, “голяма неопределеност, обкръжаваща много изследователски проекти” /Solow, 1994, 51-52/.

¹¹ Имат се предвид предишните две вълни, свързани с развитието на неокейнсианската и неокласическата теория на растежа.

Съображенията, развити от Солоу за наличие на “неотстраним екзогенен елемент” в научните изследвания и в приложните разработки, както и за съществуване на непредвидимост в научните открития и технологичното им внедряване, не могат да бъдат пренебрегнати. Неопределеността на процесите е даденост, при които се взимат решенията /повече или по-малко ефективно/ и на микро- и на макроравнище, включително в областта на икономическата политика на държавата. В рамките на новата теория на растежа се проявява интерес към моделиране на тези процеси, но това не важи за всички ендегенни модели.

Описаните моменти дават основание за изразяване на скептицизъм относно използването на ендегенни модели като основа за препоръки в областта на политиката на икономическия растеж. Уместно е да изложим съображенията на Солоу възможно по-пълно: “От могъщи предпоставки произтичат могъщи заключения. Резултатите от новата теория на растежа предлагат широка сфера за политика, ориентирана към растеж ... Ако по-новото гледище е вярно, а остава то да бъде дискутирано, насърчаването на инвестициите чрез данъчни мерки и държавни разходи ще дава пряк и постоянен тласък върху темпа на растежа... Тези модели правят икономическата политика много силна и много опасна. Прекомерни искания и прибързани обещания не са добра основа на политика на висок растеж” /Solow, 1993, 135-136, 140/.

Предупрежденията, отправяни от Солоу, заслужават внимание. Но той има предвид по-скоро опасността от провеждане на икономическа политика, основана на “теория на лесен ендегенен растеж”. Такава политика се базира на опростеното схващане, че на ръста на ресурсите за научни изследвания и развойна дейност ще съответства автоматичен пропорционален ръст на технологичния прогрес – на параметъра A в производствената функция. Това може да доведе до постоянно ускоряване на темпа на стопанския растеж. Налице са емпирични данни, потвърждаващи подобна тенденция в развитите индустриални страни, но за сравнително дълги периоди. Тези данни обаче не трябва да бъдат интерпретирани в смисъл, че се отнася за тенденция, която може да се реализира непрекъснато. Практическото ѝ осъществяване може да бъде блокирано в резултат на циклични спадове в икономиката.

В контекста на едно преосмисляне на макроикономическата наука с оглед приспособяването ѝ към ранните условия на 21 век Р. Солоу изказва идеи, вписващи се в по-предишния негов скептицизъм към ендегенната теория на растежа. В тази връзка той пише: “Втората вълна на стремително нарастващия интерес към теорията на растежа – литературата по ендегенния растеж, искрата на която беше дадена от Роумър и Лукас през 80-те години, следвайки неокласическата вълна на 50-те и 60-те години – изглежда да е отслабнала до скромен поток на нормалната наука. Това не е лошо нещо. Примамливата перспектива на една жизнеспособна (предвидима?) ендегенна теория на растежа не изглежда да бъде изцяло много по-близка сега, отколкото тя беше в началото на вълната” (Solow, 2000, 153).

Въпреки че Солоу признава някои положителни резултати, постигнати от новата теория, намиращи израз в конструирането на по-широк набор от модели, както и в решаването на “някои от главните емпирични неопределености” в изследванията, той остава скептичен към потенциала на

ендогенната парадигма. “Все още е трудно да се види накъде върви теорията на растежа” – твърди той. И по-нататък: “Един поглед към новите броеве на Journal of Economic Growth потвърждава, че ендогенната теория на растежа повече не се очаква да бъде ключа, който отключва тайната на вселената” (Пак там – 154).

Солоу не смята, че тази теория е в състояние да предложи нещо смислено относно решаването на важни въпроси на икономическата политика, да даде отговор на въпроса каква ще бъде дългосрочната динамика на производителността в САЩ – към ускоряване на темповете на растежа или отново към забавянето им. Това обаче според нас е едно крайно негативно виждане, за което едва ли има основания.

Новата теория на растежа открива перспектива за реализация на тип икономическа политика, която се основава на предпоставката за рационалните подбуди на стопанските агенти, на схващането за технологичния прогрес като резултат от целенасочената им дейност в отговор на пазарни стимули. Изтъкнатите моменти са главните аргументи на новите теоретици на растежа в подкрепа на тезата за ендогенния характер на процеса на нововъведенията.

Освен казаното от нас ендогенният подход открива и възможност динамиката на технологичния прогрес да бъде схващана като резултат от действието на вътрешни на икономическата система фактори и механизми. В ендогенните модели общата факторна производителност престава да бъде разглеждана като “черна кутия”, вниманието се насочва към дезагрегирането на необяснената част на техническия прогрес в производствената функция, на т.нар. остатък /residual/.

В съвкупността си посочените от нас моменти спомагат за поставяне на макроикономическата политика на по-солидна основа.

Неолиберални аргументи в контекста на активната индустриална политика

Появата на новата теория е предмет на дискусии и в Западна Европа относно необходимостта от провеждане на активна индустриална политика. Във Германия този въпрос специално се постави и във връзка с исканията за “поддържането на индустриалното ядро в новите федерални провинции”.

Същността на отстояваните тези се свежда до следните основни положения:

- “Теорията на техническия прогрес само в някои случаи може да допринесе за оправдаване на активната индустриална политика” /Stolpe, 1993, 369/. Има се предвид например ситуация, когато са налице сигурни позитивни външни ефекти от изследвания и приложни разработки, възникващи благодарение на ограниченото разпространение на нови технологични знания в рамките на дадено национално стопанство;
- Преобладаващо обаче е разбирането, че новата теория на растежа не почива на солидни емпирични изследвания и затова не предлага “стройна стопанско-политическа основа за една активна

индустриална политика”, както и, че не е разработила препоръки за избора на инструментите ѝ /Stolpe, 1993, 376/;

- Въвеждането на такава политика ще спомага за увеличаване на държавната бюрокрация и засилване на дейности, насочени към получаване на ренти /rent-seeking/, облагодетелстващи отделни групи. От това се прави изводът, че последиците ще бъдат неблагоприятни за дългосрочния икономически растеж¹².

Някои от критичните аргументи, които са посочени, заслужават внимание. Не е даден обаче конкретен отговор, дали не е възможно една активна индустриална политика да води до положителни динамични ефекти, които да превишават отрицателните последици при разпределението на ресурсите като резултат от лобиране и извличане на ренти. В пазарната икономика няма еднозначни решения, а се касае за избор на варианти чрез измерване на потенциални изгоди и загуби.

Опити за обосновка на синтез в икономическата теория от позициите на ордолиберализма

Едно от направленията на модерните ордолиберални анализи намира израз в опитите да се постави база под теорията на растежа, като се осъществи синтез между нея и теорията на конкуренцията. Тази идея се лансира от Гернот Гутман (Gutmann, 1995).

Заслужава внимание факта, че се предлага да бъде изоставена концепцията за “пълната конкуренция” (“vollständige Konkurrenz”), обоснована от Валтер Ойкен. В тази връзка от Г.Гутман се привеждат аргументи в подкрепа на възприемане на концепцията за ефективната или динамичната конкуренция.

От негова страна се препоръчва в структурата на модерната теория на конкуренцията да бъдат интегрирани няколко основополагащи елемента. Отнася се за: първо, Шумпетеровата концепция за конкуренцията като процес на “съзидателно разрушение” при активната роля на предприемача-новатор, използващ като оръжие в конкурентната борба създаването на нови продукти или подобряване качеството на съществуващите; второ, схващанията за конкуренцията като съчетаване на “съзидателно разрушение” с последващ процес на “имитиране” на иновационната дейност; трето, възгледите на Фридрих фон Хайек за конкуренцията като еволюционен процес, като процес на разпръскване на нови знания, като “процедура на откриване” на нови възможности от участниците на пазара.

Централна теза, която се поддържа от Г.Гутман, е, че “плодотворното съединяване” на теорията на пазара и на конкуренцията с теорията на растежа може да се постигне при положение, че се възприеме ордолибералната концепция за конкурентния порядък, която може да обясни възникването и функционирането на конкуренцията (Gutmann, 1995, 159). Той изказва предположението, че в еволюцията на теорията на растежа ще се наблюдава отслабване значението на традиционните аспекти на анализа,

¹² “Много по-вероятно е, че режимът на по-активна индустриална политика ще доведе до отслабване на стимулите към частните инвестиции в народностопански производителен човешки капитал и това ще има за резултат загуби на дългосрочен растеж” /Stolpe, 1993, 376, Siebert, 1992/.

свързани с понятието за “равновесието” за сметка на включване на условията на реалната пазарна конкуренция¹³.

Новите тенденции в теорията на растежа, са предмет на разглеждане и осмисляне и от Райнер Клумп от позицията на ордолиберализма, чиито концепции не са интегрирани в системата на неокласическата англосаксонска икономическа наука. Оценявайки анализите на П.Роумър, Р.Лукас, както и на други изследователи на ендогенния растеж, както Г.Гутман, така и Р.Клумп ги отнасят към структурата на неокласическите изследвания. Такава квалификация има спорен характер, защото съществуват доводи и за и против подобна теза.

Р. Клумп акцентира върху взаимозависимостта между растежа и промените в структурата на стопанството, набляга върху необходимостта теорията на растежа да бъде разработена и като теория на икономическото развитие. Такова схващане не е чуждо и за П.Роумър¹⁴, Р.Лукас и др.

Р. Клумп посочва “най-малко три области, в които “новата” теория на растежа предлага елементи на една теория на икономическо развитие, свързваща аспекти на растежа и на промяната: предприемаческата съзидателност и нейната дифузия, етапите на развитието и решаващата роля на институциите, взаимодействието между политическото и икономическото развитие” /Klump, 1996, 119-120/.

В този контекст особен акцент се поставя върху разкриване начина, по който в новите анализи на растежа се изяснява ролята на отделните елементи в процеса на стопанското развитие. От страна на Р.Клумп това се свързва с необходимостта да бъде оценен феномена на “икономическото чудо”, характерен за държави от Югоизточна Азия, който се отличава с необичайно високи темпове на БВП, с голям динамизъм на отделните предприятия, отрасли и на икономиката като цяло. Той открива близост в подхода на “новата” теория на растежа с “позициите на старите ордолиберали”, изразяваща се в подчертаване значението на формирането на рамковите условия за успешно протичане на процеса на развитието” със специално наблягане на ролята на икономическата политика /Klump, 1996, 102/.

Постигане на “икономическо чудо” се преценява като имащо за основа създаване на “култура на развитие”¹⁵. В качеството на нейни “специфични съставни части” на примера на “азиатските тигри” са посочени факти като “високо оценяване на усилията за възпитание и за натрупване на капитал”, както и придаване “голямо значение на фамилените мрежи в предприемаческата организация, ориентацията към световния пазар, а така

¹³ “Винаги отново поставяните въпроси в теорията на растежа относно условията за “устойчивото състояние” /“steady-state”/ и за “траекторията на растежа” попадат на заден план в полза на едно по-строго подчертаване на условията, определяни от обществения ред” /Gutmann, 1995, 160/.

¹⁴ “Има нещо ново в дългосрочната теория на растежа ... то не се състои просто в конструирането на ендогенни модели на растежа. Вместо това то е резултат от усилията да се разбере ролята на идеите и знанията. Икономическата наука на идеите може да промени начина, по който си представяме фундаменталните въпроси на политиката в областта на растежа и развитието” /Romer (1995) - In: Krueger (Eds.), 1995, 66-70/.

¹⁵ В литературата са въведени и понятията “иновационна култура” и “предприемаческа култура”. Те се основават на идеи, изказани например от Моузес Абрамоуич и от Ричард Нелсън. Под “social capability” М.Абрамоуич разбира способността на по-късно започналите да се развиват страни /“Latecomers”/ да абсорбират знания, технологии и умения от напредналите държави като предпоставка да намаляват икономическото си изоставане.

също политическата и макроикономическата стабилност” /Klump, 1996, 113; Klump and Menkhoff, 1995/.

Клумп приема, че срещу понятието “култура на развитие” може да бъде отправен упрек, че анализите на негова основа не водят неизбежно до общовалидни изводи поради факта, че вниманието е насочено към наблюдение на отделните елементи. Въпреки това той смята, че “зад концепцията на “културата”, която страда от неопределеност, централните механизми на икономическото развитие в съчетание с предприемаческата активност, процесите на обучение, институционалните рамкови условия и организирането на пространството за свобода на действие на икономическите субекти трябва да бъдат осветлявани” /Klump, 1996, 115/.

Клумп оценява модерните анализи като “подобряване на предпоставките за осъществяване на синтез между досега несъвместими позиции” /Klump, 1996, 101/, т.е. между неокласическата теория на растежа /имат се предвид изследванията на П.Роумър, Р.Лукас, Дж.Гросман и Е.Хелпман/ и нетрадиционните подходи на институционалното направление. За него такъв синтез е възможен и трябва да се изрази в създаването на концепция, обясняваща дългосрочното икономическо развитие, в което централна роля се пада на иновационния процес. Той поддържа възгледа, че новото в “новата” теория на растежа реално се състои от елементите в нея, разкриващи механизмите на това развитие, а не в ендогенизацията на техническия прогрес чрез моделни конструкции, нито пък в нарастващите икономии от мащаба на производствената дейност и в несъвършената конкуренция /Klump, 1996, 102-103/.

Повишаването на реализма на “новата” теория на растежа се свързва със способността ѝ да абсорбира елементи на предишни теории на икономическото развитие, преди всичко концепцията за динамичния процес на “съзидателно разрушение” на Йозеф А. Шумпетер. “Важни елементи на Шумпетеровата теория на икономическото развитие могат да бъдат интегрирани в рамките на неокласически ориентираната теория на растежа” /Klump, 1996, 105/.

Идеята за синтеза, която се отстоява и от Р.Клумп, е плодотворна не само от гледна точка на теорията, но и предвид потребностите на стопанската практика, насоките на политиката на растежа. В конкретния случай обаче не става ясно как може да се постигне такъв синтез като съединяване на теории или на техните съставки, дали за това е достатъчно само абсорбиране на елементи от теориите на икономическото развитие, както се предлага. В експлицитна форма не се дава отговор на важния въпрос за това какви елементи от аналитичната структура на нестандартната теория на растежа, разработени от П.Роумър, Р.Лукас и други изследователи, ще бъдат използвани като градивен материал при синтеза. Този въпрос е основателен предвид факта, че основни компоненти на същата теория /постулатът за ендогенността на техническия прогрес, предпоставките за нарастващите икономии от мащаба на производството и за несъвършения характер на конкуренцията/, както видяхме, не се приемат като имащи значение.

Неортодоксални възгледи

Гледната точка на съвременното кейнсианството

Определящо значение за структурата на кейнсианските модели е ефективното търсене. Обратно, в ендегенните модели определяща роля имат факторите на страната на предлагането. Затова на безработицата и ефективното търсене в най-добрия случай е отделено второстепенно място. Ето защо представители на съвременното кейнсианство (Palley, 1996, Thirlwall, 2002, Dutt, 2002) смятат, че на ендегенната теория на растежа са присъщи основни слабости и недостатъци, произтичащи главно от поставянето на спестяванията пред инвестициите. Претенциите на основоположниците ѝ в оригиналност и новаторство са квалифицирани като лишени от реално основание.¹⁶ Значението на новия ендегенен подход не е оценено като съществен прогрес в развитието на следвоенната икономическа наука. Този подход се разглежда като оставащ в руслото на неокласическата школа.

Становища в полза на такова твърдение са посочени и от други икономисти (Н. Крафтс, М. Блауг). Все пак в модерните кейнсиански интерпретации на новата теория на растежа не е отдадено дължимото внимание на специфични моменти, съдържащи се в нейната структура (пазарните несъвършенства и чертите на съвременния технологичен прогрес). А те водят до резултати, за които няма място в традиционния неокласически модел на растежа на Солоу (случаи на субоптималност на равновесието на икономическата система).

Въпреки принципното съвпадение при оценките от посткейнсианци за същността на новата ендегенна теория на растежа като имаща неокласически характер, в отношението им към нея се наблюдават и някои разлики в акцентите. Така например Томас Пали признава като заслуга на създателите на тази теория въвеждането на ендегенни механизми в моделите. Благодарение на това е станало възможно да се преодолее продължителната безизходица, в която се е намирала неокласическата изследователска програма. Същият автор застъпва разбирането, че на базата на принципа на съвкупното търсене, на ключовата роля на инвестициите "ендегенната теория на растежа може да бъде използвана за развитието на кейнсианската теория на растежа" (Palley, 1996, 135).¹⁷

За разлика от Т. Пали, Антъни Търуол не отбелязва положителен принос от новата теория на растежа, концентрирайки се изцяло върху разкриване на неокласическата ѝ природа. "Това, което е ново, пише той, е, че идеите са моделирани по един по-строг начин с оглед на по-различна цел. И целта не е да бъде заменен неокласическият модел на растежа като концептуална рамка за анализа на растежа, а по-скоро да бъде реабилитиран неокласическият модел, за да бъде направен съвместим с наблюдението, че равнищата на живота в света не се сближават. Повечето нови теоретици на

¹⁶ Н. Калдор е посочен като родоначалник на новата теория на растежа.

¹⁷ "Заклучението е, че кейнсианската теория на растежа изисква както механизмите на ендегенния растеж, така и натрупването на капитала да бъде управлявано от инвестиционните разходи, а не толкова от спестяванията" (Palley, 1996, 114).

растежа са неокласически икономисти, например Баро, Менкю, Лукас и Роумър...” (Thirlwall, 2002. In N. Salvadori (ed.), 2).

В критичния анализ на Амитава Кришна Дат ударението също е поставено върху отрицанието на значимостта и оригиналността на новата теория на растежа. Според него “новият растеж не е уловил адекватно някои от въпросите, имащи отношение към процеса на растежа и е оставил напълно извън погледа си някои други. Затова е направил твърде ограничени приноси според нашето разбиране на феномена на икономическия растеж” (Dutt, 2002. In N. Salvadori (ed.), 125). И в случая, както и преди, главният довод, който е приведен за неблагоприятията в новата теория на растежа, се свързва с неспособността или нежеланието на представителите ѝ да взимат под внимание определящото значение на ефективното търсене и на безработицата. Като се подчертава обаче, че посткейнсианските динамични модели могат да дават отговор на някои проблеми, пред които е изправена новата ендегенна теория, заедно с това се посочва, че “тези модели могат също да извличат полза от новата теория на растежа (Пак там, 125). В случая, както и при Т. Пали, се допуска като нещо рационално интегрирането на ендегенни механизми в структурата на посткейнсианските модели.

Едно проучване показва, че има разлика между посткейнсианската теория и ендегенната теория относно начина на моделиране въздействието на правителството върху стопанския растеж чрез промяна на данъчното облагане и държавните разходи. В посткейнсианските модели съвкупното търсене и следователно растежът могат да бъдат засегнати независимо от промените в склонностите към спестяване и коефициента на капиталоемкостта. В ендегенните модели ефектът от данъчното облагане и държавните разходи се проявява по линията на въздействието върху склонността към спестяване и коефициента на капиталоемкостта. По такъв начин е пренебрегнато прякото въздействие от мерките на правителството върху темпа на икономически растеж и нормата на печалба.

Появата на нови икономически теории може да бъде предизвикателство към съществуващите такива, влияейки за внасяне на промени за обновяване и приспособяване на съдържанието им. Макар и в твърде ограничена степен опитите за модернизиране на посткейнсианството са реакция на новата ендегенна теория. Тези опити са намерили конкретна реализация в преобразуването на неокалецкианския “каноничен” модел на растежа благодарение на включването в неговата структура на промените в дългосрочните очаквания. Вследствие на това от традиционен равновесен модел той се трансформира в такъв, чиито резултати са зависими от предишния път на развитието на икономиката (Setterfield, 2003a. In N. Salvadori (ed.), 321-322, 335-336). Непредвидимата изменяемост на дългосрочните очаквания, залегнала в структурата на преобразувания “неканоничен” неокалецкиански модел, обуславя неопределеност на резултатите от промените в реалните заплати за разлика от предишната версия на модела.

Преразпределението на националния доход по линията на увеличаване или намаляване на дела на реалните заплати, съответно на дела на печалбите, се оказва ненадежден инструмент за въздействие върху темпа на икономическия растеж. От обновения вариант на неокалецкианския модел

произтича важен извод, а именно, че регулирането на растежа може да се реализира по-ефективно, ако вместо преразпределението на дохода се използват други форми на икономическа политика.

В нови изследвания съществува стремеж ендегенната теория на растежа да бъде използвана като инструмент за конструиране на модели в рамките на кейнсианството, на базата на които да бъдат формулирани алтернативни препоръки по отношение на икономическата политика. Показателни са констатациите на австрийския икономист Мартин Цаглер. Той отбелязва, че "от един адаптиран модел на ендегенен растеж" са изведени кейнсиански заключения за стопанската политика. Представяйки, разработения съвместно с Кристиан Рагакс, "общ модел на ориентираната към растежа фискална политика" с оглед да бъдат проучени дългосрочните й ефекти, М.Цаглер изтъква: "Изненадващо ние установихме, че не само ефектите на предлагането, чрез прекия канал на разширяване на ресурсите, но също и политики на търсенето могат да водят до по-бърз растеж" /Zagler, 1999, 15/.

Той препоръчва правителствата от развитите страни да се ориентират към използване на кейнсиански мерки от нов тип. Те трябва да се изразят в увеличаване на държавните разходи, но с производствено предназначение, а не за непроизводствени цели /"копаене на дупки"/, което беше характерно за "старомодната" кейнсианска политика.

Налице е някакъв опит за обосноваване необходимостта от отчитане от макроикономическата политика както на мерките, ориентирани към страната на предлагането, така и на тези, стимулиращи търсенето. В съвкупността им мерките от двата типа политики могат да оказват въздействие не само на равнището на БВП, но и на темповете на стопанския растеж. Между мерките, които да допринасят за повишаване на производителността се сочат например инвестициите в инфраструктурата, човешкия капитал и подобряване на пазарната среда. Разширяването на търсенето се свързва с увеличаване на трансферите за работниците, заети във високотехнологичните отрасли на икономиката, с намаляване на данъците за лично потребление и други.

Заслужава да отбележим, че в лекцията при удостояването му с Нобелова награда по икономика /1987 г./ Робърт Солоу подчертава, че при макроикономическите анализи е важно да се отчитат не само дългосрочните, но и краткосрочните тенденции, както предлагането, така и търсенето. Според него тогава, когато се наблюдава значително нарастване на незаемите ресурси, особено на работната сила, става неуместно да се разсъждава върху динамиката на потенциално възможните темпове на растежа на икономиката. Икономическата политика не може и не трябва да се абстрахира от проблемите на безработицата.

Сегашните опити за реабилитиране значението на мястото на търсенето и на заетостта в теорията на икономическия растеж се вписват в "посланието"¹⁸, отправено преди повече от десетилетие от Р.Солоу към икономистите за внасяне на дух на реализъм в макроанализите. Той се обяви

¹⁸ Същността на това "послание" М. Цаглер е дефинирал по следния начин: "Всяка теория на растежа, която не се отнася сериозно към безработицата, е лишена от теоретична основа за заключения в областта на икономическата политика" /Zagler, 1999, 2/.

за разработване на макроикономика, изучаваща средносрочните проблеми с включване в нея на въпросите за икономическия растеж, цикличните колебания, динамиката на работните заплати и цените.

Отношението на “еволюционната икономика”

Факт, който сам по себе си говори за значимостта на ендегенната теория на растежа, е интересът, проявен към нея от “еволюционната икономика” – една по-нова неортодоксална школа в съвременната икономическа наука.¹⁹ Представителите ѝ предлагат алтернативен подход на неокласическия при изследването и анализа на стопанските процеси. Централно място в този подход заемат икономическата информация, неопределеността, историческото време, нарасналото въздействие на институционалните, както и на другите непазарни фактори върху вземането на решения от стопанските субекти, особено върху поведението на предприемачите.

Въпреки признанието, че новата теория на растежа бележи напредък в сравнение с предишните неокласически изследвания, “еволюционистите” застъпват схващането, че тя запазва неокласическия си характер. Основание е, че анализът ѝ се базира на концепцията за икономическото равновесие и че не се отчитат конкретните промени, извършващи се във времето. Г. Сантанджело обобщава: “Макар да представлява прогрес в сравнение със старите неокласически модели на растежа, новата теория на растежа все още предлага едно разбиране на стопанския растеж като плавен процес, основаващ се на понятието за непрекъснато равновесие, неспособна да обхване историческото обяснение на техническата промяна и свързаните с нея дейности и институции” (Santangelo, 2003b. In N. Salvadori (ed.), 204).

Еволюционната икономика предлага алтернатива на утвърдения се подход в рамките на “мейнстрим” (главното) направление на икономическата наука. Анализът ѝ на макроравнище се опира на процесите, протичащи в микроикономическите пластове, включвайки повече реалистични предпоставки. Еволюционната икономика отчита ролята на фактори и механизми, някои от които не са намерили място в неокласическите и новите ендегенни модели на растежа. Отнася се за непълнотата на информацията като причина за ограничената рационалност на икономическите агенти, за неспособността им да постигат оптимални резултати, за ролята на пробите и грешките като процедура за откриване на възможни алтернативи в процеса на вземането на решения, за значението на “рутините” и непрекъснатата селекция за подобряване резултатите от дейността на фирмите и др.

Джоузеф Стиглиц: Нетрадиционен шумпетериански подход към икономическия растеж и бизнес циклите

Проблематиката на ендегенните циклични колебания и дългосрочното развитие се разработва и от икономисти, които строго погледнато не са представители на новата теория на растежа, а са свързани с “новото

¹⁹ Разработването на нови еволюционни модели има за основа изследвания, осъществени от (Nelson and Winter, 1982; 2002) и от (Dosi and Nelson, 1994) и др.

кейнсианство”²⁰. В случая имаме предвид преди всичко изследванията на Джоузеф Стиглиц, които се осъществяват заедно с Б.Грийнуолд, А.Вайс и М.Салинджър²¹. Фактически се ограничаваме с разглеждане на интересната студия на Дж.Стиглиц /Stiglitz, 1993/.

При анализа на колебанията на деловата активност и връзката им с иновациите и технологичния прогрес той изхожда от такива “стилизирани факти” като несъвършения характер на информацията и съпътстващите я разходи при използването ѝ, съответно от обусловените от това несъвършенства на капиталовите пазари. В тази връзка Стиглиц се опира на прогреса, отбелязан от теорията на асиметричната информация, обяснявайки някои характерни черти на тези пазари (например практиката на рაციониране на кредита и относително по-слабото използване на пазара на акциите за набиране на нов капитал от корпорациите). Дж.Стиглиц се придържа към ендегенния подход на Й.А.Шумпетер, но придавайки решаващо значение на характера на информацията, той е насочил вниманието си главно към разкриване на зависимостта между иновационната активност на фирмите и несъвършенствата на капиталовите пазари за разлика от традиционните шумпетериански анализи, в които ударението е поставено предимно върху изследване “зависимостите между пазарната структура и нововъведенията” /Stiglitz, 1993, 1/. По-конкретно той проследява въздействието, което финансовите ограничения могат да упражняват върху изследванията и разработките /R&D/ по линията на несъвършенствата на кредитния пазар и пазара на акции²².

Стиглиц изобщо не оспорва правилността на тезата на Шумпетер, според която цикличните спадове могат да влияят на стимулите на предприемачите да повишават ефективността на производството. Разработеният от негова страна модел му дава основание да направи важния извод, че преобладаващо значение имат негативните дългосрочни последици от цикличните спадове, които са резултат от неблагоприятните им ефекти върху разходите за научни изследвания и разработки и оттам върху динамиката на производителността. “Икономическите колебания предизвикват реални разходи, които отиват доста отвъд временните загуби от произвежданата продукция и от неизползваните ресурси: бъдещата производителност на икономиката е неблагоприятно засегната. Тези дългосрочни загуби могат да бъдат далеч по-значителни от временните приходи, от каквито и да са съкращения на разходите ... Траекторията на растежа на икономиката може да бъде постоянно намалявана” /Stiglitz, 1993, 44, 3/. По тази причина Стиглиц, за разлика от Шумпетер, твърди, че може да

²⁰ “Нови кейнсианци” /Джордж Акерлоф, Дж.Уелън и други/ използват при анализа апарата на рационалните очаквания, но получават кейнсиански резултати /циклични колебания, принудителна безработица/. Те подчертават значението на негъвкавостта на номиналните променливи /на цените на стоките, работната заплата, лихвения процент, валутните курсове/ и несъвършенствата на различните пазари като причина за генериране на бизнесцикли.

²¹ Вж. например: Greenwald and Stiglitz, 1988; Greenwald, Stiglitz and Weiss, 1984; Greenwald, Salinger and Stiglitz, 1991; Greenwald and Stiglitz, 1992.

²² “Самият Шумпетер изглежда е признал важността на финансовите ограничения, подчертавайки значението на печалбите на фирмите като средства за финансиране на научните изследвания и приложната дейност” – твърди Стиглиц /Stiglitz, 1993, 6/.

се очаква , че осъществяването на макростабилизационна политика ще се отразява положително на дългосрочния растеж.

В икономическата литература макар и сравнително отскоро се подчертава ясно необходимостта от отчитане на двупосочната зависимост между цикличните колебания и дългосрочното развитие. Както и Агийон и Хоуит към такова разбиране се придържа и Стилглиц. "Колебанията в стопанската активност не само причиняват колебания в иновациите, колебанията в иновациите могат да поразят колебания в стопанската дейност" /Stiglitz, 1993, 1/. Отначало той проследява първата зависимост, а след това и другата.

Общото му виждане за социалната функция на циклите на деловата активност е пряко следствие от неговия възглед, че в пазарните икономики действа естествен подбор на фирмите. Според Стилглиц при този процес "може да не оцеляват фирмите с най-добрия дългосрочен потенциал за растеж, а по-скоро само онези, които са най-способни да издържат на цикличните спадове" /Stiglitz, 1993, 17/.

Това означава, че и на микроравнище и на макроравнище могат да се формират резултати от стопанската дейност, които са субоптимални. По-конкретно генерирането на такива резултати се свързва с възможното съществуване на положителна обратна връзка /или механизъм/ между иновационната дейност и цикличната динамика. При определени условия такъв механизъм може да поразда множествени равновесия, т.е. отклонения от равновесното оптимално равнище. "Няма презумпция, че свободният пазар, оставен на самотек, ще избере най-добрите между тях" /между равновесните равнища – б.а. Ат.Л./ – заключава Стилглиц /Stiglitz, 1993, 45/.

Въпреки принадлежността на Стилглиц и на представителите на новата теория на растежа към различни икономически школи налице са и сходства в подходите при анализа на бизнесциклите и дългосрочното развитие. Той също използва концепцията за несъвършената конкуренция, за асиметричната информация, за нарастващата ефективност на сектора на знанието, за множествените равновесия.

От значение за икономическата политика е изводът, че цикличните спадове освен загубите от продукция и от неизползвани ресурси поради съкращаване на разходите за научни изследвания и приложни дейности могат да предизвикат много по-големи неблагоприятни дългосрочни последици върху потенциалния темп на растеж на икономиката. Оттук се извежда и потребността от осъществяване на макроикономическа стабилизационна политика.

Накрая и Стилглиц, както и привържениците на ендегенната теория на растежа, достига до извода за неспособността свободният нерегулиран пазар да осигурява растеж с оптимални резултати.

Схващания за природата и характера на ендогенната теория

Показателен е фактът, че между икономисти, включително между основоположници на новата теория на растежа, няма единно становище относно нейната природа и характер. Така например Е. Хелпман е склонен по-скоро да подчертава, че “неокласическата теория и новата теория се взаимодопълват, отколкото да се заместват” (Helpman, 1992, 266). Това схващане обаче не се поддържа от Робърт Гилпин, който посочва редица съществени различия, имащи отношение към “технологичното развитие и напредъка в познанието”, микроосновите на теорията на растежа, неокласическата “конвергентна хипотеза и други аспекти (Гилпин, 2003, 141-142).²³

С появата на новата теория на растежа е свързано възраждането на интереса към идеите на икономистите от класическата школа (преди всичко към възгледите на Адам Смит за разделението на труда, пазара и растежа). Съвременни изследвания, направени в тази област показват, че “логическата структура, залегнала в основата на повечето ранни модели на ендогенния растеж, е твърде сходна с логическата структура на класическите модели на растежа” (Salvadori. 2003b. Introduction. In N. Salvadori (ed.), XI).

Има основание да се приеме, че съществува определена приемственост на новата теория по отношение на класическата теория на растежа. Но освен нея съществува приемственост и с неокласическата теория на растежа. Това е така, тъй като класическите, неокласическите и ендогенните модели са построени върху предпоставката, че в икономиката действа механизъм, благодарение на който се постига автоматично трансформиране на спестяванията в инвестиции.²⁴ Този възглед произтича от включването в структурата на тези модели на “закона за пазарите” на Сей, според който предлагането е способно само да си създава необходимото по обем търсене за реализацията на произвежданото съвкупно количество стоки. И в този аспект имаме работа с базисна приемственост на ендогенната с класическата и неокласическата школа.

Централно място в ендогенната теория на растежа обаче заемат пазарните несъвършенства, монополистичната и олигополистичната конкуренция. Тези фактори, преценявани от гледна точка на ролята им в технологичната промяна, са с по-важно значение отколкото “закона за пазарите” и механизма за координация на спестяванията и инвестициите като критерии за определяне природата на новата теория. Пазарните структури на несъвършената конкуренция се разминават с тази на съвършената конкуренция, която е основа на традиционния неокласически модел на растежа на Солоу – Суен. В ендогенните модели с пазарни несъвършенства се генерират субоптимални резултати, представляващи отклонения от

²³ “Докато в неокласическия модел познанието и технологията просто се случват, новата теория приема, че те са резултат от съзнателни решения и че технологичният напредък е стимулиран предимно от пазара” (Гилпин, 2003, 141-142)

²⁴ Според италианските изследователи Антонио Д’Агата и Джузепе Френи “всички тези модели (на трите посочени теории на растежа – б.а. Ат.Л.) представят инвестиционните решения като винаги координирани с решенията за спестяванията” (D’Agata and Freni, 2003b. In N. Salvadori (ed.), 24).

оптимума на Парето. Макар и без кумулативни ефекти, в тези модели се съдържа “зависимост от пътя” (path-dependent process). Това означава, че се допуска, че бъдещото икономическо развитие се влияе от миналото, от исторически процеси и институции, които могат да са резултат от случайни събития.

В модерни неконвенционални интерпретации се поддържа, че “новата теория на растежа споделя някои основни елементи на класическия подход по отношение на проблема на растежа и разпределението” (Kurz and Salvadori. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 2). Във връзка с това се обръща внимание на факта, че за разлика от неокласическите модели на растежа анализът на класиците, ако не се има предвид хипотетичния случай на “стационарното състояние”, не се базира на понятието за устойчивата динамика на икономиката в дългосрочен план. По тази причина се приема, че подходът на икономистите от класическата школа при изследването на реалните стопански процеси, протичащи във времето, не се нуждае от използването на посоченото понятие.²⁵ Направено е разграничение между две схващания за ендогенен растеж – първото се отнася за вижданията на класиците, според което темпът на растеж както в краткосрочен, така и в дългосрочен период е резултат от “взаимодействието на хората помежду им и с тяхната среда” (Kurz and Salvadori. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 2). Второто схващане за “ендогенен” растеж визира начина, по който то се прилага в повечето модели на новата теория. В основата им е залегнало възприемането на дългосрочния период като устойчиво равновесие, което е в пълно съответствие с подхода на Солоу. От друга страна обаче се поддържа разбиране, което противоречи на неговото схващане, а именно, че “темпът на растежа при устойчиво състояние е определен отвътре на икономическата система и не е даден отвън” (Пак там), т.е. по отношение на растежа екзогенният подход е заменен с ендогенен. Но според нас тази смяна сама по себе си не дава основание да се смята, че неокласическият анализ е преодолян, а по-скоро това може да означава негова модификация.

В нови изследвания значително място заемат опитите за сравнителен анализ на съдържанието на “старата” и “новата” ендогенна теория на растежа, на вижданията на Адам Смит и класиците, от една страна, и на тези на Пол Роумър като главния архитект на модерната ендогенна концепция, от друга.

От едно компаративно проучване на “главните характеристики на двата подхода” е направен изводът, че “моделът на Роумър е успешен опит да бъдат включени някои инсайти от класическата теория в моделите на новата ендогенна теория, но същевременно тя се различава от “старата” перспектива във важни аспекти” (Lavezzi, 2003b. In N. Salvadori (ed.), 276). В това проучване, осъществено от Андреа Лавези, съвременният прочит на Адам Смит се основава главно на анализа на Алин Янг в неговата забележителна статия (1928).²⁶ Според автора същественото различие се състои в това, че П. Роумър се придържа към равновесен подход, а А. Янг (и

²⁵ “Класическите икономисти не допускаха, че икономическата система би могло да се очаква да се приближава към динамично устойчиво състояние” (Kurz and Salvadori, 2003b. In N. Salvadori (ed.), 2)

²⁶ Идеите ѝ са останали без внимание от икономистите, поради обстоятелството, че не са представени посредством формален модел.

Адам Смит) към неравновесен. Представата за икономическия растеж като феномен на неравновесие се свързва от представителите на класическата традиция с разбирането, че той е обусловен от предишното развитие на разделението на труда. И в модела на Роумър (1987) се съдържа "зависимост от пътя". Затова от негова страна не се проектира процес на конвергенция на икономическите равнища на страните. Строго погледнато обаче в новата теория на растежа не се съдържа процес на "зависимост от пътя", означаващ и наличие на кумулативни ефекти. В анализа на Смит такива ефекти се генерират от натрупването на капитала, което придава на растежа, основан на разделението на труда, характер на кумулативен процес.

От нетрадиционното излагане на класическата теория на Адам Смит става ясно, че А. Янг не смята, че в условията на динамични промени в стопанското развитие равновесието е подходяща аналитична рамка за изучаване на растежа. Той подчертава, че действат фактори, пречещи за възстановяване на равновесието:

"...противодействащите сили, които постоянно противостоят на силите, работещи за икономическото равновесие, са по-проникващи и по-дълбоко вградени в структурата на модерната стопанска система, отколкото обикновено смятаме. Не само нови или случайни елементи, идващи отвън, но и елементи, които са постоянни характеристики на начините, по които се произвеждат стоките, са фактор за непрекъснати промени. Всеки важен напредък в организацията на производството, независимо дали се основава на нещо, което в тесен технически смисъл би било наречено ново "изобретение" или включва свежо прилагане на плодовете на научния прогрес в индустрията, изменя условията на промишлената активност и инициира противодействия другаде в индустриалната структура, които обратно имат по-нататъшен разстройващ ефект. Така промяната се усилва и се разпространява по кумулативен начин" (Young, 1928, 531).

По другия централен въпрос, а именно за значението на предлагането на ресурсите, съответно на търсенето им, в системата на Смит също са налице противоположни виждания. П. Роумър преувеличава ролята на факторите на страната на предлагането, отчитайки само частично значението на търсенето и пазара по отношение на разделението на труда. От гледна точка на Смит и Янг "главният предел на разделението на труда, и по такъв начин на растежа, са размерите на пазара" (Lavezzi, 2003b. In N. Salvadori (ed.), 279).

На основата на направения нестандартен прочит на идеите на Смит, базиращ се на проучването на А. Янг, от А. Лавеци са формулирани финални заключения относно сходствата и различията между двата алтернативни ендеогенни подхода. "Ние смятаме, че моделът на Роумър успешно улавя някои черти на динамиката на растежа, пораждан от разделението на труда. Обаче нашето преоценяване на приносите на Алън Янг и Адам Смит показва, че някои аспекти се нуждаят от по-нататъшни формализации. Както "старият", така и "новият" подход признават ендеогенната природа на икономическия растеж. И двата свързват растежа с нарастващата комплексност на икономиката и въвеждат нещо подобно на "макроикономическа" нарастваща производителност. Главните разлики имат отношение към виждането за

растежа, основано върху разделението на труда като равновесен или неравновесен процес, зависим от миналия път на развитието” (Lavezzi, 2003b. In N. Salvadori (ed.), 281-282).

Други автори (Giammanco. 2003b. In N. Salvadori (ed.) и Cozzi. 2003a. In N. Salvadori (ed.)) в резултат на компаративни изследвания установяват, че представители на новата теория на растежа (Aghion and Howitt (1992, 1998)) са възпроизвели, макар и имплицитно, основни положения, залегнали в теоретичната система на К. Маркс за ролята на техническия прогрес като мощно средство в конкурентната борба между капиталите, съответно на Й. А. Шумпетер за иновационния процес като фактор, обуславящ поведението на фирмите, преследващи реализиране на максимални печалби при конкурентни условия. Според тези изследователи (Мария Д. Джаманко и Гуидо Коци) обаче други основни тези на Маркс и Шумпетер не са отразени – Марксовата историческа визия за развитието на капиталистическото общество²⁷ и Шумпетеровото виждане за несъвместимостта на иновационния процес на съзидателно разрушение с Валрасовото общо равновесие, както и игнорирането на процеса на създаване на кредитни пари от банките като източник за нестабилност в стопанското развитие.

В множество модерни интерпретации, посветени на новата теория на растежа се открояват два основни подхода. Единият почива на нов прочит на възгледите на английските класици, преди всичко на Адам Смит. Другият изхожда от позициите на неокласическата теория. Общото и за двата подхода се състои в подценяване приносите на представителите на съвременната ендегенна концепция.

Хайнц Курц и Нери Салвадори смятат, че “няколкото прости и твърди очевидни идеи”, с които се занимават модерните й привърженици, са просто предусетени от Адам Смит и Дейвид Рикардо. В тази връзка те пишат: “Много от интересните аспекти на новите модели на растежа имат отношение към класическата перспектива, която техните автори (често несъзнателно) взимат по проблема на растежа, докато някои от недостатъците им произтичат от липсата на решения на проблемите в неокласическата теория на растежа, които изпъкнаха ясно през 60-те и 70-те години” (Kurz and Salvadori. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 21).

Интегрирането в структурата на ендегенните модели на концепцията за дългосрочния период като устойчиво равновесие, както и постулатът за максимизиращото поведение на икономическите агенти се дават като убедителни примери за непреодоляното влияние на неокласиката.

Типично за интерпретирането на ендегенната теория на растежа от съвременни неокласици е разбирането, че нейният генезис и еволюция, както и функциите й са част от логиката на развитието на неокласическата теория.

²⁷ Обобщавайки, Мария Д. Джаманко пише: “Може да бъде интересно да се знае, че част от най-добрата съвременна литература по растежа развива по един строг и елегантен начин много идеи, които заемат централно място в трудовете на Маркс. Присъствието на много от Марксовите идеи в модела на Агийон и Хоуит доказва важността и модерността на Марксовата визия за капиталистическото общество. Въпреки че формализацията на Агийон и Хоуит може да предложи ясно виждане за някои от Марксовите аргументи, двамата автори не се заемат с други ключови характеристики, присъстващи при Маркс. Маркс наблюдава историята и предлага обяснение на развитието на капиталистическото общество, многообразните аспекти, които не могат да бъдат овладени при анализа от подхода на общото равновесие.” (Giammanco. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 270)

Квинтесенция на тезата на Марио Помини е твърдението, че “новата теория на растежа може да бъде схващана като разширение на неокласическата изследователска програма, за да включи теоретични елементи, които преди това бяха извън обхвата ѝ” (Pomini. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 42).²⁸

Съществен момент е признаването на положителното въздействие на новата теория върху неокласическата изследователска програма за растежа, чиято основа е моделът на Солоу (1956) чрез интегрирането в нея на ендогенния подход. Въпреки това, ако се опитаме да вникнем в същността на предложената реконструкция, ще стане ясно, че тя свидетелства за стремеж, ендогенната теория да бъде представена като “частен случай” на неокласическата изследователска програма, на която се приписва по-общо значение.

При положение, че се спазват определени методологически изисквания, не може да се изключи възможността интегрирането на дадена теория в една по-широка рамка да създава потенциал за по-обхватни изследвания. В конкретният контекст обаче това води до омаловажаване на приносите на основоположниците на новата ендогенна теория на растежа.

На тенденцията тя да бъде редуцирана до модифицирана неокласическа интерпретация, контрастира стремежът да се подчертава, че приносът ѝ бележи радикално скъсване с предишните възгледи и подходи. Посочвайки, че “новата теория на растежа... заслужава името си”, Тио Ейкър твърди: “Тя не е пряко разширение на който и да е предишен клон на литературата на растежа, тъй като включва фундаментално прекъсване с миналото с акцента ѝ върху точните свойства и характеристики на ендогенната технологична промяна” (Eicher. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 135).

От ключово значение за разбиране природата на иновациите, съдържащи се в моделите за изследванията и развойната дейност, е направеното фундаментално разграничение между технологията и човешкия капитал, от една страна, и труда и физическия капитал, от друга. По такъв начин е преодоляна неопределеността, характерна за дефиницията на понятието “капитал”, което обикновено се отнася за физическия капитал, но понякога също включва знанието, човешкия капитал или технологията. Новото виждане за природата на технологичния прогрес основно се отличава от предишните подходи, в които източникът на техническия прогрес се отъждествява главно с натрупването на материални активи и не се отчита специфичната роля на технологията. Това е основателен аргумент в подкрепа на тезата за новаторския характер на възгледите на новата теория на растежа.²⁹

Тъй като отличителна черта на новата теория е по-радикалното прекъсване от нея на предишните представи за развитието на икономическата наука, това дава основание тя да бъде разглеждана като

²⁸ “Теорията на ендогенния растеж се разпространява и много механизми бяха възприети от неокласически автори, за да направят растежа ендогенен процес” (Pomini. 2003b. In N. Salvadori (ed.), 52)

²⁹ “Докато Калдор и Ароу подчертават важноста от интегриране на технологията като част от напълно специфичен модел, отбелязва Тио Айкър, тяхната механика на техническата промяна не признава, че технологията би могла да бъде един фундаментално различен фактор, тъй като натрупването е определено да бъде в голяма степен страничен продукт на инвестициите във физически капитал” (Пак там).

научна парадигма в съответствие с концепцията на Томас Кун. Обратно, от гледна точка на визията на неокласиката, акцентираща върху приемствеността в еволюцията на знанието, ендогенната теория на растежа закономерно е да бъде осмисляна на базата на методологията на научноизследователските програми (MSRP) на Имре Лакатош. В конкретния случай е направен интересен опит от М. Помини, използвайки разработения подход от Дж. Ременей. Той намира израз във въвеждане на полуядра в традиционната неокласическа изследователска програма благодарение на използването на "пореждане от специалности и поддисциплини, притежаващи общи черти". Такава процедура не се прилагаше от И. Лакатош. Смисълът на въведената методологическа промяна се свързва с откриване на възможности за по-гъвкаво опериране със съдържанието на изследователските програми.

* * *

Какво отношение има въпросът за приложимостта на ендогенната теория на растежа за икономиките в преход? Едно от основните послания, което може да се изведе от нея, се състои в извода за необходимостта от осъществяването на стопанските реформи в новите демокрации, за да бъдат създадени добре функциониращи пазари. Също така от новата теория произтича и потребността от изграждане на подходяща правно-институционална рамка за формиране на благоприятна среда за иновационна дейност на частния сектор. Отнася се за създаване на закони за закрила на интелектуалната собственост и за промени в патентното законодателство, стимулиращи развитието на научните изследвания и развойната дейност, както и за прилагане на мерки за насърчаване на човешкия капитал (образованието и обучението), на инвестициите в основен капитал и на свободния технологичен трансфер.

От по-широкото използване на ендогенните фактори зависят дългосрочните перспективи за ускоряване на стопанския растеж на трансформиращите се страни като основа за постепенно сближаване на икономическото им равнище с това на държавите от ЕС.

Страните от Централна Европа, които са по-напред в провеждането на пазарните реформи и вече са приети в ЕС, се ориентират към поставяне на основите на модел на ендогенно технологично-иновационно развитие. От друга страна обаче именно поради относителното изоставане на държави от Югоизточна Европа, сред които се намира и България, проблемът за използването на ендогенните фактори на растежа придобива за тях дори по-важно значение като източник за намаляване на съществуващия разрыв по отношение на ЕС и в частност и спрямо икономиките от Централна Европа. От тази гледна точка задачите, които трябва да бъдат решавани, изискват по-голяма роля на политики, насърчаващи иновационната дейност, изобретенията и технологичните открития като двигатели на дългосрочното развитие в модерните стопанства. Такава визия се намира в унисон с философията на новата теория на растежа за потребността от по-значителна и активна намеса на държавата в стопанския живот, но чиито мерки трябва да бъдат ориентирани главно към формирането на подходяща среда за дейността на икономическите агенти.

Литература

1. Aghion, Philippe. and Howitt, Peter. 1992. "A model of growth through creative destruction". *Econometrica*, 60, pp 323-351.
2. Aghion, Philippe. and Howitt, Peter. 1998. *Endogenous Growth Theory*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
3. Coase, Ronald H. 1937. "The Nature of the Firm". *Economica*. Vol.4, pp. 386-405.
4. Coase, Ronald H. 1960. "The Problem of Social Cost". *Journal of Law and Economics*. (October), pp. 1-23.
5. Cozzi, Guido. 2003a. "Schumpeterian growth theories and Schumpeter's monetary ideas: a suggested integration". In N. Salvadori (ed.) *Old and New Growth Theories: An Assessment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
6. D'Agata Antonio and Giuseppe Freni. 2003b. "The structure in growth models: a comparative survey". In N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
7. Dosi, G. and R. R. Nelson. 1994. "An introduction to evolutionary theory in economics". *Journal of Evolutionary Economics*, 4 (3), pp. 153-172.
8. Dutt, Amitava K. 2002. "New growth theory, effective demand, and post-keynesian dynamics". In N. Salvadori (ed.) *Old and New Growth Theories: An Assessment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
9. *Economic Report of the President*. 2001. Washington, D.C.
10. Eggertsson, Thrainn. 1999. *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge University Press.
11. Eicher, Theo S. 2003a. "On the mechanics of technical change: new and old ideas in economic growth". In N. Salvadori (ed.) *Old and New Growth Theories: An Assessment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
12. Furubotn, Eirik G. and Rudolf Richter. 1998. *Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics*. The University of Michigan Press.
13. Giammanco, Maria D. 2003b. "Competition and technical change in Aghion and Howitt: a formalisation of Marx' ideas?". In N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
14. Griliches, Zvi. 1991. "The Search for R&D Spillovers". *NBER Working Papers 3768*. Cambridge, Mass.
15. Gutmann, Gernot. 1995. "Wettbewerbstheorie und Wachstumstheorie: Chance fuer eine Synthese?". *ORDO. Jahrbuch fuer die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*, B.46, S.149-163.
16. Helpman, Elhanan. 1992. "Endogenous Macroeconomic Growth Theory". *European Economic Review*, nos. 2/3, April: pp 237-267.
17. Helpman, Elhanan. 2004. *The Mystery of Economic Growth*. The Belknap Press of Harvard University Press.
18. Jaffe, Adam B. and Manuel Trajtenberg. 2002. *Patents, Citations, and Innovations*. Cambridge: MIT Press.
19. Klump, Rainer und Lukas Menkhoff. 1995. "Die Wirtschaftswunder in Ostasien: Eine Suche nach Erklärungen". *IFO-Studien*, Jg. 41, S. 271-287.
20. Klump, Rainer. 1996. "Wachstum und Wandel: Die "neue" Wachstumstheorie als Theorie wirtschaftlicher Entwicklung". *ORDO. Jahrbuch fuer die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*, B.47, S.101-120.
21. Kuhn, T. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago University Press.
22. Kurz, Heinz D. and Neri Salvadori. 2003b. "Theories of economic growth: old and new". In N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
23. Lakatos, I. 1978. *The Methodology of Scientific Research Programmes*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Lavezzi, Andrea Mario. 2003b. "Division of labour and economic growth: Paul Romer's contribution in an historical perspective". In N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
25. Lichtenberg, Frank R. 1992. "R&D Investment and International Productivity Differences". *NBER Working Papers 4161*. Cambridge, Mass.

26. Lichtenberg, Frank R. 1993. "R&D Investment and International Productivity Differences". In Horst Siebert (ed.) *Economic Growth in the World Economy*. Symposium. 1992. Kiel.
27. Lucas, R. E. 1988. "On the Mechanics of Economic Development". *Journal of Monetary Economics* 22(1), pp. 3-42.
28. Nelson, Richard R. and Sidney G. Winter. 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
29. Nelson, Richard R. and Sidney G. Winter. 2002. "Evolutionary Theorizing in Economics". *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 16, No 2, pp. 23-46.
30. OECD. 2005. *Main Science and Technology Indicators*, 2005, Vol. 2.
31. OECD. 2001. *Science, Technology and Industry Outlook. Drivers of Growth: Information, Technology, Innovation and Entrepreneurship*. Special Edition.
32. OECD. 2003. *The Sources of Economic Growth in the OECD Countries*.
33. Palley Thomas I. 1996. "Growth theory in Keynesian mode: some Keynesian foundations for new endogenous growth theory". *Journal of Post Keynesian Economics*. Vol. 19, No1, pp. 113-135.
34. Parkin, Michael, Melanie Powell and Kent Matthews. 1997. *Economics*. Harlow, Essex.
35. Pigou, Arthur C. 1920. *The Economics of Welfare*. London, MacMillan & Co.
36. Pomini, Mario. 2003b. "Endogenous growth theory as a Lakatosian case study". In N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
37. Porter, Michael E. 1998. *The Competitive Advantage of Nations*. London.
38. Remenyi, J. 1979. "Core-demi-core interaction: toward a general theory of disciplinary and subdisciplinary growth". *History of Political Economy*, 11(1), pp. 31-61
39. Romer, Paul M. 1986. "Increasing Returns and Long Run Growth". *Journal of Political Economy* 94(5): 1002-1037.
40. Romer, Paul M. 1987. "Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization". *American Economic Review Papers and Proceedings* 77(2): 56-72.
41. Romer, Paul M. 1990. "Endogenous Technological Change". *Journal of Political Economy* 98(5) part 2: 71-102.
42. Romer, Paul M. 1993. "Implementing a National Technology Strategy with Self-Organizing Industry Investment Boards". *Brooking Papers of Economic Activity*, Microeconomics 2.
43. Romer, Paul M. 1995. "Long-run growth theories and empirics: Anything new? – Comment. In Takatoshi, Ito and Anne O. Kruger (Eds.), *Growth theories in the light of the East Asian experience*. Chicago and London, pp. 66-70.
44. Salvadori, N. (ed.), 2003a. *Old and New Growth Theories: An Assesment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
45. Salvadori, N. (ed.), 2003b. *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
46. Santangelo, Grazia D. 2003b. "The evolutionary perspective on growth". In N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth. A "Classical" Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
47. Scherer, M. 1982. "Inter-Industry Technology Flows and Productivity Growth". *Review of Economics and Statistics* 64.
48. Schumpeter, J. A. 1934. "Depressions: Can We Learn From Past Experience?". Reprinted in: *Essays of J. A. Schumpeter*, R.V. Clemence (ed.), Addison – Wesley, Cambridge (MA), 1951, pp. 108-117.
49. Schumpeter, J. A. 1934. *The Theory of Economic Development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
50. Schumpeter, J. A. 1939. *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. McGraw-Hill, New York.
51. Setterfield, Mark. 2003a. "Neo-Kaleckian growth dynamics and the state of long-run expectations: wage-versus-profit-led growth reconsidered". In N. Salvadori (ed.) *Old and New Growth Theories: An Assesment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
52. Siebert, Horst. 1992. "Standortwettbewerb – nicht Industriepolitik". *Die Weltwirtschaft*, Heft 4, S.409-424
53. Smith, Adam. [1776] 1976. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. General Editors R.H. Campbell and A.S. Skinner, Textual Editor. W.B.Todd. Oxford: Clarendon Press.

54. Solow, Robert M. 1956. "A Contribution to the Theory of Economic Growth". *Quarterly Journal of Economics* 70(1): 65-94.
55. Solow, Robert M. 1988. "Growth Theory and After". *The American Economic Review*. Vol. 78:3, pp. 307-317.
56. Solow, Robert M. 1993. "Policies for Economic Growth". *Tinbergen Lectures on Economic Policy*. North-Holland, Amsterdam. In: A. Knoester and A.H.E.M. Wellink (eds.), Reprinted from "*De Economica*" Vol. 140/1 (1992), pp. 1-15.
57. Solow, Robert M. 1994. "Perspectives on Growth Theory". *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 8, N1, pp. 45-54.
58. Solow, Robert M. 2000. "Toward a Macroeconomics of the Medium Run". *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 14 N1, pp 151-158.
59. Stiglitz, J.E. 1993. "Endogenous Growth and Cycles". *NBER Working Paper No 4286*, March.
60. Stolpe, Michael. 1993. "Industriepolitik aus Sicht der neuen Wachstumstheorie". *Die Weltwirtschaft*, Heft 3, S.361-377.
61. Terleckyj, Nester E. 1980. "Direct and Indirect Effects of Industrial Research and Development on the Productivity Growth of Industries". In John W. Kendrick and Beatrice N. Vaccara, eds., *New Developments in Productivity Measurement and Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
62. Thirlwall, Anthony P. 2002. "Old" thoughts on "new" growth theory". In N. Salvadori (ed.) *Old and New Growth Theories: An Assessment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
63. Weder, Rolf and Herbert G. Grubel. 1993. "The New Growth Theory and Coasean Economics: Institutions to Capture Externalities". *Weltwirtschaftliches Archiv*. B. 129, Heft 3, pp. 488-513.
64. Woll, A. Dr.. 1992. *Wirtschaftslexikon*. R. Oldenbourg Verlag GmbH, Muenchen.
65. Young, Allyn A. 1928. "Increasing Returns and Economic Progress". *The Economic Journal*. Vol. 38, pp. 527-542.
66. Zagler, Martin. 1999. *Endogenous Growth, Market Failures and Economic Policy*. London, New York.
67. Гилпин, Робърт. 2003. *Глобална политикономия*. Изд. "Дамян Яков", София.
68. Мэнкью, Грегор Н. 1999. *Принципи економикс*. Санкт-Петербург.
69. Тодорова, Т. 2004. "Фирмата в контекста на теорията за транзакционните разходи". *Икономическа мисъл* 1/2004, с. 55-74.

PRIVATE OR MARKET ECONOMY IN BULGARIA? AN INSTITUTIONAL APPROACH TO THE BULGARIAN TRANSITION

The transition to a market economy in Bulgaria is a complex process that requires the privatisation of the economy. But, privatisation is not enough. Transition means a deep institutional change that has to do with the transformation of the behaviour economic agents. This article analyses the Bulgarian transformation from an institutionalism approach, focusing in the transformation developed in the sphere of means of production. The analytic framework presented allows evaluating the degree of installation of market relations in this sphere. In Bulgaria, a breakdown exists between the installation of formal market institutions and the creation of market relationships in this sphere, which have been developed not completely.

JEL: P20, P26, P23, P31

Introduction

The expected outcome of the economic transition that has been unfolding in Bulgaria since 1989 is the construction of a market economy. This result has always been a necessary condition for integration of the country into the European Union (EU). The negotiating process is now concluded, the European Commission has confirmed that Bulgaria has an operating market economy² and Bulgaria could join the EU in 2007. Such has been the evaluation of Bulgaria's economic reforms as made by the EU.

The evaluation of economic policies of structural reform under transitional conditions is not a simple task. One approach consists of examining the degree of implementation of the typical formal institutions of a market economy. This type of analysis allowed Aslund, for example, to conclude in 1995 that Russia had already become a market economy³. Nevertheless, from a Polanyian approach, the results of the transition will not necessarily lead to the creation of market economies. The elimination of planning institutions, the decentralisation of economic decision making and the creation of the typical institutions of a market economy (lifting of price controls, privatisation, etc) do not guarantee such results.

This study has a double objective. The first is to contribute to the establishment of a mechanism that permits the evaluation of the effectiveness of economic reform policies in a transitional period beyond merely analysing the formal changes. The

¹ Raúl de Arriba Bueno has Ph.D. in Economics, works in Investigation Unit Social Formations in Transition, Department of Applied Economy, University of Valencia (Spain), e-mail: raul.de-arriba@uv.es.

² EC (2003a): 2003 Regular Report on Bulgaria's Progress Towards Accession. Commission of the European Communities, Brussels.

³ Aslund, A. (1995): *How Russia Became a Market Economy*. Brookings Institution, Washington, D.C.

second is to determine the degree of extension of market relations in the field of the means of production in Bulgaria, because the marketisation of these factors of production, as well as the others that facilitate economic production, is a necessary condition for the construction of a market economy. This article is organised as follows. The first part presents a methodological framework that permits the interpretation of the construction of a market economy as a process of institutional change in terms of Polanyi. Next, sections from 2 to 4 analyse the structural transformations generated by the privatisation (section 2), the liberalisation and the development of bankruptcy (section 3) and the changes in the financial sector (section 4). Finally, the concluding section assesses the economics reforms by checking the degree of fulfilment of the criteria for installation of markets.

1. Market economy and marketisation of the means of production. A mechanism for evaluating reforms based on the institutionalism of Polanyi

According to the orthodox approach, defended by authors such as Aslund⁴, Brada⁵, Lipton and Sachs⁶, Blanchard et al.⁷ or Fischer⁸, the elimination of central planning and the creation of institutions characteristic of a market economy will cause the appearance of such an economic system for the allocation of resources. However, this approach has been broadly questioned by authors like Andreff⁹, Murrell¹⁰, Roland¹¹, Ellman¹², Stark¹³ or Lavigne¹⁴, who have contributed to criticisms of the orthodox approach, from the perspective of the transition being understood as an institutional change that has to do with the transformation of the behaviour of the agents and economic organisations.

⁴ Aslund (1995): op.cit. and Aslund, A. (1994): "Lessons of the First Four Years of Systemic Change in Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, 19, 1.

⁵ Brada, J. (1993): "The Transformation from Communist to Capitalism: How Far? How Fast?", *Post-Soviet Affairs*, 9, 2 and Brada, J. (1996): "Privatization Is Transition –or Is it?", *Journal of Economic Perspectives*, 10, 2.

⁶ Lipton, D. and Sachs, J. (1990): "Creating a Market Economy in the Eastern Europe: the case of Poland", *Brookings Papers on Economy Activity*, 1.

⁷ Blanchard, O., R. Dornbush, P. Krugman, R. Layard and L. Summers (1991): *Reform in Eastern Europe*. MIT Press, Cambridge, MA.

⁸ Fischer, S. (1993): "Socialist Economy Reform: Lessons of the First Three Years", *American Economic Journal*, 83, 2.

⁹ Andreff, W. (2003): *La Mutation des Économies Postsocialistes. Une Analyse Économique Alternative*. L'Harmattan, Paris.

¹⁰ Murrell, P. (1992a): "Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reforms", *Economics of Planning*, 25, 1, Murrell, P. (1992b): "Evolution in Economics and in the Economic Reform of Centrally Planned Economies", in Clague, C. and Rausser, G. (eds), *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Blackwell, Cambridge, Murrell, P. (1993): "What is Shock Therapy? What Did it Do in Poland and Russia?", *Post-Soviet Affairs*, 9, 2 and Murrell, P. (1996): "How Far Has the Transition Progressed?", *Journal of Economic Perspectives*, 10, 2.

¹¹ Roland, G. (1993): "The Political Economy of Restructuring and Privatisation in Eastern Europe", *European Economic Review*, 37, 2/3.

¹² Ellman, M. (1994): "Transformation, Depression and Economics: Some Lessons", *Journal of Comparative Economics*, 19, 1.

¹³ Stark, D. (1998): "Path Dependence and Privatization Strategies", in Stark, D. and Bruszt, L. (eds.), *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

¹⁴ Lavigne, M. (1997): "Central European Countries: Balance Sheet of a Stabilization", *Cuadernos del Este*, 20.

A Polanyian perspective of the transition (March and Sánchez¹⁵ and De Arriba¹⁶) challenges the chain of causal relationships that leads from the elimination of the institutions of centralisation to the decentralisation of decision making, and from there to exchanges being governed by profit and, finally, to the market. In fact, the possibility exists for developing forms of economic integration different from exchange, such as reciprocity and redistribution, that could create institutional models distinct from the market¹⁷. On the other hand, the existence of markets doesn't necessarily guarantee the appearance of market economies. This outcome depends on additional conditions. It is necessary, on one hand, that profit becomes the driving motivation for making economic relationships and that the survival of individuals depends on their participation in the market¹⁸. Production factors are the essential elements of economic reproduction and, therefore, of the survival of individuals. As a consequence, it would be necessary that production factors should be subject to market relationships and that they are auto-regulated and interconnected. Therefore, the creation of a market economy would demand the marketisation of those spheres characteristic of economic reproduction, that is to say, the means of production, land and labour.

To determine the degree of installation of the market in each one of the relevant spheres and to evaluate the effectiveness of the reforms, it is necessary to define the concept of market. The existence of markets demands the fulfilment of the following conditions¹⁹:

1. That the exchange be possible.
2. That the price be determined within the framework of the exchange.
3. That the exchange be auto-regulated by the price.
4. That this integration mechanism be dominant.

In transitional economies, such as Bulgaria's, obstacles exist to the creation of markets beyond the realisation of changes in the formal institutions. The resistance to change shown by the informal institutions as well as the reaction of agents towards the new institutional universe could explain these limits. As a consequence, the structural economic policies characteristic of a transitional process can generate a hybrid institutional framework resulting in a mixture of relationships of exchange, redistribution and reciprocity.

By contrasting the degree of fulfilment of the mentioned conditions, the effectiveness of economic policies of structural change under conditions of transition towards a market economy can be evaluated. The four general conditions have to be fulfilled with respect to each of the production factors (means of production, land and labour) in the analysed economy. In this way, it is possible

¹⁵ March, J. M. and Sánchez, A. (2000): "La Construcción de Instituciones de Mercado: Utopía y Realidad en el Caso Ruso", in March, J. M. and Sánchez, A. (eds.), *Política Económica y Límites Estructurales en la Transición Rusa*. Universidad de Valencia, Valencia and March, J. M. and Sánchez, A. (2002): "The Construction of Market Institutions in Russia: A View from the Institutionalism of Polanyi", *Journal of Economic Issues*, 36, 3.

¹⁶ De Arriba, R. (2001a): *Transición hacia una economía de mercado: políticas económicas estructurales y cambio institucional en Bulgaria*. Ph.D. Dissertation. Universidad de Valencia, Valencia.

¹⁷ Polanyi, K. (1957a): "The Economy as Instituted Process", in Polanyi, K., Arensberg, C. M. and Pearson, H. W. (eds.), *Trade and Market in the Early Empires*. The Free Press, Glencoe, Ill.

¹⁸ Polanyi, K. (1957b): *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.

¹⁹ Polanyi, K. (1957b): op.cit., March, J. M. and Sánchez, A. (2002): op.cit. and De Arriba, R. (2001a): op.cit.

to evaluate the effectiveness of the program of economic reforms and the institutional transformation that is really happening in the economies in transition. This paper contributes to the analysis of the extension of the market relations in one of the key spheres, the means of production. To evaluate the degree of installation of markets in this concrete field it is necessary to set specific validation criteria that allow an assessment of the general conditions of definition of markets (Table 1). In the first place, the exchange possibility requires the existence of economic agents participating in it without restrictions as well as fully available means of production. The confirmation of the first condition leads to the analysis of the privatisation of the property rights of the means of production. In the second place, the price has to be determined in the sphere of the exchange, that is to say, by those who participate in it. The specific validation criteria are the decentralisation of the economic decisions and the liberalisation of prices.

Table 1

Specific criteria of marketisation of production means

General Conditions	Specific Criteria
1. the exchange is possible.	1. Privatisation.
2. prices determined by the exchange.	2. Decentralisation and liberalisation.
3. prices auto-regulate the exchanges.	3. Bankruptcy and financial system.
4. this mechanism is dominant.	4. Degree of extension of this mechanism.

According to the third condition, price should become the regulatory mechanism of exchange. The means of production are a special commodity. In fact, they are not only incorporate tangible components, but also intangible components, such as organisational and managerial capital. The decisions of demanders and suppliers of the means of production should be determined by economic viability. The existence and use of the means of production must depend on the profitability in a context of the tightening of budget constraints. If their use does not generate profits, they lose their value for possible demanders and their use would have to change; if they generate profits, they acquire value and they subsist. The analysis criterion of this third condition leads to the study of the financial system and the regulation of the bankruptcy.

Bankruptcy has a double function. On one hand, it allows the liberation of resources in non-profitable uses that feed the supply of the means of production for other uses and, on the other hand, it guarantees that the existence of enterprises is determined by their profitability. As a consequence, bankruptcy contributes to an allocation of resources carried out through the market and it imposes financial discipline on the debtor. Moreover, it encourages the restructuring of the viable enterprises with liquidity problems and stimulates the credit, protecting the creditors, which contributes to the development of banking activity²⁰.

Taking a look at the financial system, a fundamental responsibility is the monetisation of the economy. Exchanges must be carried out in currency because the extension of the barter, non-payment and the cancellation of debts limit the regulatory function of price. Secondly, the financial system has to link the value of the means of production to its profitability through the capital markets and through

²⁰ Pistor, K. (2000): *Patterns of legal change: shareholders and creditor rights in transition economies*. EBRD Working Paper n° 49. EBRD, London.

the allocation of credit, by tightening budget constraints. This way the financial system establishes the distinction between profitable enterprises and loss-making ones. Thirdly, it furnishes financial resources for the demand and use of the means of production. And fourthly, the financial system controls the management of the means of production through the capital markets, the allocation of the credit and the participation in the property.

Lastly, according to the fourth condition, this kind of exchange self-regulated by prices has to be the main integration mechanism. It would be necessary to determine its degree of extension.

2. Privatisation

The construction of a market economy needs a change in the structure of the ownership of the means of production through which private property becomes the predominant form. The privatisation process developed during the transition in Bulgaria consists of a mixture of all the existent methods of transformation of the property of assets, that is to say, spontaneous privatisation, restitution of property, privatisation from below, mass privatisation and cash privatisation.

The privatisation has happened in a context of economic, social and political crisis. The socio-political constraints evolved from the struggle between new and old elites and other groups seeking a power position in the new social order. The economic crisis was a consequence of the collapse of the planned economy and increased with the start of reforms. The crisis manifested itself in the contraction of production, hyperinflation, unemployment, reduction of real wages and external debt²¹.

Privatisation in Bulgaria was a huge and complex task. At the beginning of the transition, Bulgaria had an extensive industrial sector which represented approximately 60% of the GDP. In addition, the private sector was practically nonexistent. The share of state property in the industry was about 95%. The companies were very big. About 20% of the companies had more than 5,000 workers and 2/3 counted more than 1,000 employees. Only 5% of the companies had less than 200 workers. The production structure responded to the Soviet industrialisation model and the international division of the labour in the framework of the CMEA exchange system. There was a high concentration of industries with low added value, the companies were vertically integrated and they presented a strong segmentation of activities, including those of a social character and function (e.g. apartments, health services, schools, kindergarten). With the disintegration of the old institutions this industrial structure lost its coherence. A great number of these companies made constant losses and were heavily in debt. Under market conditions, their profitability would have been more than doubtful and their competitiveness was low, considering the obsolescence of the capital endowment and the high need for inputs²².

²¹ De Arriba, R. (1998): "Límites estructurales en el inicio de la reforma económica en Bulgaria", en *Quaderns de Política Econòmica*, 20.

²² In the end of 1991, half of the state companies made losses. (See OCDE (1992): *Bulgarie: évaluation de la situation économique*. OCDE, Paris). The following year, only 21.7 % of the state companies covered all costs. (See IMF (1999): *Bulgaria: Recent Economic Developments and Statistical Appendix*. IMF Staff Country Report n° 99/26. IMF, Washington). This delicate financial situation reduced the chances to successfully privatise these companies.

2.1. Stages of the privatisation process

The Bulgarian privatisation process has seen four different periods since 1989. In the first period from 1989 to 1992 first steps of the process were initiated through economic decentralisation. This process had already started with the Ordinance n°56 of January 1989 on Economic Activity and was followed by the demonopolisation and liberalisation of the economy, mainly since February 1991. In this first stage some kind of spontaneous (pseudo-legal or illegal) privatisation developed and also the restitution of land and urban properties begun²³. The essential conditions for the development of a private sector were established too, through the elimination of the planned economy and economic liberalisation.

The second period can be placed in the time between 1992 and 1996. In February 1992 the Privatisation Law was adopted but it took almost one year to complete the privatisation legislation. This Law envisaged the transformation of all state enterprises into commercial companies which had to be sold by the traditional case by case method as a whole entity. As privatisation met with a lot of obstructions from the politicians, state managers, employees and civil servants only few transactions were completed. In June 1994 the Privatisation Law was reformed, introducing new elements as the idea of mass privatisation and the preferential scheme for purchase of companies by its managers and employees (the managers and employees buy-outs or MEBO system). At that time the socialist government was not very keen on developing large scale privatisation. In this period, mainly small scale privatisation achieved some progress. In an attempt to boost privatisation the socialist government started preparation for mass privatisation in 1995 and in 1996 the first wave was launched. By the end of 1996 Bulgaria experienced a deep financial crisis which was followed by new elections and introduction of a currency board system²⁴. Between 1993 and 1996, the 10.84% of the state assets for privatisation were privatised²⁵.

The third stage, from 1997 to 2000 could be considered as a real development in privatisation. The economic reforms are characterised by the setting in operation of the currency board and the close supervision by the IMF. The first wave of mass privatisation was finalised by mid 1996 and preparation for the second wave started. Big changes were made in all privatisation legislation to speed up and facilitate the process. The government opened the financial sector for privatisation and state agencies became more active in searching for foreign investors. Looking at quantitative outcomes, over that period privatisation achieved certain success. However, at the same time public opinion and support towards privatisation declined due to the corruption, big public scandals and poor functioning of public agencies dealing with privatisation. The activity in the period 1997-2000 was intense and 66.96% of the state assets for privatisation were privatised²⁶.

The fourth stage begins in 2001 and saw new government changes in the Privatisation Law with the intention of giving a new impulse to the privatisation process. This period is characterised by the start of the privatisation of the state

²³ Keremidhtchiev, S. (1993): "Les premiers pas de la privatisation en Bulgarie", *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 3-4.

²⁴ See Section 4.

²⁵ Privatisation Agency (2006): *Summary Report over the Privatisation Process in Bulgaria as of November 30, 2004*. www.priv.government.bg. Visited 15/02/2006.

²⁶ Privatisation Agency (2006): *op.cit.*

monopolies in the sectors of telecommunications (Bulgarian Telecommunication Company, BTK), energy, transports and others as Bulgartabac²⁷. This period is also marked by the introduction of the legal changes linked to the pre-accession strategy of Bulgaria for membership of European Union. In 2002 the Privatisation and Post-Privatisation Control Law is approved with the objective of introducing more transparent rules for all participants in the privatisation, and equal treatment and faster privatisation process. In this way, the main privatisation methods would be open public tenders and public auctions at the Privatisation Agency. The method of negotiations with potential buyers, very criticised, was abolished. This law also strengthened post-privatisation control through setting up an Agency for Post-Privatisation Control²⁸.

In 2003, the strategy changed in order to improve transparency and to speed the process through a broader use of the Bulgarian Stock Exchange (BSE), through public offers or public auctions. This way, 78% of all the sales after Post-Privatisation Law was approved were made through BSE. These changes supposed an important acceleration of the privatisation process and the predominant use of public auctions achieved maximum prices for the assets sold. Between 2001 and 2004, the 9.14% of the state assets for privatisation were privatised²⁹.

2.2. Cash privatisation and development of the legislation.

The Transformation and Privatisation of State-Owned and Municipal-Owned Enterprises Law (Privatisation Law) was adopted in 1992, followed by various modifications. The main objectives were to eliminate the chaos in the privatisation process, the suppression of spontaneous privatisation and the achievement of as many sale proceedings as possible. This law regulated the whole privatisation process defining the different organs and their responsibilities, the type of companies to be privatised, the terms of participation with preferential conditions, the methods of valuation and the sale methods. Any individual or organization, where the state or the municipality did not possess more than 50% participation, could participate in the privatisation process. However, the law established preferential mechanisms of purchase for some lessees, employees and managers and the possessors of public debt titles. The preferential conditions included the possibility to pay in instalments 90% of the payment for 10 years and to enjoy 50% discount from the real interest rate. The preferences were applicable only in case that at least 20% of the state company's staff set up a special buy-out company.

²⁷ See AEF (2003): *National Economic Development Plan of the Republic of Bulgaria over the 2000-2006 Period. Update June 2003*. Adopted by CoM on 5 June 2003. Agency for Economic Analysis and Forecasting, Sofia. In March 2003, 2 district heating distributors were privatised, the majority stakes in the seven regional electricity distribution companies were privatised at the end of 2004 and three hydro-plants were sold also in May 2004, in the context of the privatisation of the energy sector. In February 2004 the privatisation of the BTK was completed with the purchase by Alive Ventures (Austria) of 65% of shares for 230 million Euro. The other 35% was sold on the BSE in January 2005.

²⁸ Even before of the new government's arrival in 2001 the MEBO privatisation methods and the mass privatisation were abandoned and the Center for Mass Privatisation closed in 2000. See De Arriba, R. and Keremidchiev, S. (2005): "Lessons Learnt from the Privatisation in Bulgaria", *EACES Workshop "Privatisation in Serbia: Experience and Lessons from other Transition Countries*. Belgrade, 14-15 September 2005.

²⁹ Privatisation Agency (2006): op.cit.

The managers and employees buy-outs (MEBO) were developed after the modification of the privatisation law in 1994 and they constituted one of the main ways to transfer state property. The privatised companies were small and medium sized and not very attractive. The price was low and the purchases were financed with credits guaranteed by the assets of the company and future profits³⁰. In most of the companies, the managers took control³¹. Foreign investors were another agent in the Bulgarian transition. Although the number of transactions was not very high, they bought almost all of the biggest state companies. Indeed, between 1993 and 2004 there were 163 privatisation agreements with foreign investors³². The cash privatisation process has been very difficult. The privatisation developed in a climate of constant political tensions, government's changes, modifications of the legal framework and numerous conflicts among the different organs about responsibilities. The agents involved in the process, ministries and managers and employees of the companies, showed resistance to losing their special positions. Peev states that the main reason for slow progress of the privatisation process during the nineties was the fight for corporate control between different groups of interest and new "crony firms"³³. Another reason was the nature of the companies to be privatised. Not many attractive companies existed; few were profitable, most of them highly in debt and very big. The economic framework had changed completely compared to the old system which was characterised by the extensive growth and the intra-CMEA trade. In case of the highly indebted companies the sale was carried out at a very low price, on condition that the buyer assumed the debts³⁴. The unclear legal status of the companies aggravated the situation. Many documents as to the legal ownership of assets and buildings were missing. In addition, the limits between state and municipal property were not clarified. This generated conflicts among different administrative bodies³⁵.

2.3. Mass privatisation

The adoption of a strategy for allocation of the state assets among the population was motivated by the slow progress of privatisation. The programme was developed into two stages³⁶. Each Bulgarian citizen older than 18 years had the right to buy a voucher for the price of 500 (old) leva that represented an investment value of 25,000 (old) leva. During the first phase, the vouchers could only be used to buy shares of the companies that were explicitly offered in the program. Every

³⁰ World Bank (2000): *Review of Bulgarian Privatization of Large Enterprises*. The World Bank Resident Mission in Bulgaria, Sofia.

³¹ See Michailova, S. (1997): "The Bulgarian Experience in the Privatization Process", *Eastern European Economics*, May-June and Alexandrova, S. (1999): "Enterprise Performance and Corporate Governance", Dimitrov, M.; Andreff, W.; Csaba, L. (eds.): *Economies in Transition and the Variety of Capitalisms*. Gorex Press, Sofia. The slowness of the restructuring process in this type of companies after the privatisation caused the World Bank to even recommend the nationalisation of these assets. See World Bank (2000): op.cit.

³² Privatisation Agency (2006): op.cit.

³³ Peev, E. (2002): "Ownership and Control Structures in Transition to "Crony" Capitalism. The Case of Bulgaria", *Eastern European Economics*, 40, 5.

³⁴ An example of this possibility was the privatisation of the company Kremikovtzi, the jewel of the Bulgarian metallurgy, which was sold for only one dollar.

³⁵ Moser, C. A. (1994): *Theory and History of the Bulgarian Transition*. Free Initiative Foundation, Sofia.

³⁶ For a more detailed description see Tchipev, P. (2003): "Bulgarian Mass Privatisation Scheme. Implications on Corporate Governance", *Journal of Economic Studies*, 30, 3/4.

citizen in possession of such a voucher could participate directly in the process of acquisition of state company shares or indirectly through a privatisation fund³⁷. Throughout the first wave, vouchers for 75,000 million leva were emitted, representing about 16% of the long term state assets. By the end of the auctions of 69.1 million shares, 76.4% of those offered initially were transferred. From 6.5 million Bulgarians holding the right to participate in the programme, 3.5 millions became shareholders. 500,000 got directly involved and 3 millions gave their vouchers to the privatisation funds that acquired almost all the offered shares³⁸. For the second phase, beginning in July 1998, the government introduced some modifications with support from the IMF, since the privatisation funds did not contribute new capital for the restructuring of the companies³⁹. Legislative changes introduced the vouchers as a means of payment in a larger amount of operations (e.g. bids of company repurchase operations by managers and employees of the company or pension funds). However, this time they could not be transferred to a privatisation fund. This restriction caused more modest results. In June 1999 only 976,000 people participated in the programme, 15.2% of all eligible persons. Accordingly, less than 60% of the offered shares were purchased⁴⁰. Two of the objectives of the mass privatisation programme, among others, were to speed up privatization and to stimulate the development of the middle class⁴¹. Undoubtedly, mass privatisation contributed to the extension of private property. Concretely, through the Center for Mass Privatisation the 22% of the state assets for privatisation was privatised⁴². However, regarding the important big companies, the programme offered only up to 33% of their assets, allowing the state to maintain control. The state lost control and its veto right on strategic decisions only in about a third of all offered companies.

Another objective which met with little success was the creation of a broad middle class as main economic agent characteristic of a market economy. Indeed, the population did not show strong interest in entering into ownership of a reduced part of state company shares. The population lacked appropriate information on the companies and there existed doubts about the possibilities of obtaining benefits by participating in the programme. Despite the promises of the mass privatisation programme, the offered companies were not very attractive, which could explain the lack of interest among the population to obtain shares. It was a limited number of privatisation funds which acquired almost all the transferred assets. Mass privatisation produced the creation of only 81 privatisation funds and the concentration of the vouchers in a reduced number of them. About 75% of the vouchers were distributed among the 18 main funds⁴³. New relationships arose among the managers of the companies and the directors of the funds. While the

³⁷ Center for Mass Privatisation (1995): *Program for privatization through investment vouchers*. Center for Mass Privatization, Sofia.

³⁸ CSD (1999): *Bulgaria's capital markets in the context of EU accession: a status report*. Center for Study of Democracy, Sofia.

³⁹ IMF (1999): op.cit.

⁴⁰ Miller, J. B.; Petranov, S. (2000): "The first wave of mass privatization in Bulgaria and its immediate aftermath", *Economics of Transition*, 2, 1.

⁴¹ Tchipev, P. (2003): op.cit.

⁴² Privatisation Agency (2005): *Information about the Privatisation Process in Bulgaria as of 31.08.2005*. [www. priv.government.bg](http://www.priv.government.bg). Visited 09/09/2005.

⁴³ Miller, J. B.; Petranov, S. (2000): op.cit.

directors of the funds allowed the managers to maintain their position, the company directors provided privileged information or offered the employees' vouchers to the funds. The funds belonging to financial institutions and banks provided privileged credits to their companies. However, the privatisation funds contributed generally very little new capital for the restructuring of their companies. The funds' strategy was to take over control of the companies by buying more shares after the auctions⁴⁴. Almost 90% of the transactions were made in blocks of shares, purchased with the intention to create share majorities⁴⁵.

2.4. Outcomes

At the end of 2004 the privatisation process had almost finished. Private sector in Bulgaria represents about 75% of the GDP. According to official data from the Bulgarian Privatisation Agency, by August 2005 assets privatised amount to 58.96% of the state-owned assets (580 millions BGN) or to 89.29% of the state-owned assets due to privatisation. Between 1993 and August 2005 stakes and shares of 5222 enterprises (2910 entire enterprises and 2312 self-contained facilities) have been sold. Also, some 3915 minority or residual packages unsold after the initial privatisation agreements were divested⁴⁶. The state still keeps shares and stocks in 770 companies, including majority packages (more than 50%) in 62 and minority packages in the others 533 (of which 301 are for restitution claims)⁴⁷. At the beginning of 2005, there are still left to be privatised the tobacco state monopoly (Bulgartabac), energy sector, transport sector (Bulgarian River Shipping Company, Bulgarian Maritime Shipping Company and Bulgaria Air), some military-industry companies and the state minority shares in enterprises already sold⁴⁸. Also, there are 113 companies on the list of companies exempt from privatisation according to the Post-Privatisation Law.

After enterprise privatisation there has been little change in the management of the companies. The reasons have to do with the influence of the traditional powers, such as unions, political elite and local communities that conserve considerable power to defend their interests, many times associated with the former management⁴⁹. One of the deficiencies observed after the processes of privatisation of the companies is the domain of the management by insider agents⁵⁰ and the limited role that the foreign investors have played, compared with

⁴⁴ CSD (1999): op.cit.

⁴⁵ Tchipev, P.; Dragneva, R. (1999): "Mass Privatisation Funds – the New Institutional Investors in the East? A Comparative Study of CEE Mass Privatisation Schemes", en Dimitrov, M.; Andreff, W.; Csaba, L. (eds.): *Economies in Transition and the Variety of Capitalisms*. Gorex Press, Sofia.

⁴⁶ According to the Bulgarian Privatisation Agency, the transfer of 51% of the assets of a company means its privatisation. However, the IMF considers that the privatisation of the state companies means the transfer of property from the State to the private sector, implying the transfer of the right to make the strategic decisions, including the reduction of the size, the liquidation or the increase of the capital (See IMF (1999): op.cit.). It demands the elimination of the possibility of blocking this type of decisions by the State. According to the Bulgarian Commercial Law of 1991, the owner of 33% of shares of a company can block the decisions. This means that one could not speak of privatisation in their full sense below the transfer to the private sector of 67% of the assets of the company.

⁴⁷ Privatisation Agency (2005): op.cit.

⁴⁸ Privatisation Agency (2006): op.cit.

⁴⁹ World Bank (2000): op.cit.

⁵⁰ World Bank (2004): *Building Market Institutions in South Eastern Europe. Comparative Prospects for Investment and Private Sector Development*. World Bank, Washington.

other transition economies of Central Europe. Especially in enterprises with high dispersion of property, the company managers on many occasions don't subordinate their strategy and obligations to the interests of the proprietors/shareholders. This behaviour usually goes even accompanied with the withholding of important information to the proprietors. Attempts to discipline the managers by means of linking their remuneration to the company benefits are not always effective. Legal economic incentives are less effective than other mechanisms often formed outside of the framework of the legal economic practice. Even in companies with high concentration of ownership and without separation between property and control, sometimes owner objectives are not directed to the development of the enterprises but rather to their short-term use according to asset-stripping strategies⁵¹. The representatives of the State in the management team abuse, in many occasions, their position as state representative beyond their power as shareholder. On the other hand, the state intervention in the private companies generates a climate that favours the establishment of informal obligations between companies and the introduction of political elements in the economic decisions. The attempt to overcome these limitations was one of the motives behind the creation of the Post-Privatisation Control Agency, the abolition of the MEBO method and the use of the competitions and tenders like the methods to sell the state assets.

3. Decentralisation, Liberalisation and Bankruptcy

3.1. Decentralisation and Liberalisation

The first signs of decentralisation of the big state holdings became visible with the promulgation of the Ordinance n°56 of January 1989 on Economic Activities. The Ordinance conferred independent legal personality to state companies after their transformation in commercial societies. It also granted them certain control on their assets and activities. However, limitations remained regarding important decisions. Adopted in 1991, the Regulation n°154 on Decentralisation and Demonopolisation and the Law on Defence of Competition facilitated the partition of state companies and allowed free access to traditionally inaccessible sectors. The Commercial Law of July 1991 allowed the development of new private companies. After that, it became possible for any Bulgarian or foreign individual to set up a company. Eventually, decentralisation progressed with the abolishment of the central planning and the development of the privatisation.

The process of economic liberalisation started up in February 1991. The package of reforms introduced was discussed with the IMF and included the signing of a stand-by agreement. The reforms included stabilisation and liberalisation measures. The liberalisation packages included the reduction of grants and privileged credits to state companies and the liberalisation of the external sector and the prices. Regarding prices, only fourteen first necessity articles were under state control through the fixing of ceilings⁵². Later on, with the advance of the reforms the degree of state control of prices decreased more. Nowadays,

⁵¹ Peev, E. (2002): op.cit.

⁵² OCDE (1992): op.cit

according to EBRD⁵³, the degree of liberalisation of the trade and prices in Bulgaria are the same as in the advanced market economies⁵⁴.

3.2. *The Effectiveness of Bankruptcy*

The Bulgarian legislation on bankruptcy (Part IV of the Commercial Law) was approved in 1994 and later on suffered several modifications. The law applies to all commercial entities, except public monopolies or state-owned companies established by a special law. Bank bankruptcy is regulated by the Law on Bank Bankruptcy. According to the EBRD's 2004 Sector Assessment Survey, the insolvency law receives a score of "High Compliance" and is one of the leading laws in the transition economies⁵⁵. It contains clear criteria of insolvency and a clear scheme of priorities among creditors that protects guaranteed credits and contemplates the possibility of reorganisation of the company. The changes made in 2003 seek to accelerate bankruptcy proceedings and to solve the problem of lack of trained trustees.

However, a wide difference exists between the extensiveness of the legislation and its effective application. The number of bankruptcies is reduced and the liquidation of companies can take several years. In fact, the legislation started to be applied only since 1997 after the changes were applied to the bank system and the liquidation and isolation program of state companies was approved in 1996⁵⁶. The number of bankruptcy proceedings opened in Bulgaria was 494 in 2003 and 208 in 2004, few compared with Czech Rep. (2,234), Hungary (7,519), Romania (3,353) or Croatia (1,738). Moreover, the insolvency rate, defined as the number of bankruptcies compared with the number of active companies, is in Bulgaria 0.06% for 2004, again smaller than Czech Rep. (0.9%), Hungary (1.7%), Romania (0.6%) or Croatia (2.7%)⁵⁷.

According to the EBRD Legal Indicator Survey for 2004⁵⁸, the effectiveness of insolvency legal regime is low, one of the lowest of all transition countries. The initiation of an insolvency case by creditors or debtors is simple, but the development of the process is complex, expensive, unreliable and unpredictable⁵⁹. World Bank provides concrete indicators on the difficulties for closing a business in Bulgaria. In 2005 the process to resolve a bankruptcy takes 3.3 years (1.5 in the OECD countries) and it costs 9% of the estate value (7.4% in the OECD countries).

⁵³ EBRD (2005): *Country Strategy for Bulgaria*. European Bank for Reconstruction and Development, London.

⁵⁴ Once prices of coal were liberalised in 2002 the State still controlled the prices for tobacco, water supply, electricity, gas, heating, medicines, postal services and telecommunications.

⁵⁵ EBRD (2005): op.cit.

⁵⁶ This program consisted on the classification of the state companies in two lists, one of liquidation and another of isolation. The first included 64 companies that represented 29% of the total losses and they would close immediately. The second list included 70 companies that represented 50% of the losses. These last ones would be deprived of new bank credits and discharged temporarily of the service of their payment obligations and they were dedicated to the liquidation or the privatisation. See OCDE (1999): *Études économiques de l'OCDE: Bulgarie*. OCDE, Paris.

⁵⁷ COFACE (2005): *Insolvencies Opened in Central and Eastern Europe*. Coface Central Europe, Vienna. (www.cofacecentraleurope.com, visited 30/12/2005).

⁵⁸ EBRD (2004): *Legal Indicator Survey for 2004*. European Bank for Reconstruction and Development, London.

⁵⁹ EBRD (2005): op.cit.

The recovery rate, expressed in terms of how many cents on the dollar claimants recover from the insolvent firm, is 33.5 (73.8 in the OECD countries)⁶⁰.

The effectiveness of the law depends on its voluntary observance and on the effectiveness of the institutions in charge of enforcing the law⁶¹. In Bulgaria, the reasons for the passivity of creditors in starting a bankruptcy process are diverse. The first is related to the low value of the assets expected to be received by the creditor. It is due to the bad conditions of conservation of the assets, to the absence of capital markets able to mobilise buyers for those assets and for the doubts as to the result of the bankruptcy process⁶².

A second reason refers to the desire of not discovering the abundance of unproductive assets in the balance of the banks. In the Bulgarian case, this element was especially important until the establishment of the currency board in 1997 and it was possible because of the inefficiency of the bank system supervision and the easy access to refunding by the National Bank characteristic of the first part of the Bulgarian transition. The third cause of the creditor's passivity comes from the existence of privileged relationships among the economic agents⁶³. In the Bulgarian case, special relationships exist between banks and companies and, also especially until the 1996 crisis, between the creditors and the State, manifested in the tolerance with the bank irregularities⁶⁴.

On the other hand, the inefficiency of the state institutions in charge of the execution of the law indicates the weakness of the Bulgarian State and the deficiencies of the judicial system, linked to staff shortages and low qualifications, low wages and corruption. Most of Bulgarians consider courts as unreliable, inefficient and corrupt. According to an opinion poll conducted among small and medium-scale entrepreneurs only 12% trust the court system⁶⁵. Although there are also some different polls suggesting that corruption is not so widespread. According to the *Business Environment and Enterprise Performance Survey* conducted by EBRD and World Bank⁶⁶, the interviewed firms that have had some experience with the court system responded as having little trust in the legal system and seldom or only sometimes considered the judicial system performs well, that is to say, fairly, uncorrupted, fast, affordable, and able to enforce its decisions. The recommendations of EBRD point out the importance of improving the functioning of the judicial system⁶⁷.

⁶⁰ World Bank (2006): *Doing Business. Benchmarking Business Regulations*. (<http://www.doingbusiness.org/exploreconomies/default.aspx?economyid=30>), visited 14/02/2006.

⁶¹ Mitchell, J. (1993): "Creditor Passivity and Bankruptcy: Implications for Economic Reform", Mayer, C; Vives, X. (eds.): *Capital Markets and Financial Intermediation*. Cambridge University Press, Cambridge.

⁶² IMF (2000): *Bulgaria: Selected Issues and Statistical Appendix*, IMF Staff Country Report n° 00/54. IMF, Washington.

⁶³ Begg, D.; Portes, R. (1993): "Enterprise Debt and Economic Transformation: Financial Restructuring in Central and Eastern Europe", Mayer, C; Vives, X. (eds.): *Capital Markets and Financial Intermediation*. Cambridge University Press, Cambridge.

⁶⁴ CEEBIC (1998): *Investment Climate Statement for Bulgaria 1997*. Central and Eastern Europe Business Information Center and U.S. Embassy, Sofia.

⁶⁵ Schönfelder, B. (2005): "Judicial Independence in Bulgaria: A Tale of splendour and Misery", *Europe-Asia Studies*, 57, 1.

⁶⁶ EBRD and World bank (2002): *Business Environment and Enterprise Performance Survey*. EBRD and World Bank, London and Washington. (<http://info.worldbank.org/governance/beeps2>)

⁶⁷ EBRD (2005): op.cit.

4. Financial System

4.1. Privatisation and development of bank system

Until the end of the '80s the Bulgarian banking system was formed by the Bulgarian National Bank (BNB), the Bulgarian Foreign Trade Bank (BFTB) and the State Saving Bank (SSB), according to the traditional pattern of the planned economies banking system. In 1987 a reform led to the creation of eight sector banks. The objective of the reform was the substitution of the monobank system with a two-tier banking system. However, this transformation took place later on, in 1990, when 59 commercial banks were authorised to operate as universal banks, that is to say, with a capacity to offer financing and to capture deposits of any enterprise and individual. These banks were transformed into joint stock companies and, then, a sale process to state enterprises and other banks began. Additionally, private entities also were authorised to acquire shares in a barely supervised process that was abandoned after a year⁶⁸. The privatisation process began without the existence of a regulatory legal framework of banking activities, without an operating capital market and without a law on bankruptcy. The regulatory framework of the bank liberalisation was very permissive and few entry limitations were established. It allowed the creation of banks by groups of interests whose main objective was to obtain privileged financing⁶⁹.

In June 1991 a new law on the National Bank was issued. It redefined its functions and conceded considerable independence and the characteristic functions of a central bank in a market economy. Since then, the National Bank has taken charge of monetary policy design and of the regulation and supervision of the banking system. Later on, in March 1992 the law on Banks and Credit Activities was issued. It defined the regulatory framework of the activities of banking institutions. The new regulation allowed the BNB to adopt of a very flexible policy regarding the concession of licenses to the banks. This way, numerous banks with very low capitalisation levels began to be established. In this period, in spite of its formal independence, the central bank could not resist the political pressures in the design of the monetary policy. The pressures achieved the expansion of the monetary supply through two channels: the financing of the budget deficit and the financing of the state enterprises through bank credits that the central bank supported by the re-financing of the commercial banks. However, although the central bank regulated the banking system, it had many difficulties in enforcing the accomplishment of the normative. In fact, although the central bank had the ability to concede the opening licenses, it was not able to liquidate the insolvent banks⁷⁰. Another measure that became useless was the creation of the Bank Consolidation Company (BCC), conceived as the institution in charge of consolidating, restructuring and privatising the state commercial banks. The delegation of the

⁶⁸ The obscurity of this spontaneous privatisation process was increased by the possibility of transferring shares to other agents later on without any type of registration. See Dилова-Kirkova, S. (1999): "Corporate Governance in Bulgarian State-Owned Banks, 1992-1997", *Post-Communist Economies*, 11, 2.

⁶⁹ Tsantis, A. (1997): "Developments in the Bulgarian Banking Sector", OECD (ed.): *The New Banking Landscape in Central and Eastern Europe. Country Experience and Policies for the Future*. OECD, Paris.

⁷⁰ Caporale, G. et al. (2001): "The Banking System in Bulgaria", Sevic, Z. (ed.): *Banking Reforms in South-East Europe*. Edward Elgar, Cheltenham.

property rights for the BCC did not allow privatisation to advance⁷¹. This was in part due to political pressures and to the opposition of bank managers who feared to lose their positions and privileges⁷².

At the end of 1995 there were 44 banks, almost all state-owned, with bad solvency ratios, de-capitalised and with high share unproductive assets, making up a highly concentrated sector⁷³. Distrust in the bank system became patent at the beginning 1996 when began to take place a massive retreat of deposits on the part of the population and a crisis exploded that led to the closing of a third of commercial banks⁷⁴.

In July 1997 a radical monetary reform centred in the introduction of the currency board was established. This reform was framed in a stabilisation program and international assistance negotiated with the International Monetary Fund in April of the same year. The currency board meant the abandonment of the monetary policy. In fact, the central bank no longer carries out the functions of refinancing the commercial banks, financing the public budget, developing the exchange policy or directing open market operations⁷⁵. In 1997 a new law on the National Bank was issued. The objective was to reinforce the control on the money supply and regulation and supervision mechanisms. The new law established stricter exigencies for the commercial banks with reference to minimum capital, liquidity and classification of assets

After these changes the privatisation process and the entry of foreign capital into the bank system was intensified. The sale of banks to foreigners was already almost completed in 2000. The National Bank of Greece bought 90% of the UBB, which was already privatised previously to a consortium of investors, and Bulbank was sold to Italian Unicredito that bought a participation of 93%⁷⁶. Later on, in 2003, the last two big banks, Biochim Bank and State Saving Bank, were sold. In

⁷¹ Example of bank consolidations are the creation of the Union of Bulgarian Banks at the end of 1992, through the merger of 22 small banks, and the creation of Expressbank, through the union of 12 banks. Another example is the acquisition of Sofiabank by Biochim in 1995. The attempts of consolidation carried out by the BNB through the increase of the capital minimum requirements did not give results. See Caporale et al. (2001): op.cit.

⁷² Dilova-Kirkova, S. (1999): op.cit.

⁷³ Around 65% of the assets were state property. The obstacles to the entrance of foreign banks explain that only exist 4 foreign banks that represented around 5% of the assets. The 7 bigger banks had a quota of market of 75% of assets. The profitability/assets was very low, around 0.8%, and the capital/risk assets ratio was also reduced, around 5%. See Ulgenerk, E.; Zlaoui, L. (2000): *From Transition to Accession. Developing Stable and Competitive Financial Markets in Bulgaria*. World Bank Technical Paper n° 473. World Bank, Washington.

⁷⁴ Balyozov, Z. (1999): *The Bulgarian Financial Crisis of 1996-1997*. Discussion Papers n° 7/1999. Bulgarian National Bank, Sofia.

⁷⁵ This mechanism is composed of a set of rules foreseen to cover 100% of the reserve money with liquid foreign assets. An exchange rate anchored to a convertible foreign currency, in this case the German mark (DM), was settled with the central bank which changes any quantity of leva against the reserve currency to the fixed type (1,000 leva for 1 DM). In the Bulgarian case, a deposit created by the surplus foreign reserves on the monetary reserve would allows the BNB to refinance the commercial banks in emergency cases. This special mechanism allows to qualify the Bulgarian currency board as non orthodox case. See Nenovsk, N. and Hristov, K. (2001): "The Nonorthodox Currency Boards: the Case of Bulgaria", *Papers Transició*, 2.

⁷⁶ Bonin, J. P. (2004): "Banking in the Balkans: the Structure of Banking Sectors in Southeast Europe", *Economic Systems*, 28.

2003 there were 35 banks, of which 25 are foreign-owned. Of the remaining ten, only two small banks are state-owned⁷⁷.

The financial system is dominated by the banking. The bank system represents 90% of total financial sector assets. As the IMF points out, the bank sector presents high capitalisation, profitability and liquidity levels⁷⁸. The system is supported by a solid legal and supervisory framework and by the existence of a nucleus of highly capitalised and liquid big banks, mostly foreign owned, that represent 75% of the assets, deposits and capital of the bank sector. The banks are highly capitalised, with a capital adequacy ratio of 22% in 2003. The profitability is high and the return on assets is 2.4% while the return on equity is 21.7%⁷⁹.

4.2. Stock market and other financial institutions

The Bulgarian financial system is broadly dominated by banking. Other financial institutions such as capital markets, insurance companies, investment funds or pension funds only began to develop since 1997. The non bank financial sector continues being a very reduced part of the financial system, less than 8% of the total assets. It is made up of 31 insurance companies representing 4% of total assets, 8 pension fund companies with 2.6% of assets, 67 securities firms (1% of assets) and many small finance companies and collective investment schemes⁸⁰.

The Bulgarian Stock Exchange (BSE) was created in 1997 from the consolidation of several stock markets that proliferated in the 90s. Although the number of companies registered on the stock market is relatively high, many of the shares are property of the State and they are not available for negotiation. The BSE began to grow in 2003 and its evolution has been closely linked to the privatisation of the state companies. Nevertheless, the level of development of the stock market is very reduced. The turnover on BSE was 133.8 millions leva in 1999, 416.4 in 2002 and 688.4 in the first nine months of 2003. The number of listed companies on the official market is 35, almost the same than in 1999, and the stock exchange capitalisation ratio was 4.8% in 2000 y and 7.9% en 2003.

These indicators point out the inability of the stock market to provide financing to the real sector. The great majority of the companies have been negotiated very few times and they show little interest in participating in the market. In Bulgaria, the participation of companies in the capital market has its origin in the mass privatisation program and not in a desire to increase capital. On the other hand, the directors of the companies don't perceive benefits from trading on the stock exchange, while they observe important costs⁸¹. The other institutions of the financial system, such as insurance companies or pensions funds are less developed. The role of the insurance sector as lender, and borrower, is very

⁷⁷ BNB: *Annual Report*. Bulgarian National Bank, Sofia. Different issues.

⁷⁸ IMF (2004): *Bulgaria: Selected Issues and Statistical Appendix*, IMF Staff Country Report n° 04/117. IMF, Washington.

⁷⁹ BNB: op.cit. IMF (2004): *Bulgaria: Selected Issues and Statistical Appendix*, IMF Staff Country Report n° 04/117. IMF, Washington.

⁸⁰ IMF (2004): op.cit.

⁸¹ The company should provide wide information on its activities. The public declaration of activities of the company is expensive and it hinders the administration of the company in function of the managers' personal interests.

reduced and it represents less than 2% of the bank credit to the private sector in 2003⁸².

4.3. Monetisation and bank credit

In the period prior to the 1996 bank crisis and the establishment of the currency board, the central bank was unable to resist the political pressures in the design of monetary policy. The expansion of money was explained by the funding of public deficit and the support to state companies through bank credits that the central bank fed by refunding commercial banks. This way, up to 1996, the monetisation level measured as M2/PIB oscillated around 50-60%. On the other hand, the volume of domestic credit was high, above 100% of the GDP, and was dedicated mainly to finance the State and the state companies⁸³.

The origin of the problem of unproductive loans in the first years of transition was the credits granted to the state companies during the planning economy period. However, the problem increased during the transition with the new loans from state banks to state companies and from private banks to the new private companies⁸⁴. Besides reasons of technical type, such as the faulty accounting systems or deficiencies in the specialists' skills⁸⁵, the bad loans problem shows a net of interests and privileged relationships between directors of companies and banks and a high volume of loans to the insider agents of the banks. The magnitude of the unproductive credits was considerable; in fact the standard percentage of credits only reached 7% in 1993 and 25% in 1995, the rest being unproductive credits.

Immediately after the installation of the currency board in 1997, the monetisation level (M2/PIB) of the economy decreased considerably until 30%, reaching 47.6% in 2003⁸⁶. This is a very reduced level compared with the western market economies. Domestic credit also diminished abruptly since 1997 to below 20%. Mid 2002 significant growth in credit took place, recovering from the very low post-crisis levels and reaching a 27.6% GDP in 2003. This growth has concentrated especially on credits to private companies and households, while the credit to non-financial public corporations has diminished 0.5% annually in the period 1998-2003, a process linked to the privatisation of the state companies⁸⁷. The bank credit structure reflective the reorientation of lending toward the private sector. At the end of 2003, the share of private corporations' total credit is 70%, the share of households is 27% while the share of the non-financial public corporations is only 2.5%⁸⁸. In any case, the total volume of credit is very reduced compared with the

⁸² IMF (2004): op.cit

⁸³ BNB: op.cit. The 65% was bank credit to the Budget, 15% was credit to public companies and 20% credit to the private companies. See EC (2003b): *The financial sector in Bulgaria*. Directorate General for Economic and Financial Affairs. Commission of the European Communities, Brussels.

⁸⁴ It is necessary to remember that the problem of the unproductive credits was not only a question between state banks and state companies. In the private banking, only 39% of the loans were regularly served. See Yonkova, A. et al. (1999): "Development of the Banking Sector in Bulgaria", IME (ed.): *Banking Sector Management under Currency Board*. Institute for Market Economics, Sofia.

⁸⁵ Ignatiev, P.; Simeonov, R. (1999): "Structuring and Conduct of Bank supervision in Bulgaria", IME (ed.): *Banking Sector Management under Currency Board*. Institute for Market Economics, Sofia.

⁸⁶ BNB: op.cit.

⁸⁷ IMF (2004): op.cit.

⁸⁸ IMF (2004): op.cit.

levels around 100% of GDP characteristic of the Eurozone countries. Unproductive loans also have been reduced significantly. In accordance with the new criteria of classification of unproductive loans⁸⁹, the percentage of standard credits increased to 58% in 1997 and to 92.7% in 2003. Classified loans, i.e., loans past due over 31 days, represent 7.3% in 2003⁹⁰.

5. Conclusions

An approach from the institutionalism of Polanyi allows us to deepen the analysis of the degree of creation of exchange relationships. This analysis has been made possible thanks to the definition of an evaluation mechanism of economic policy reforms that pursues the creation of a market economy in a transitional context.

The degree of accomplishment of the marketisation criteria determines to what extent a market of the means of production has been institutionalised. The first condition demands the exchange of the means of production be possible. The privatisation process is practically concluded. The recognition of private property and the privatisation process developed in Bulgaria have allowed most of the domestic production to come from private agents. In consequence, the first condition has been fulfilled.

The second condition requires that the price of the means of production is determined in the framework of the exchange. The suppression of planning, the decentralisation measures and the development of the private sector, on one hand, and the liberalisation of prices, on the other, facilitate the determination of price in the sphere of the exchange. In consequence, the second condition is also completed.

The third condition demands that the price auto-regulates the exchanges and that the use of the means of production depends on its profitability. In the first years of the transition the question of the bankruptcy did not constitute a priority in the reforms. Only since the second half of the 90s did a complete legislation on bankruptcy appear. However, its effectiveness is limited and the number of closures and liquidations of companies are reduced, in spite of the high number of companies with financial difficulties. The reasons behind this reduced effectiveness of the legislation are related to the economic agents' behaviour, reacting passively to the new institutional universe and to the inefficiency of the State. In consequence, obstacles exist to the assignment of resources being determined by their profitability and to the imposition of financial discipline in its use. Concretely, it doesn't guarantee the liberation of resources used in non profitable uses and their incorporation into the supply, allowing the existence of enterprises independently of their profitability.

The Bulgarian financial system is little developed and dominated by the banking. The capital market is very under-developed and, given its reduced activity, is unable to provide funding to the real sector and to assign value to assets. The bank system presents a low level of monetisation and intermediation and it is very concentrated. Bank credit to the real sector is scarce. Summing up, the financial

⁸⁹ The classification of the risk of credits and their denomination has changed along the transition. During the period 1993-1996, standard credits were those served without back payments. See BNB (1995): *The Bulgarian Banking System*. Bulgarian National Bank, Sofia. Since 1997 credits with back payments that before were classified as doubtful type A they are now considered standard.

⁹⁰ BNB: op.cit.

system shows limitations in the function of monetising the economy, in the canalisation of financial resources for the demand and use of the means of production and in the linking of their value to the profitability. In consequence, the third condition is not completed. Therefore, the reforms implemented in the Bulgarian transition have not resulted in the complete development of a market for the means of production, just as this has been defined.

MICROECONOMIC ASPECTS IN BUSINESS SERVICES' DEVELOPMENT: THE CASE OF BULGARIA

This paper evaluates the micro-economic aspects in development of business services in Bulgaria. The analysis is largely based on questionnaires that deal with the demand and the supply side of these services on the Bulgarian market, but also uses western theoretical and empirical approaches and available statistics. The analysis reveals that, in spite of the positive tendency in development of the business services in Bulgaria, they are still relatively unknown and underdeveloped. At this stage, the local demand for business services is weak and thus moderately encourages the emergence of a dynamic services sector, a more competitive industrial sector and consequently a more modern and competitive economy. Finally, some measures for business services' development are suggested in regards of the specificity of the Bulgarian economy at this stage. The overall point of these measures is to stimulate the development of business services in Bulgaria, but also to reinforce the mutual links between these knowledge-intensive activities and the performance of other economic sectors in general.

JEL: L89, P51, D21

A common fact to all developed economies has been the increase of the importance of the services' sector and especially the growth of business services over the last couples of decades. Much empirical and theoretical research in advanced economies has been devoted to the fundamental change of the society related to its transformation from the industrial phase to the new economy- based on services, knowledge and information.

On the other side the reality in the socialist economy seems to have been different. The vision of the tertiary sector before the transition towards a market economy has resulted in the undervaluing of services in the process of economic development and as a consequence in underdevelopment of these activities. Services were organized in different way and were treated by the statistics. In addition, some services were not developed at all. As a result, business services in their actual content are new for the Bulgarian transition economy. These are services that are very important for the successful transformation and functioning of the post-socialist economy and enterprises. The important fact is that actually, their potential benefits are still unknown in the Bulgarian enterprises as indicates the recent report of OECD (2005) that evokes the need of more information about these activities.

In the above-mentioned context, this paper² aims to examine the tendencies and perspectives in development of the high-value added business services in Bulgaria

¹ Desislava Kolarova, Ph. D., Institute of Economics, Bulgarian Academy of Sciences, Department Economics of the Firm, 3, Aksakov Str., 1040, Sofia, Bulgaria, UPMF Grenoble 2, Espace Europe Institute, Laboratory PEPSE, BP 47, 38040 Grenoble, France, dkolarova@caramail.com .

during the transition at micro-economic level. The article focuses mostly on the supply of business services, but also on the demand side for identifying the current tendencies and challenges related to their development, which stay in front of enterprises and policy makers.

The analysis is structured as follows: Firstly, the literature concerning the business services in advanced economies is briefly reviewed. In the first section the definition of business services and factors, which influenced their emergence in developed economies are analyzed. In the second section a brief historical parallel is performed with a different services' and economics' reality in the socialist economy, followed by the analysis of the rupture and transition that brought the emergence of new business-related services. In the third section the main characteristics of the business services supply and demand are examined. Finally, the conclusion underlines the appropriate measures that can encourage the development of the business services in Bulgaria in order to help the full integration of the economy and to enhance the competitiveness of the Bulgarian enterprises on the European Internal Market after scheduled accession in 2007.

Introduction

Since 1970, numerous researches have pointed out the common transformation in modern societies towards a new type. In spite that different names were given in order to describe the new society (post-industrial societies, services society, information society, knowledge-based society)³, one finds common features: the increasing importance of services, of human resources, of knowledge and of information. The scheme of Malaska represents that post-industrial change related to the expansion of dominant sectors at different stages of development and lastly to the expansion of services as a dominant sector⁴. During the intensive phase, the growth is clearly shown both in the production and employment. Throughout the extensive phase, the employment decreases or stagnates without influencing the productivity. The regenerative stage is mainly related to the quality and organization, because the growth of the new sector stimulates the new organization of the economy, of the production, consumption and labor.

Consequently, the main difference of the post-industrial society compared with the former one is the increasing share of services at all levels: in employment, in value added and in consumption etc. This phenomenon is also observed at regional and urban level. Today, the statistics confirmed that services account for more than 70% of employment and of Gross Domestic Product (GDP) in developed economies, even the size and type of the services activities varies across the countries⁵.

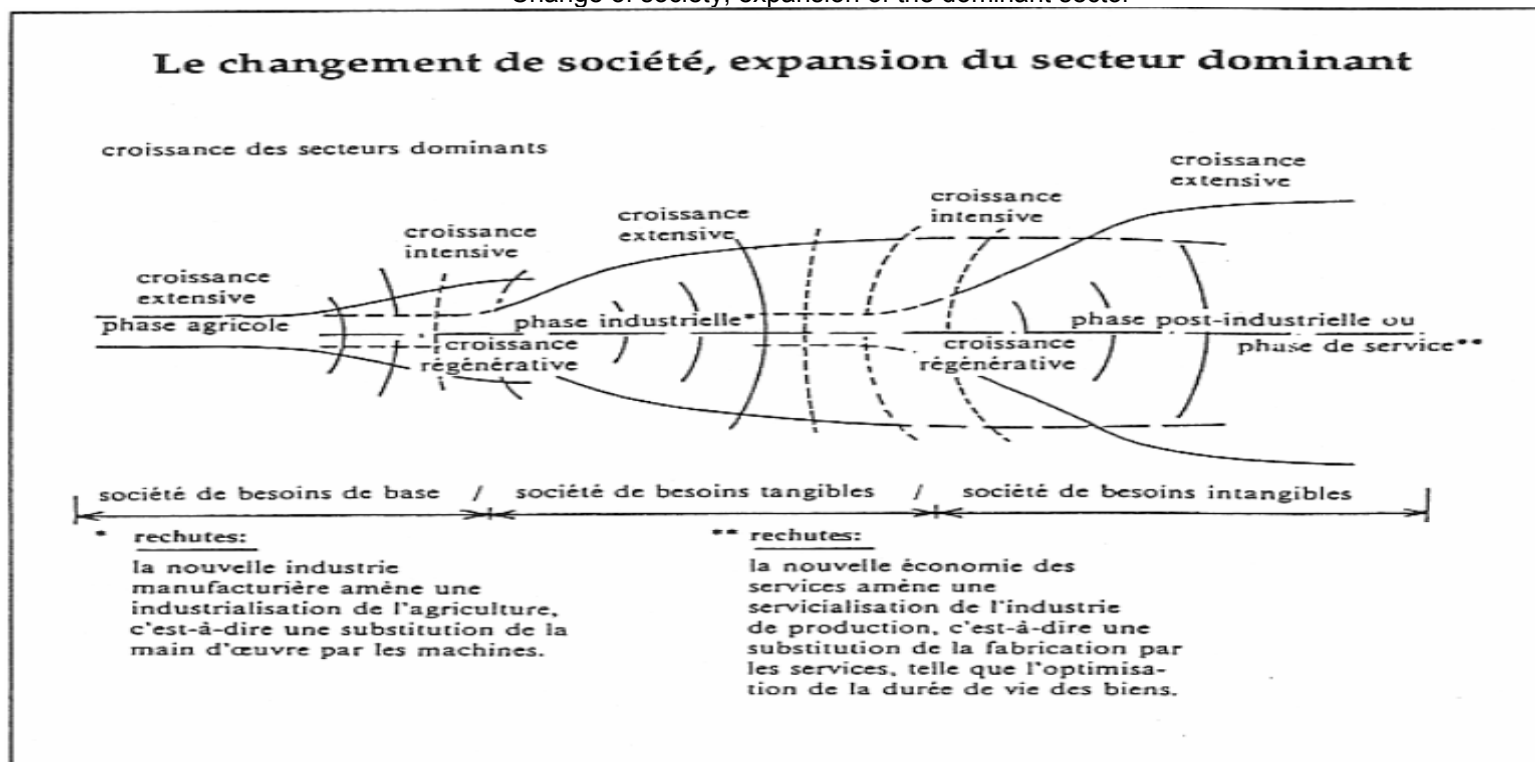
² This article is a part of a doctoral dissertation "Development of the Business Services in Bulgaria" presented and defended in public in April 2005 in France.

³ See for example Bell, D., Tofler, A., 1980, 1990.

⁴ Cited in De Bandt, 1995.

⁵ EC, European Competitiveness Report, 2002.

Change of society, expansion of the dominant sector

Source : De Bandt, J., Services aux entreprises- Informations, Produits, Richesses, Economica, Paris, 1995, p. 180.

That stage of services' development is also characterized by one important tendency: the expansion of knowledge-intensive business services, rapid development of Information and Communication technologies (ICTs) and increasing importance of intangible factors in the economy (such as knowledge and information)⁶. Their importance for the competitiveness and economic growth even bring to mind the change in the traditional concept of competitiveness.

The role of knowledge-intensive business services has become an important focus in the post-industrial debates. Numerous studies recognize that these services play an increasingly important role in the production processes⁷. They do not only directly affect the competitiveness of the economy, but also influence that of the companies by supporting their overall performance. Today business services have an importance for overall economic development, as their weight also increases in qualitative terms, as they become increasingly influential sources and channels for new innovations and knowledge⁸.

The recent report of OECD (2005) points out that the rapid employment growth in services and the increase in the share of services sector in total value-added is due to the strong performance of the market services and business-related services as a part of them. These services actually account around 20-30% of value-added in the total economy in opposition to 10%- 20% in 1980⁹. Business services also have been characterized by a high level of business dynamics described by high rates of new firm creation, by rapid growth of successful new firms, and reallocation of resources from declining to growing firms. Regarding the Foreign Direct Investments (FDI), the World Investment Report 2004 has shown a clear shift towards services. As to business services, the report shows that they became more prominent in the world FDI as between 1990 and 2002 the FDI stock in business services grew 9-fold.

1. Business Services in Developed Economies

1.1. Definition of Business Services

First of all, for the extension our research, it is necessary to precise the definition of business services and to reply to the question *what business services exactly are?* In general, it is particularly difficult to define business services, having in mind their strong heterogeneity. Their classifications and definitions are numerous as they vary and depend often on the interest of given research.

1.1.1. Statistical Definition

Actually, under the definition of "business services" in the nomenclature of the economic activities of the European Union (NACE Rev.1), one finds different and heterogeneous activities. Business services are classified in sector K- Real estate, Renting and Business Services. In this classification of business services two principal sub-groups can be observed. The first includes high value-added business services, resulting from their intellectual contents (such as consulting services, computer services, marketing and advertising, legal services, human

⁶ De Bandt, J., 1995 ; Epingard, P., 1999.

⁷ Rubalcaba, 1999, OECD, 1999.

⁸ EMCC, Knowledge- intensive business services-what future?, 2005.

⁹ Wölfl, 2005, p.18.

resources and R&D services). The second sub-group consists of operational services like cleaning, security services etc. Thus, the actual classification of business services reflects a mix between high and less knowledge-intensive activities.

Table 1

Definition of Business Services According NACE Rev. 1 Classification

Classification of NACE activities	Services	More important activities
721-6	Computer	Hardware consultancy Software consultancy Data processing Database activities
74.11, 74.12, 74.14	Professional	Legal activities Accounting and tax consultancy Management consulting
74.13, 74.4	Marketing	Market research Publicity
74.2, 74.3	Technical	Architectural activities Engineering activities, Technical testing and analysis
71.1, 71.21-23, 71.31-33	Leasing and renting	Renting of transport and construction equipment Renting of office machinery incl. computers
74.5	Labor recruitment	Labor recruitment and provision of personnel
74.6, 74.7	Operational	Security activities Industrial cleaning
74.81-84	Other	Secretarial and translation activities Packaging activities Fairs and Exhibitions

Above-mentioned classification of business services activities will be changed in the new revision of NACE (NACE Rev. 2) in view to reflect changes in technology and economic structures. That also will facilitate the analyses of each individual activity which were previously included in one activity group.

1. 1. 2. Non-Statistical Definitions of Business Services

In the difference of other services, business services possess some particular characteristics.

Their first distinctive feature is their *intermediate position* in the production chain, but also their principal users, enterprises, indicated well by their name¹⁰.

These services can be defined as: "... real activities (not financial) that influence first the competitiveness of companies (they are not incompatible with the services provision to consumers) through their use as intermediary inputs in the value chain, and via quality and innovation gains resulting from the interaction between suppliers and client and service"¹¹.

Business services represent "inputs" for the whole of the economic activities and can "contribute to the indirect transformation of the conditions of manufacturing production and by opening new possibilities of production development"¹².

¹⁰ Mérenne-Schoumaker, B, 1996.

¹¹ Rubalcaba-Bermejo, L, 1999, p.26.

¹² Petit, P., 1988, p.183.

The intermediate consumption of business services brings complementarities and integration between services and goods and gives to the latter an immaterial element. That integration in the production processes refers to a concept of complementarity and independence between immaterial and material factors of production¹³.

Analyzing the nature of business services, some authors¹⁴ distinguish inside these services two sub-groups (see figure below). The first group of activities is mostly related to the labor and the life of the employees (cleaning, security etc). The second group of *information services* is associated to the market relations, to the production processes and to the strategy of the enterprise. The latter groups of services “modify the (informational) state of the client; help the client to be better informed and to take vital decisions”¹⁵ and “concerns all information which requires the functioning, the performances and the development of the company”. They are integrated in the production, respectively in the products.

Business services possess a strong content of tacit knowledge and information and constitute a major element in the quaternary activities¹⁶. The high content of tacit knowledge and sophisticated expertise, imply a narrow need of face-to-face contact and the need for a more intensive process of *co-production*¹⁷. This need of proximity seems to be considered like an element reducing the uncertainty.

Among business services, certain authors distinguish three types of activities¹⁸: those treating data, those that bring information and those that treat knowledge (for example consulting services). The difference is that the first two categories can be provided via electronic way, whereas the last group requires a narrow proximity.

On the other hand, the development of the new ICTs had an important impact on the classical characteristics of services related to their stockability, transportability, tradability and simultaneity in their consumption and production. The ICTs have changed the concept of distance and time. Consequently the notion of proximity also has been modified. The ICTs’ development during the last years influenced the exchange of certain services and contributes to the reorganization of the traditional services’ relationship, production and delivery. They affected also the “classical” delivery of some high value-added business services (such as software and information services, R&D and technical services, advertising and marketing services, business consulting services, recruitment and human resource development services) and increased the importance of the digital delivery¹⁹. The ICTs’ development has also encouraged a new phenomenon during the last years related to the international outsourcing of services that more recently concerns even some high value added business services. This advance modifies the need of geographical proximity for services’ supply.

¹³ Gadrey, J, Delaunay, J-C, 1987.

¹⁴ See De Bandt, 1996.

¹⁵ De Bandt, 1995, p. 26-27.

¹⁶ see Gottman, 1983; De Bandt, J, 1999.

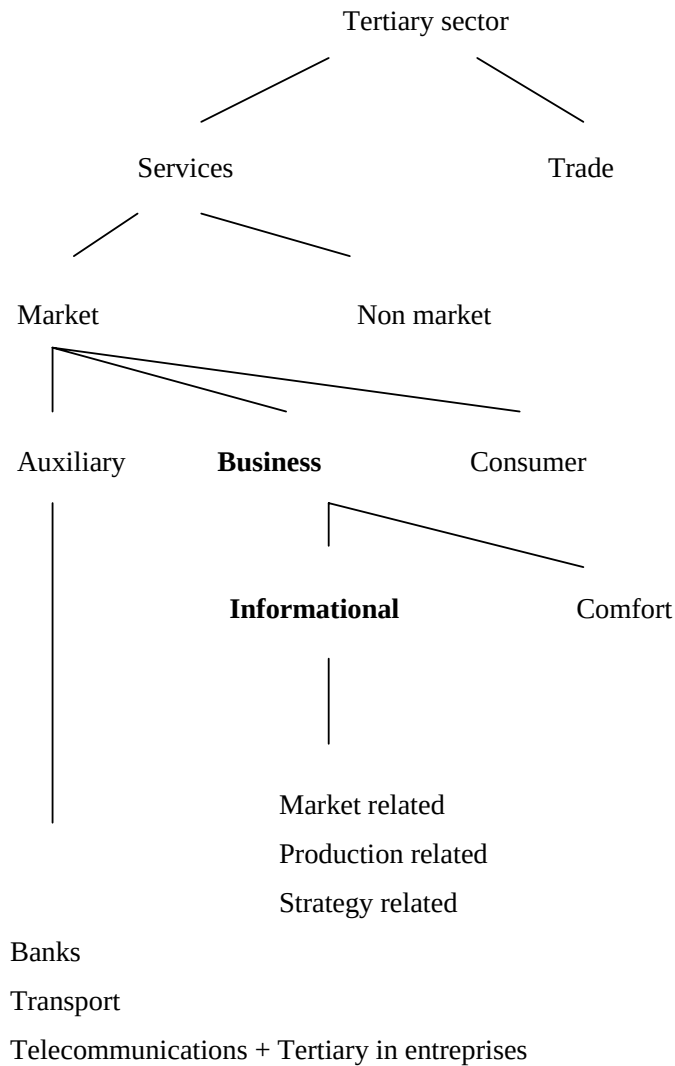
¹⁷ The process of *co-production* is typical for services activities and describes the mutual relationship between the service’s supplier and user in the process of the service’s production.

¹⁸ Henten, 1998; Henten and Skouby 1998.

¹⁹ see the report of OECD (2004) for more information on this topic.

From Tertiary Sector to Information Business Services

Figure 1

Source: Adapted from J. De Bandt, *Services aux entreprises- Informations, Produits, Richesses*, 1995, p. 24.

Specific characteristics of knowledge-based business services are related to their *complexity* and provision of *specific* and *adapted* advices to their clients. The degree of participation of the letters in production process and the specificity of his needs give the base for another classification of business services²⁰:

²⁰ Thèvenot, N, 2000.

Table 2

Specificity of Needs and Degree of Client's Participation in the Production Process

Degree of need's specificity	Passive participation	Active participation
Non specific	Standardized services	Free service
Specific	Industrialized services	Personalized Services
Very specific	-	Co-produced services

Adopted from Thèvenot, N, 2000

Taking into account above definitions, business services in current analysis are defined as:

1. Information services²¹, ensuring a strategic information or advice for customer, having a durable effect and related to the decision associated with problem solving and creation of the policy²²;
2. Services based on the intangible components such as information and knowledge, supplied by highly skilled human resources;
3. Services of the relational type that normally require an intensive contact (proximity) between the supplier and their recipient;
4. Paid services that quality cannot be evaluated before their supply;
5. Intermediate services supplied mainly to the companies and supplied by the specialized firms.

Starting from this definition and aiming to limit our field of study by taking into account the available data, the working definition of business services used throughout this paper concerns such services as²³ computer services (72), legal services (7411), consulting services (7412, 7414), marketing and advertising (7413, 7440), human resources services (7450) and R&D (73). As it has been already mentioned, these services increase the company's effectiveness, competitiveness, productivity, product quality etc. The higher value-added is their distinguished feature from the other tertiary activities. Most important, these services remain new activities for Bulgaria, developed mainly after the transition. As they represent essential activities for the competitiveness of market economy and enterprises, they are subject of our empirical analysis.

1.2. Emergence of Business Services in Developed Economies

The fast growth of business services evokes the question of the driving factors behind this reality. Numerous factors explain this fast development. They are mainly related to the tendency of the externalisation of some services functions, but also to increase of the demand because of complex environmental changes. In general, the evolution of business services can be explained by three stages of development corresponding to different needs²⁴:

²¹ In the sense of De Band, 1995.

²² O'Farrel and Hitchens, 1990.

²³ Codes according to National Classification of economic activities (NKID)-2003, Source: NSI, Sofia.

²⁴ Mérenne-Schoumaker, B, 1996, p. 166.

- The first stage (1950-1960), the oldest one, is related to services that solve administrative problems (legal, tax services, accountancy) and to services of commercial nature (transport, advertising);
- The second stage (1965-1975) consists of "externalisation" of certain services which positively influence the costs' reduction and which are not strategic for the production control and the markets (ex. activities such as restoration, transport, the data-processing etc.);
- The third stage (since 1975), most recent one, is related to two types of new needs: those related to the technological changes and those related to the knowledge. Thus this stage of development concerns advanced activities such as marketing researches, specialized advices, experimentation, tests, controls, etc.

Some other factors contribute also to increasing demand of specialized services. The technological change, the globalisation of the economy, the internationalization of the markets, the increased competition and the appearance of the new tasks for the organization of the production, result in a change of the production process, increase in the division of labour, a growing complexity of the economic transactions and in particular the increase in the needs for information and specialized knowledge²⁵. The demand of business services increases. This growth in the demand is explained by three main changes and by their consequences²⁶. The most important are related to the change in *production system*, change in *production factors*, and change in the *markets*.

Figure 2

The Causes that Explain the Emergence of Business Services

Source: Rubalcaba-Bermejo, L., Business services in European Industry, 1999, p. 131.

²⁵ Epingard, P., 1999.

²⁶ Rubalcaba-Bermejo, L., 1999.

Then, the rise of information, knowledge and the new technologies in the economic activities, result also in increase of demand for specialized business services because of the new forms of competition, related to the diversification of the production, quality improvement, the innovation and the reduction in the uncertainty of the external environment. These specialized business advices ensure to the companies market information and increase their capacities of adaptation to the changes²⁷.

In general, the increase in business services demand and the process of outsourcing of these services are explained by potential cost savings, by possibility of obtaining and of improving of service quality, by increase in technical complexity, by specialization of services function and by focalisation on core activity²⁸.

Nowadays, enterprises face new needs for knowledge and information associated to the market globalization, to the transformation of the productive processes, to their competitors and customers, to implementation of new technologies that led to the growth in specialized services.

As a result, business services are of primary importance for the companies that look for the complex knowledge to solve their problems and to their effective performance in more diverse environments²⁹. By the complementary role that they play in the whole of the productive chain as intermediate inputs, business services contribute for companies' competitiveness in their local and global environment (by increasing the flexibility of the production system, by generating decrease of production costs and growth of the product value added, by facilitating the innovation and the modernization of the firms³⁰). Generally, by using strategic business services, the companies increase their value-added³¹.

Business services are essential for the competitiveness of the manufacturing industry (29%), to business services sector itself (46%) and for sectors like construction, hotel and restoration, real estate (12%)³². There are essential factors in achieving the goals of the Lisbon Strategy to make a Europe "the most competitive and dynamic knowledge-based economy in the world, capable of sustainable economic growth, with more and better jobs and greater social cohesion, and respect for the environment"³³. Their role in the modern economy is describe by the European Commission in the following logic:

The importance of the business services is such that in 2004 the European Commission sets up a European Forum on Business-related services in order to identify the solutions to increase the productivity of these services and to enhance their contribution in achieving the Lisbon goals. Actually, in 2006 this Forum was modified to become a European Forum on the Internal Market for Services and treats a wide range of subjects in the context of the Internal Market for Services.

²⁷ Gallouj, C., Gallouj F., 1996.

²⁸ Howells, Green, 1986.

²⁹ De Bandt, Gourdet, G, 2001.

³⁰ Demazière, C., 2000, p.19.

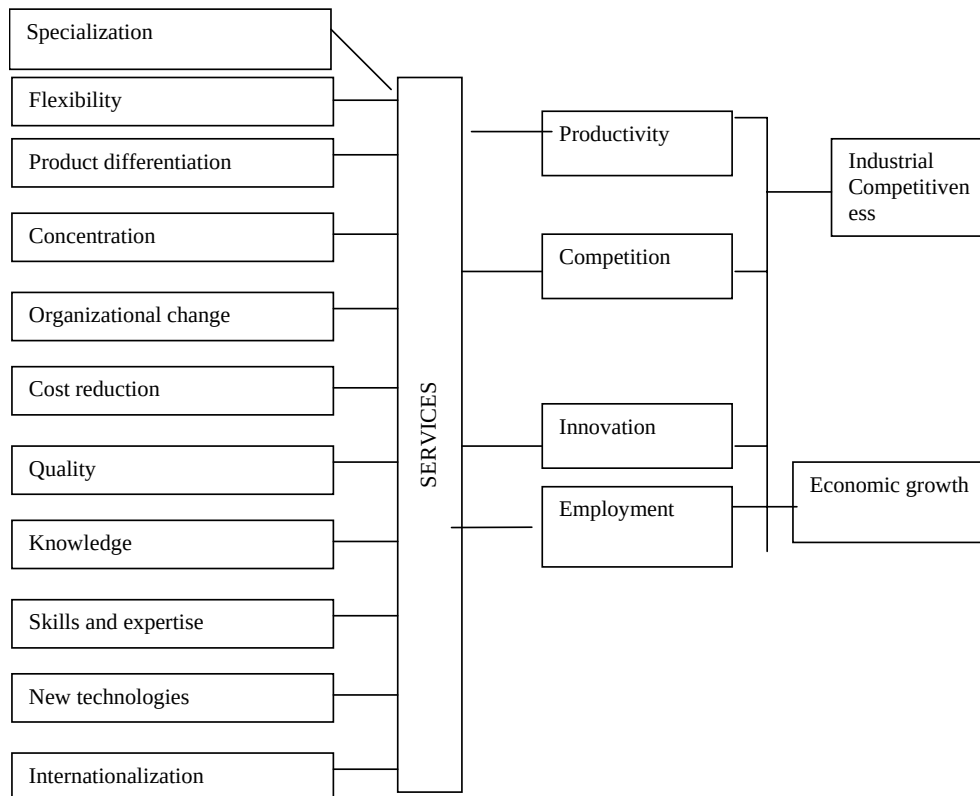
³¹ O'Farrel, 1995.

³² See the rapport of the European Commission, 2003.

³³ European Commission, 2000.

Figure 3

The Role of Business Services in the Modern Economy

Source: European Commission: "The Contribution of Business Services to Industrial Performance: A Common Policy Framework", 1998.

2. Business Services in Transition Economies

2.1. Development of Services Sector in Bulgaria: Historical Background and Actual State

As some authors³⁴ underline it "the new services economy does not correspond any more to the economy of the tertiary sector according to the traditional acceptance. It concerns the fact that today the services functions are dominant in all types of economic activities". The more and more, the value in the modern economy is created by "intangible" services activities, knowledge and information. This fact is completely contradictory of the "materialist" analysis of Marx that was applied in the socialist economy. That is why seems evident that for better

³⁴ see Giarini& Stahel, 1990, p.45.

understanding the current problems in development of services and more precisely of the business services in transition Bulgarian economy, a historical remind is important.

2.1.1. Historical Background

During the socialist period a negative connotation was characterized the services sector. This vision has resulted in the services undervaluation in the process of economic development and as a consequence in underdevelopment of this sector. This fact could be explained in different ways and by different fundamental reasons. But the primary cause for this lack of understanding and development was rooted in the Marxist economic doctrine.

By prolonging the materialist vision of work of the classical economists and by observing the capitalist goods, Marx develops a theory of the productive labour. In his opinion, the productive labour producing practical values and corresponding to the finalities of the production integrates only the tangible goods and excludes the services that are characterized by their intangibility and by their unproductiveness in value and in surplus value.

The distinction between the immateriality and the materiality applied in the analysis of goods and services has a great importance in the work of Marx and consequently in the treatment of services like unproductive activities.

Focused on the goods, Marx gives the priority to the productive labour and to the tangible goods, therefore to the economic importance of the material production. Its theory of the productive labour does not include services. Thus, the link between productive labour and materiality represents an essential element in the Marxist analysis. This theory has contributed to the undervaluation of the services in the economic analyses and their negligence in the socialist economies.

In the centrally planned system with its allocation of resources the central government's priorities were directed towards the material production sector, respectively to industry. During the socialist period in the framework of COMECON, the centralized economy is characterized by a structure strongly orientated to the priority development of the heavy industry. This fact was due to the conceptual limitations, imposed by Marxism dealing with the concept of material production. Their line of reasoning went that value added was created solely by the industrial and agriculture sectors that produced material goods and were accounted for in the Gross National Product³⁵. The socialist accountancy was an "accountant system of material production that according to the Marxist theory, distinguished unproductive and productive activities and account only the latter for obtaining a material product. The unproductive costs are those not directly related to the material production"³⁶, or theses are the majority of services. The GDP and the productivity are measuring instruments of a material wealth founded on the accumulation of exchange values. The value of use was not taken in consideration. In difference of material sphere of production, services consumed resources, but do not created value added. As a result of "unproductive" nature of services, the services sector acquired a low relative share in the GDP (for example 37.1% in

³⁵ The statistics in the socialist economy used different macroeconomic aggregates than those that one finds in developed market economy.

³⁶ See Andreff. W., 1993.

1970 and 29.9% in 1988³⁷), a low relative employment (30% in 1990³⁸) and poor quality.

Because of the residual “unproductive” conceptualization certain services were not developed. Neither the business services, nor the service relationship were developed. The business services, as such, lacked or were organized in different way.

The typical characteristic of the socialist economy was the large industrial enterprises and the absence micro and small enterprises. The industrial enterprises or combinats³⁹ were vertically integrated, as were also the information flows. Enterprises were not led by the economic rationality, but directly by the orders of the communist party. Their organization was bureaucratic, formalized and hierarchic. Their distinctive feature was a strong degree of internalization of activities (especially services)⁴⁰. The level of technological integration in the production process is low. The innovation was concentrated rather on the improvement of the existing equipment than on radical innovations. The monopolistic position of many companies does not encourage them to invest in more productive equipment, nor in the innovation of their products.

In the centralized economy the necessity of intermediate services related to the management of human resources, to marketing and advertising, to legal and financial issues, to the expertise and advices was not the same. These decisions were centralized and not externalized. Services activities were under the monopolist control of the state. From the other hand, the inexistence of private sector and existing trade monopole brought lack of competitiveness in services. Evidently the conditions in this environment did not contribute for increase of services sector efficiency and consequently for increase of economic efficiency⁴¹. But also the overall development of the economy was hindered because of business services atrophy.

In addition, the inadequate economic policy due to the lack of understanding the nature and the significance of the services has hindered the development of reliable statistics.

2.1.2. Services Sector during the Transition: Between Rupture and Continuity

Following 1989, the transition in Central and Eastern Europe joined the wider process of economic transformation. After a half-century of autarchy, central planning and over-industrialisation, the post-communist states underwent a process of de-agrarization, de-industrialisation and tertiarisation⁴². They had to face new, complex and globalized market, as well as a new economy, in which information and knowledge have progressively replaced capital and labour as key factors of production according to the new-classic theory. They were also faced by

³⁷ Source: « L'annuaire statistique des pays du CAEM », in M. Lavigne, K. Szymkiewicz, *Les Pays de l'Est sur le marché international des services*, rapport pour le CGP, Paris, 1990.

³⁸ Source : data of World Bank, cited by Rask, K. & Rask, N., 1994.

³⁹ Hirschhausen, C., (1996) proposes a multifunctional concept of the "socialist combinat" according to which the combinat provides and combines different activities as the more important one are the production, the social services and the control.

⁴⁰ Hirschhausen, C., 1996.

⁴¹ OECD, 1991.

⁴² Landesmann M., 2001.

the problem of the underdeveloped services sector that consequently hindered the development of other economic sectors.

The collapse of the old structures led to the radical rupture that requires the construction of an entirely new system. This rupture is equivocal: it recalls the concept of the transition that implies a gradual passage from a socialist economy towards a new market economy, but in the same time, the rupture implies also continuity. Thus, the transition can be interpreted as a mixed economy in which coexist old and new elements⁴³. The transition process is multidimensional, as it requires political, social, economic, institutional and organisational changes.

Bulgaria finds itself in new global context and in the mixed transformation process. The openness of country towards the external world also brings another significant challenge related to its future adhesion in the EU normally envisaged for January 2007. From one side it implies a transition towards a market economy with all its respective elements. From the other side, at this advanced stage of the transition, the integration of the country supposes another major economic transition, that towards a knowledge-based economy. This is an economy, marked by the extension of the place of the services and by the key role that occupied knowledge and information in the creation of wealth. The last stage represents a great challenge for Bulgaria especially in view of the bad positioning of country in the European knowledge-based economy⁴⁴ and constitutes a significant element of the progress and transformation of the country. For that purpose during the systemic change the companies as well are obliged to transform their structure, to change their organization, the way of producing, to up to date and enhance the skills of their employees, to change their customers' and partner's relations. They have also to apply the international standards, to introduced new technologies, to innovate for being competitive.

All theses processes led to the need, to the emergence and development of specialized business-related services.

2.1.3 Emergence of business services and their position in the Bulgarian economy

Above-mentioned processes led to the need, to the emergence and development of specialized business-related services. Different factors have influenced the emergence of business services.

Following 1990, a new business environment is beginning to take shape. Factors like the creation of numerous newly started small businesses, increasing competition, the entering of foreign capital, liberalization of foreign trade, change in the production factors, the entire restructuring of the economy, have dynamized the development of services sector as a whole. At the same time, these processes have shown the increasing importance of certain knowledge-intensive services, connected with the development of the business. It was thus that the term "business services" made its appearance. Development of theses services is an important factor for the successful restructuring of the economy. But they are particularly important for the firms' adaptation to the new conditions as far as knowledge-intensive business services have a direct impact on the enterprises

⁴³ Chavance, B, 1994.

⁴⁴ see for further analysis Kolarova, & Bourdeau-Lepage, 2005.

users of such services in terms of improvements in their profitability, output, quality, human resources and organization.

Thus, a decade after the beginning of the transition in Bulgaria, there is a clear tendency of development of the services sector. Considered for a long time as unproductive and dependent activities, today services sector constitute a basic part of the national and regional economy and is an important element in the development process. The part of services sector employment and value added has increased considerably. It is thus for business services.

2.1.4. Factors Influencing the Emergence of Business Services

Following 1990, a new business environment is beginning to take shape. Factors like the creation of numerous newly started small businesses, increasing competition, the entering of foreign capital, liberalization of foreign trade, change in the production factors, the entire restructuring of the economy, have dynamized the development of services sector as a whole. At the same time, these processes have shown the increasing importance of certain knowledge-intensive services, connected with the development of the business. It was thus that the term "business services" made its appearance. Development of these services is an important factor for the successful restructuring of the economy. But they are particularly important for the firms' adaptation to the new conditions as far as knowledge-intensive business services have a direct impact on the enterprises users of such services in terms of improvements in their profitability, output, quality, human resources and organization.

Thus, a decade after the beginning of the transition in Bulgaria, there is a clear tendency of development of the services sector. Considered for a long time as unproductive and dependent activities, today services sector constitute a basic part of the national and regional economy and is an important element in the development process. The part of services sector employment and value added has increased considerably. It is thus for business services.

2.1.5. Macroeconomic Tendencies

- *Employment*

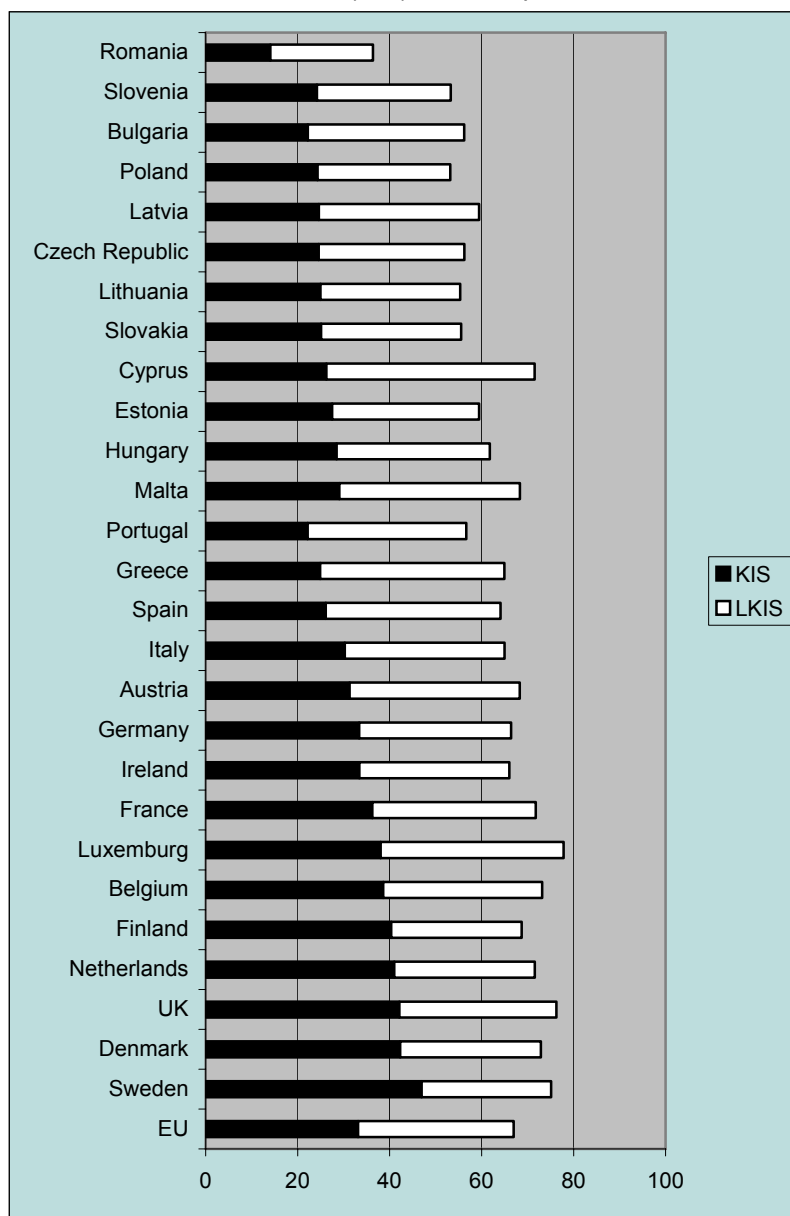
Recent available data show sluggish development in the employment of business services from the period 1996-2002. In 1996 enterprises providers of business services created 1, 98% of the total employment and 2.52% of the employment within the services sector, while in 2002 they create respectively 1.53% of the total employment and 3.29% of the employment within services sector⁴⁵.

Sectors creating more employment among the business services are consulting services (23.45%), human resources services (14.53%) and computer services (12. 53%). The more numerous enterprises with business services activity are registered in the field of consulting services, accountancy, audit and tax advices (5532), follow by advertising services (2867), computer services (2817), marketing (1136), legal advices (1127) and human related services (229).

Thus one important conclusion is that in the development of knowledge-intensive services an important difference between developed and transition economies are observed. The New Member States of the EU for example lag behind the Old ones

⁴⁵ Source: NSI, data 2003.

Figure 4
Employment in Less Knowledge-Intensive Services (LKIS) and in Knowledge-Intensive Services (KIS)⁴⁶ in Europe in %, 2004

Source: Eurostat, 2005

⁴⁶ According to Eurostat :

Knowledge-intensive services (KIS) include following NACE Rev. 1.1 codes : 61, 62, 64 to 67, 70 to 74, 80, 85 and 92

Less-knowledge-intensive market services (LKIS) include NACE Rev. 1.1 codes 50, 51, 52, 55, 60, 63

in the share of knowledge-intensive services employment. The share of LKIS prevails in services employment (see figure 4). It is also true for some of the South-European countries like a Greece, Spain, Italy and Portugal for example.

The relatively weak employment in the business services in Bulgaria, compared to the developed economies, is explained by the initial phase in development of these services, but as well by the weakness of demand and the lack of information of these services⁴⁷. In the same time, their development also confirms the continuation of the transition process towards a new economy based on services that can be considered as positive. The relatively smaller part of employment in business services is observed not only in Bulgaria, but characterizes also other transition economies⁴⁸.

Concerning the value added, the Institute of statistics does not provide desegregated data on business services, but only aggregate data for sector K. The relative part of value added in current prices of sector K increases slightly: in 1999 the contribution of this sector accounts 3775 million leva, while in 2003 is 4798 million leva.

The FDI play an important role in the transition of post-socialist economies⁴⁹. Their multiples effects are associated to the capital and technological transfer, acquisition of new knowledge, skills and competence. In the first decade of transition, the decisions of foreign investors' were influenced by the overall economic context. That led to the uneven distribution of FDI, which were mainly directed towards countries of the first wave of enlargement⁵⁰. In the first decade of the transition, Bulgaria attracted relatively lower part of FDI stock per year and per capita, FDI inflow and FDI inflow per capita) compared with the other candidate countries⁵¹. Their structure indicates the concentration mainly in labor-intensive branches (industry, trade) and to lesser extent in the knowledge-intensive branches (for example financial services). The FDI in the knowledge-intensive business services activities, represent only a small share of total investments in the country. In 2000 they constitute 10% of the total FDI and 23% of FDI in services sector⁵².

3. Methodology and Results of the Research

3.1. Methodology

During the transition, business services were expected to serve as a specific resource base for the improvement and functioning of the Bulgarian enterprises and constitute a necessary precondition for their adaptation to the European Common Market. They also seemed to be also a new source of employment. Fifteen years later, the question is what their role really is?

The differences existed between the perception of material goods and immaterial services have impacted also services statistics in Bulgaria. Statistics on services was largely neglected in the past and the notion of business services did not existed at all. After a reorganisation in the statistical system, more aggregated data

⁴⁷ OECD, 2005.

⁴⁸ EC, 2003.

⁴⁹ World Investment Report, 1994.

⁵⁰ Andreff, W., 2003.

⁵¹ See the report of WIIW on FDI in Eastern Europe.

⁵² According to data of the National Statistical Institute

are available recently (from 1996), but are still limited for assessing the development of business services sector trends. The lack of detailed statistical data in Bulgaria hinders an in-depth analysis of the business services sector and its impact over the other sectors in the economy. Furthermore, the input-output tables are not available on the micro-level. Thus for evaluating of development of business services at micro-economic level, questionnaires regarding supply and demand side were developed.

The confirmation used in this paper comes from a combination of sources such as various documentary evidence obtained from professional associations, economic journal sources, but the main source were the interviews with managers of a sample of enterprises undertaken in the period of May-August 2003. This information was collected as a part of doctoral research project. Thus for the purpose of this analysis as it has been mentioned questionnaires were developed for the firm's suppliers and users of business services. As the transition of Bulgaria is carried out in an international environment, hence a comparison with western lines of development is important, in order to examine the transformation and future integration of the Bulgarian economy in the European economy. That is why the questionnaires are based on theoretical and empirical references in western literature.

The main enterprises group contains 350 enterprises suppliers of business services. The analytic sample is based on a lottery selection and 109 Bulgarian and foreign firms operated on the Bulgarian market were retained. The volume of the sample and the lottery selection were made on the base of tree criteria: employment (less than 50 employees for service firms); economic activity (business services regarding the classification of NKID⁵³-2003); territorial (limited to national territory and to location of head office). The lottery selection gives the necessary representative results for our empirical analysis concerning the supply side. Therefore, the obtained results can be taken as indicative of possible future effects.

The enterprises are analyzed from the point of view of their supplier/user relations. From 109 interviewed firms, 76 enterprises suppliers of business services have replied to the questioner.

The questionnaires are structured as follows and include:

- The enterprise profile (main activity sector, place and year of establishment, property type, turnover etc.);
- Employment data (number of employees, sex, age, education, former work experience in services sector);
- Factors defining localization choice (location motivating factors, networking, availability of different types of resources etc.);
- Data on services supply (type of services, services quality, innovation and change in services, frequency of demand, legislation and factors hindering/encouraging the enterprises' activity);
- Complementary information.

⁵³ NKID-2003 is a National classification of economic activities, harmonized with the European classification NACE Rev.1. NKID-2003 has been fully harmonized with the European classification NACE Rev. 1.

The activity of the enterprises suppliers of business services correspond to following classification of the National Classification of economic activities in Bulgaria (NKID-2003): 72- Computer services (Internet, identification of ICT need and solution application etc.); 7411- Legal services (low application, legal advices, privatization advices, mergers and acquisitions etc.); 7412, 7414 – Consulting services (strategic analysis, policy development and long-term objectives, financial, social and economic advices and analysis etc.); 7413, 7440- Market research and publicity (market research, foresight, product and services design and development, advertising sales management etc.); 7450- Human related services (Management and labor organization, foresight and selection of human resources, salary evaluation, vocational training).

Table 3
Sartorial Distribution of Business Services Suppliers Replied of the Questionnaires

Main activity	% of enterprises
72 Computer services	19,3
7411 Legal services	7,1
7412, 7414 Consulting services	35,7
7413, 7440 Marketing and advertising	7,8
7450 Human related services	30,0

Enterprise Distribution by Cities and Size

Cities	Number of habitants, 2002	GDP par habitant ⁵⁴ , 2002	Micro <10 11010	Small<50	Total
Sofia	1 194164	6988	27	6	33
Plovdiv	712702	3132	7	3	10
Varna	460001	4034	7	5	12
Burgas	421049	3654	7	4	11
Russe	264232	3271	2	-	2
Gabrovo	140991	3723	2	-	2
V. Turnovo	308562	3101	1	-	1
Pleven	320327	3089	2	-	2
St. Zagora	366636	4313	1	-	1
Blagoevgrad	336988	2749	2	-	2
Total			56	18	76

Source: Questionnaires data base, 2003.

Concerning the enterprises' users of business services, 52 industrial and services enterprises replied to our questioner.

The obtained results will be suitable for recommendations about the policy measures, enhancing the development of business services. The fact that the majority of the managers and directors of enterprises wanted to receive the principal results of this research shows also their interest in this study. Furthermore similar analysis would be helpful for enterprises to positioning vis-à-vis of their concurrence and for better understanding their clients' needs.

3.1.1. Business Services Supply: Main Characteristics

Enterprises, suppliers of business services on the Bulgarian market can be divided in two main groups. The first one consists of many *micro firms* with little statistical

⁵⁴ The GDP per habitant is in current prices and in leva (1 Euro ≈ 1, 955 leva).

relevance and a high rate of establishment and disappearance. The limited number of staff determines the structure of the companies, as the number of workforce does not exceed 20 employees. The organization structure is more flexible. This small structure characterizes 95.8% of enterprises suppliers of business services, but describe also the enterprises' structure of the whole economy. The small firm's size is also characterizing the enterprises suppliers of business services in developed economies, but it is more pronounced in the New Member States of the EU (E-business watch, 2004). *The prevalence of the micro and small enterprises on the business services market in Bulgaria* can be explained by some typical characteristics for the small enterprises as some research devoted to Western countries pointed out: not very significant barriers at the entry and the exit in the sector; greater flexibility, domination of the informal work relations⁵⁵.

In Bulgaria, the increase in entrepreneurship initiative and the creation of many micro enterprises can be also explained by attempt to cope with a long-term unemployment, as the development of small enterprises does not normally require enormous investments. But often at the beginning of their creation the skills, access and use of knowledge are insufficient. This fact is especially relevant for the commencement of the transition process when there is a lack of qualified human resources in numerous fields related to the market economy. Indeed, before 1989, the traditional orientation of the education system followed the priorities of industrial development imposed by the socialist doctrine. Consequently, lacked the disciplines in the field of marketing, management, entrepreneurship etc., which also prevented the effective development of certain economic sectors. This fact indicates also the absence of the qualified administrative business executives. The weakly developed knowledge and experience in the above-mentioned field is a problem for the development of large part of SMEs in Bulgaria⁵⁶.

Gradually the education system change and new market-orientated disciplines were introduced. But even actually, the education system is still perceived as inappropriate to the current needs of the market and insufficiently contributes to fostering the entrepreneurial spirit⁵⁷.

Due to lack of experience, in the very beginning of the transition, compared to the operating foreign enterprises on the Bulgarian market, the micro and the small Bulgarian enterprises often suffer from a lack of methodology and their evolution and skills acquisition went by the practice and trough the principal "learning by doing". Gradually that changed with the acquired experience and education. This can be considered as a positive tendency as it is well known that the competitiveness, demand and services' quality depends mainly on the management potential and the qualification of the employees as "the competitive success of the knowledge-intensive business services provider is found in the triad of education, the expertise and the experience"⁵⁸. The employees represent fundamental element that connect and treat the essential basic components in business services: knowledge and information. Gradually employees gained experience in this field. The interviews show that their qualification is increasingly ameliorated via collaboration with foreign enterprises, seminars and workshops,

⁵⁵ Keeble, D., Bryson, J, Wood, P., 1991.

⁵⁶ Todorov, K., 2000.

⁵⁷ OECD, 2005, p.14.

⁵⁸ Bryson, J; Rusten, G, 2004

special education and training abroad and by regular meetings among the personnel. Our survey confirms their high level of education as 90% of the employees have a diploma of Master. Executive directors of the business services firms are especially male (90%). Regarding their education background, 85.7% of the directors are titular of a university diploma. Among the directors, 55% are economists and the other fields of competence are spread between marketing and management, engineering and finally the legal and psychological studies. The average age of the employees in 30% of cases is 30 years, while in 45% it ranges between 31 and 45 years. The answers of our survey show that the employees in business services are more qualified compared to employees in the other economic sectors.

The other end of the spectrum of the business services providers includes a small number of *foreign, well-established multinational companies* (for example KPMG, Price Waterhouse Coopers, numerous international banks and financial institutions, insurances companies, telecommunications and computer companies etc.). These companies have a long experience and well developed methodologies in services delivery that meet western standards. They offer a various services and quality due to their world reputation. The services provided by the foreign companies, received a good overall estimation of the Bulgarian SMEs⁵⁹.

In regard to the company size, one can notice another important difference. In the micro enterprises, the diversity of services is often incomplete. For example, if we examine closely the sub-group of human resources services, their activity is reduced to the selection of the personnel, the assistance to the unemployed persons to find a job, small number of prequalification courses that often have nothing to do with the actual skills and interests of the unemployed person. Regarding the range of services, the latest reports confirm this fact as in 2004, 90.6% of enterprises are not satisfied with the range of business advisory services available to new entrepreneurs and SMEs against 9.4% that are satisfied (OECD, 2005).

At the same time, the largest enterprises in this field and especially the foreign ones, propose a range of more modern and personalized services. For example: complete analysis and integrated solutions for human resources; initial evaluation, definition and development of strategy; solution's development and implementation; results measurement etc. They propose modern training programs for increase of the performance of human resources by interactive and dynamic methods of improvement (guided discussions, visual case studies, group activities, simulations and practice regarded competence etc.).

In this sense, the competition is strong. The majority of the questioned companies affirm the existence of a competition on the market of business services. The competing environment is defined as strong by the most of enterprises (71.4%), whereas only a small part describes competition as weak (7.1%). The foreign companies' represents greatest concurrence for the 64.3% of the Bulgarian companies as only 35.7% of the Bulgarian enterprises find their concurrence among the local Bulgarian providers.

Concerning the market size, the Bulgarian enterprises operate especially on the national market (57.1%), and in the city of their original establishment (28.6%).

⁵⁹OECD, BERD, 2002, p.51.

Majorities among the interviewed enterprises (71.4%) declare that their turnover is increased from the creation of their activity, against 21.4% that affirm the opposite tendency.

Regarding their export activity, 78.6% of them do not export their services, against 21.4% that do it. The destination of the customers in 21.4% of cases is located in Central and Eastern Europe and 14.3% of the export is for Western Europe. Among the factors that do not favor the export of their services, the companies mention: the absence of foreign demand, lack of contacts abroad, and the enterprise strategy that does not planning an expansion abroad.

Another significant characteristic of Bulgarian providers of business services is the enterprises "novelty", related to their creation. In 2003, data of the Register of the National Statistics Institute show clearly, that the majority of the enterprises in the field of business services were created after 1996 (61.15%). This fact shows relatively late expansion of business services in Bulgaria, resulting from various factors related to the economic and political conjuncture.

To what concerns the innovation issue in services, business services have a strong innovative character. These services in general stimulate five typed of innovation: technological, organizational, strategic, commercial and operational⁶⁰. To what concerns these services in Bulgaria, initially it should be noted, that the business services represent in themselves a major innovation for the transition economy that did not exist before in these form. Thus here at the first place, the innovation can be observed like mobilization of the new knowledge creation, mobilization of skills and techniques to answer the emergent demand for specialized expertise. It is also the mobilization of competences and the individuals for being competitive on the market. After comes the incorporation of technical systems in the process, the organisational innovation. These two types of innovation are described in the theoretical literature like "innovation-valorisation" (or ad hoc) and the "innovation-objectivation"⁶¹.

Regarding our survey, the answers that we obtained from the Bulgarian enterprises, show that since the beginning of their activity, 57.1% of the enterprises have developed new services, 64.3% changed and improved quality of the provided services, 64.3% have introduced new methods and 85.7% of the companies have widened their market. That fact is confirmed by study of the National Statistics Institute⁶² shows that after the industrial enterprises (20.4%) the enterprises in business services sector have introduced new products, technologies etc. (17.9%).

However, different factors hinder the innovation in services enterprises. This fact is very significant with regard to the future accession of Bulgaria to the European Union. In a new complex environment of the Internal Market, the Bulgarian enterprises seem likely to be not very competitive because of its insufficient capacity to innovate. In this positions find themselves also the companies in the industrial sector that also experience problems to innovate⁶³.

One of the elements for resolution of the problem require a policy of enterprise development, which means a long-term directed strategy, investments in intangible

⁶⁰ see Rubalcaba, p.138.

⁶¹ Gallouj, C. Gallouj, F., 1996, p. 34-35.

⁶² NSI, 2000, Conditions pour développement des micros entreprises en Bulgarie, pp. 24.

⁶³ see Chobanova, R., 2002.

assets, search of financial resources and highly qualified staff. More generally, that called upon the development of new policies centered on education, R&D and innovation.

Gradually is observed the emergence of professional associations like the Bulgarian Association of Management Consulting Organizations (BAMCO), the Association of the advertising agencies, the Association of Marketing in Bulgaria etc. This fact is generally related to the objective to services' quality assurance. This represents a positive step especially regarding the fact that 82.8% of the enterprises consider that business service providers do not operate efficiently against only 17.2% that find their operation efficient⁶⁴.

These associations are members of different international associations and organizations. For example BAMCO is accredited to award the CMC (Certified Management Consultant) certificate, which presents a guarantee for the consultant's quality of services⁶⁵. The creation of such professional associations among the companies working in the same sector can be associated to the beginning of the formation of formal or informal networks. This could stimulate cluster formation, because of the existing geographic proximity (for example the case of Sofia). The experience of the developed economies shows that such collaboration, aims to facilitate the knowledge and information exchange and diffusion, to enhance skills and experience, to improve innovation etc.⁶⁶. Above mentioned developments are positives, but the survey carried out in Bulgaria shows that in spite of this the mentality still prevents the real cooperation among the companies and consequently the positive advantages related to this practice.

3.1.2. Business Services Demand: Main Characteristics

For being competitive all enterprises need services in their production process. In this sense and with increase the importance of externalisation of services' function, business services represent an important intermediate input in the production process. The conducted questionnaire reveals the fact that the *intermediate demand for business services comes initially from the industrial sectors, followed by the service sectors*. That is interesting and different tendency from the one observed in the developed countries where the demand comes initially from the services sector, followed by the industrial sector⁶⁷. Probably the explanation of this fact can be found in the serious and durable difficulties that experience the majority of industrial enterprises in Bulgaria related to the loss of the external markets, financial problems, privatization, the internal reorganization, implementation of new production processes and quality's enhancement. That led undoubtedly to stronger need of specialized business related services. Regarding the mutual relationship business services/industry, on the other hand, the industrial problems of the country, related to the crisis in the sector, do not encourage the development of a

⁶⁴ OECD, 2005.

⁶⁵ "The CMC is an internationally recognized certificate, which provides proof of the consultant's professional knowledge and skills to the clients and the specialized institutions. It is also a proof for the successful execution of competence, experience and professional standards assessment of the professional management consultants" (see www.bamco.org site for more information).

⁶⁶ Keeble, D., Nachumt, L., 2001.

⁶⁷ for this topic see Petit, P., 1988 ; Garcia, C.; Carmona, C.; Passola, V.; Wunnick, 1994; Rubalcaba-Bermejo, L., Merino, F., 2003, Project Phare-ACE, Increasing importance of service industry, 1994.

dynamic local supply. That hinders the development of the tertiary sector as a whole⁶⁸.

As it has been underlined, specialized business services increase enterprises' competitiveness by providing a particular expertise.

Among the Bulgarian enterprises, the externalisation/internalisation choice depends on the service's character and costs. In general, the tendency to externalisation at the beginning is reduced to traditional and banal services activities. The distributive and operational services are most frequent externalized (for e.g. security, transport, cleaning etc.). At this moment, the tendency to the externalisation of business services observed in the Bulgarian economy is less strong in comparison with the developed economies. The enterprises usually use an *external* supplier (more than 6 times per year) mainly for the resolution of the complex and sophisticated problems that they cannot cope by themselves. For certain services, the externalisation is contracted out by contracts of middle and long terms between the enterprise and the external provider (e.g. telecommunications, software, hardware and data processing consulting etc). These long-term contracts contribute to a reduction of the transactional costs and offer a specialized and adapted service to the specific needs of enterprise. The survey reveals the logic of the most frequent services externalisation. Firstly come the legal advises, followed by the communications and the Internet, computer related services, tax services (related to privatization), marketing and advertising. After come the audit services that the law obliged certain companies to use it⁶⁹.

On the contrary, the more often *internalized* services within Bulgarian companies are the ordinary accounting services, marketing and management services, while financial services and the insurance, advertising, legal and tax consulting services and services related to human resources are carried out by external supplier. The services as security, cleaning and transport also are externalized.

The preceding assertions are confirmed for the enterprises on the whole territory of the country, as regional differences have not been observed.

Factors influencing business services externalization

For 80 % of interviewed Bulgarian enterprises, *quality* constitutes a key factor for externalisation, because the external supplier often offers specific competences that the client is usually deprived. The purchase of the external service is seen by enterprises user of business services like the transmission of the value-added, contributing to the improvement of the company activity. The quality definition of business service providers is the same. More precisely, for the majority of the suppliers, quality is related to the medium term results, reached by the customer. It is also related to the frequency of the service's demand of the same client in result of the level of its satisfaction. The formation of associations and sector unions in business services sector, which possess experience, qualified human resources and good reputation, represents another means to guarantee quality and to reduce

⁶⁸ see Dobrinski, R., 2001.

⁶⁹ According to the Accountancy Law, in Bulgaria, the companies obliged to use the audit are those, which cover the following conditions: 1. The sum of the assets of the balance must be 500 000 leva; 2. The net income of the activity must be 1 000 000 leva; 3. The number of employees must be more than 30 persons.

the uncertainty of the purchase. The enterprises members of such associations are also certified companies.

Other complementary factors are often related to enterprise image and reputation, necessary time for service supply, human resources regarding their experience and their education level, adaptation of the service to the specific needs of the customer, price issues etc.

The positive finding is that all interviewed companies providers of business services have a back-feed with their customers in regards of provided service (for example interviews of the customers, the reports and the analyses of the employees and their contact with customers etc). That contributes to the evaluation and the improvement of the service quality related to the customer expectations in the context of co-production of the service, as the client expectation is the fundamental element in the process of quality evaluation of business service⁷⁰.

Concerning the price, in spite of the lack of the financial resources, the enterprises mentioned price at the end of the list of the factors influencing their choice. In certain cases, lower price represents a factor determining the purchase of the service. That is particularly valid for the micro and small enterprises that use business services.

Thus in conclusion, the users of business services expect a high service quality, related to the awaited result, a rapid service provision at reasonable price.

The survey shows that in 60% of the cases, firms buy business services from Bulgarian providers against 40% that use foreign company's services. Logically, the first explanation for this choice is certainly related to the price of the service by recalling that the nature of work in high value added business services affects incontestably their price. But also, in spite of the fact that the Bulgarian companies offer lower prices compared to the foreign companies, clients explain their choice, by the fact that the Bulgarian companies better than foreign ones know, the specific characteristics of the national market, have deepened knowledge of administration and legislative frameworks etc.

This choice is not relevant to the *large* privatized industrial companies, which tend more often to internalize services. This internalization of the functions sometime hinders the competitiveness because of the lack of the skilled employees. The obtained results on the business services demand show that in case they use an external supplier, they tend to employ the services of multinational provider, whose reputation is established. Often they use the service supplier recommended and used by the head office that impose to them an orientation towards given Western supplier.

The result also states that the majority of *SME in the manufacturing* tend more often to externalize the strategic services. That is also true for the enterprises in the commercial sector, as well for other companies in services sector. They consume services of the local Bulgarian suppliers because they consider their methodologies as more adapted and flexible in regards a specific situation and problems on the local market. In this sense, the development of the business services seems to be associated mainly to the need of the small enterprises (up to 100 employees).

In same time, the studies carried out by the National Statistics Institute (2000) prove that the micro enterprises need more business services advices than the

⁷⁰Rubalcaba-Bermejo, L, 1999.

other companies. Our survey shows that because of insufficiency of the financial resources the micro and the small companies are often prevented from employing the external advices that they would need. They do not internalize the greatest part of business services, due to lack of financial and human resources. In Bulgaria, the tendency to the internalisation of business services thus decreases with the size of the enterprises.

In general, it should be underline that the majority of the interviewed enterprises do not sufficiently realize the importance of business services for the improvement of their functioning, productivity and competitiveness. Taking into account that enterprises operate in a constantly changing environment and in the financial restrictions, often they consider the purchase of business services as expenditure and not as investment that bring the competitive advantages. This result is confirmed in 2005 by the study of OECD that underlines that: "less than a third of Bulgarian entrepreneurs use advisory services, even though they are available in virtually all regions through local business associations, consulting companies and branches of the SME Agency. Moreover, even fewer are satisfied with the range of advisory services available to them. This demonstrates the need for more information on the services available and their potential benefits..." (p.14).

The questionnaire indicates that, the principal problems of business services supplier with it relationship to the client in 57.1% of the cases is related to the lack of financial resources.

The obtain results define the competition among the business services suppliers as high, but the same is true actually for the prices of services that are still high. That fact indicates the lack of competition on the market. Along the high prices, entrepreneurs find consultant services not well personalized to their needs and in particular when it concerns specialized consulting⁷¹. Thus in view of above mentioned and of limited financial resources, they opt for more general forms of consulting, such as seminars that represent adequate sources of information in regards of customers and markets.

Conclusion and Policy Implications

A very important difference between two types of economic systems (the socialist and the capitalist) has been highlighted. In the socialist economy the concept of services met distinct realities in the economy, enterprises and statistics. That is especially true for knowledge-intensive business services that were not developed in their actual content, because of their purely capitalist character.

Today, Bulgaria finds itself in the complex global environment. Since fifteen years, the country is on the trajectory of long and multidimensional transition towards a market economy. On this trajectory is also situated another significant challenge for the country: the future accession of Bulgaria within the European Union. Thus, one of the most advanced and important dimension for Bulgaria is related to the transition towards a services and knowledge-based economy.

During the transition the vision of services gradually changed as one observe an extension of the services activities in the economy. Furthermore, the new modern business related services have emerged and have done the initial steps in their development. In spite of that positive fact, they are still relatively unknown and

⁷¹ OECD, 2005.

underdeveloped. Some facts prove it: still predominant industrial mentality and lack of service culture; underdevelopment and ignorance of services relationship and the importance of the process of co-production in services; the relatively small part of services and business services in term of employment and value-added compared to the developed countries of the EU; the lack of human resources with qualifications and an experience necessary and suitable to the Western standards; still poorer service's quality and innovation. Here one can add the unstable economic environment and the insufficiency of financial resources. Unfortunately, this last factor does not favour the increase of the business services demand as well the demand for services in general. Also as it has been shown, the business services' demand comes firstly from industrial enterprises. This fact, connected to the industrial crisis and the problems of the industrial enterprises, also contributes to the weakness of the demand. Thus, at this stage, the local demand of business services, moderately encourage the emergence of a dynamic services sector, more competitive industrial sector and consequently a more modern and more competitive economy. It seems that at this stage, the weaknesses in business services are more than their strengths (open marketplace, easy entry, strong competition, relative growth etc). But that situation can change very fast in view the openness of the economy and the future opportunities related to the future adhesion into the EU. Compared to the developed economies and even compared to certain transition countries the importance business services remains still inferior. In general they are often perceived like expenses and not like an investment. All these factors contribute to a quantitative insufficiency of the demand of business services in Bulgaria that can seriously affect the competitiveness of Bulgarian enterprises.

The development of this type of services requires time, improvement of the variables of the economic environment, the change of mentality of the economic agents, but also improvement of the governance⁷². Relative direct and indirect policies can encourage the development of business services. The justification for a business services policy can be find in different factors such as: their role in the knowledge-based and information society; the strong growth of the sector over the past 20 years; the capacity for employment creation and new flexible employment; the growing relationships with other branches and industry; the importance of quality in the development of competitive services; the necessity to improve productivity in the supply of services; obstacles and barriers to a Single European Market on business services etc⁷³.

Today, the relationship between services and industry is complex and mutually dependent. Services need manufacturing for their existence and development, but manufacturing also need a quality and developed services for it efficient operation. Concerning the future prospects for development of business services in Bulgaria it can be supposed that the overall growth in this type of services in Bulgaria will continue. It will depend of the *stability of the macroeconomic and business environment* and in particular of the industrial development that represents a significant consumption of business services as it is like in the advanced economies of the EU.

⁷² For further analysis see Kolarova, D. & Bourdeau-Lepage, L., 2005.

⁷³ See Rubalcaba, p.454.

This type of services could be one possible answer for overcoming the problem of unemployment⁷⁴. The high long-term unemployment in Bulgaria continues to be a main challenge for the economic and social policy of the country. From one side, the business services themselves are potential source of new employment (also for flexible employment). From the other side the consumed services by the enterprises, especially business services, lead to improvement of their activity, and from here to the creation of new employment. This fact returns to some education policy issues.

The recent trends of *international sourcing* of some advanced services can affect positively the development of some services in Bulgaria. Above all, that can be said for the Bulgarian IT and computer-related services. An *adapted legislative environment*, which does not exist yet, can in particular contribute to the continuation of this growth in the coming years. But also the continuous *improvement in infrastructure and of its quality* plays also an important role.

The macroeconomic policy that insures an appropriate environment for business development should be combined by a microeconomic strategy that enhancing different type of investments. First of all, the investments in human capital are very important. The importance of education and lifelong learning for the improvement of the economic results and competitiveness is largely recognized. The quality of human capital is also increasingly important source of competitive advantage. In this direction another essential factor for quality of business services are the highly qualified human resources. Further adaptation of the education system in Bulgaria to the new requirements of the EU knowledge-based economy is needed. Thus also indispensable is further development of the continuous training and life long learning practices, but also the specialized trainings for the employees in business services sector in collaboration with foreign partners.

But also the investments in ICTs, R&D, innovation and the improvement of legal framework and governance are important.

In addition, closer links between the enterprises, education and research units is needed for encouragement of the R&D in different sectors, for intensification of the innovation of various types and increases its effectiveness and for encouragement of the clusters formation in the services sectors and especially in the business services.

Thus, in conclusion the policy has to be focused on promotion of business services development and employment, to the promotion of cooperation between business services enterprises, to encouraging modernization of the infrastructure and to amelioration of legislative environment. The overall purpose of theses measure is to stimulate the development of business services in Bulgaria, but also to reinforce the links between these services and the performance of other economic sectors in general.

Throughout this paper it has been tried to underline the emergence of a new model of economic development in the developed countries, generated by the services economy. This model brings a radical change in the mode of production and consumption. This model does not oppose any more services to industrial activities, but the more and more explore their mutual relationships. This new development model gives an importance of intangible factors of growth such as

⁷⁴ see Kolarova, 2001.

information, knowledge, R&D, innovation, education. An important place inside is occupied by business services, enhancing the enterprises and whole economic competitiveness. It is the model of the development of the European Union. Thus, from capacity to adjustment to this model will depend the nature of integration of Bulgaria within the European Internal Market. Indeed, one of the economic criteria defined in June 1993 by the European Council in Copenhagen relates to the existence of viable market economy as well as a capacity to face the concurrence pressure on the internal market of the European Union. In this sense, a well-developed services sector is essential for the successful integration of Bulgaria and its economic competitiveness. Moreover, business services represent an essential element of functioning market economy and a necessary factor to the competitiveness of the Bulgarian economy and enterprises.

Literature

- ANDREF, (W.), 1993, *La crise des économies socialistes : la rupture d'un système*, Ed. Presse Universitaire de Grenoble.
- BELL, (D.), 1973, *The Coming of Post-industrial Society*, Basic Books, New York.
- BRYSON, (J.), RUSTEN, (G.), 2004, "Virtual firms and the rise of project-based organizational forms for the supply of business service expertise: information communication technologies and the stretching of social relationship across space", paper presented at XIV international congress of RESER, Toulouse, France.
- CHAVANCE, (B.), 1994, *La fin des systèmes socialistes : crise, réforme, transformation*, L'Harmattan, Paris.
- CHOBANOVA, (R.), 2002, in INZELT, A., AURIOL, L., *Innovation in Promising Economies*, AULA Publisher Ltd., Budapest, Hungary, p. 43-63.
- DE BANDT, (J.), 1995, *Services aux entreprises- Informations, Produits, Richesses*, Economica, Paris.
- DE BANDT, (J.), 1999, "The concept of labour and competence requirements in a service economy", *The Service Industries Journal*; London.
- DE BANDT (J.), GOURDET, (G.), (dir.), 2001, *L'immatériel nouveaux concepts*, Ed. Economica, Paris.
- DELAUNAY, (J.C.), GARDEY, (J.), 1987, *Les enjeux de la société de service*, Ed. Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris.
- DEMAZIERE, (C.) (dir), 2000, « Politique locale d'aménagement et de développement, services aux entreprises et centralité, analyse de trois agglomérations françaises (Tours, Orléans, Nantes), Responsable scientifique, PUCA, Programme Service, emploi, territoire.
- DOBRINSKI, (R.), in UNECE, "Services in transition economies", *Round Table*, Geneva, 2001.
- EPINGARD, (P.), 1999, *L'investissement immatériel, cœur d'une économie fondée sur le savoir*, CNRS Editions, Paris.
- EUROPEAN COMMISSION, 1998, "The Contribution of Business Services to Industrial Performance: A Common Policy Framework".
- EUROPEAN COMMISSION, 2002, European Competitiveness Report 2002, Brussels.
- EUROPEAN COMMISSION, 2003, "The competitiveness of business-related services and their contribution to the performance of European enterprises", Brussels.
- GALLOUJ, (C.), GALLOUJ (F.), 1996, *L'innovation dans les services*, Ed. Economica, Paris.
- GIARINI, O., STAHEL, W., *Les limites du certain. Affronter les risques dans une nouvelle économie de service*, Presses polytechniques et Universitaires Romandes Lausanne, Suisse, 1990.
- Gottman, 1983, *The coming of transactional city*, Institute for Urban Studies, University of Maryland.
- HIRSCHHAUSEN, (C.), 1996, *Du combinat socialiste a l'entreprise capitaliste. Une analyse des reformes industrielles en Europe de l'Est*, Ed. L'Harmattan, Collection « Pays de l'Est », Paris.
- KEEBLE, (D.), BRYSON, (J.), WOOD, (P.), 1991, "Small firms, Business services Growth and Regional Development in the UK: Some Empirical Findings", *Regional Studies*, Vol. 25.5, p. 439-457.
- KEEBLE, (D.), NACHUMT, (L), 2002, "Why do business service firms cluster? Small consultancies, clustering and decentralization in London and southern England", ESRC Centre for Business Research Working Paper Series, 194.
- KOLAROVA, (D.), 2005, *Development of the Business Services in Bulgaria*, PH.D. thesis France, UPMF, Grenoble II.

KOLAROVA, (D.), 2005, BOURDEAU-LEPAGE, (L.), 2005, "Knowledge Society and Transition Economies: The Bulgarian Challenge", LEG Working paper No 2005-05.

KOLAROVA, (D.), 2001, "Employment in the Business Service Sector – a possible answer to the social challenges in transitional economy", International Conference on "Social Challenges in Transition Economies. Welfare, Income Distribution and Poverty", Sofia, **Bulgaria**, 2001.

LANDESMANN, (M.), 2000, "Structural change in the transition Economies (1989- 1999)", N 269, WIIW, Vienna.

MERENNE-SCHOUMAKER, (B.), 1996, *La localisation des services*, Ed. Natan, Paris.

NSI, 2000, Conditions pour développement des micro entreprises en Bulgarie, p. 24.

OECD, 1991, « Les services dans les pays d 'Europe Centrale et orientale », Paris.

OECD, 1999, "Knowledge- intensive services – What is their role?", Paris.

OECD, 1999, "Knowledge- intensive services – What is their role?", Paris.

OECD, BERD, 2002, « Bulgarian enterprises policy performance assessment », Paris, p.51.

OECD, 2004, "Digital Delivery of business services", Paris.

OECD, 2004, « Perspectives des technologies de l'information de l'OCDE, Paris.

OECD, 2005, Enterprise policy performance assessment: Bulgaria, OECD, Paris.

OECD, 2005, Enhancing the Performance of the Services Sector, Paris.

O'FARRELL, (P.), HITCHENS, (D.M.), 1990, "Producer services and regional development: key conceptual issues of taxonomy and quality measurement", *Regional Studies*, p. 163- 171.

O'FARRELL, (P.), 1995, "Manufacturing demand for business services", *Cambridge Journal of Economics*, p. 523-543.

PETIT, (P.), 1988, *La croissance tertiaire*, Ed. Economica, Paris.

Project Phare-ACE, 1994, Increasing importance of service industry, Hungarian Academy of Sciences.

RASK, (J.), RASK, (K.), 1994, "The pivotal role of services in transitional economies: lessons from the west", *The economics of transition*, Vol. 2, N4.

RUBALCABA-BERMEJO, (L.), 1999, *Business services in European Industry: Growth, Employment and Competitiveness*, European Communities, Office for Official Publications of the European Communities, Brussels, Luxembourg.

RUBALCABA-BERMEJO, L., MERINO, F., 2003, "Urban supply-demand interrelations in business services: a 3-Steps PROBIT model for the case of Madrid and its conurbation" (Draft version), XIII International Conference of RESER, Mons, 9-10 October.

THEVENOT, (N.), 2000, « Le recours aux services aux entreprises : une typologie des modes d'organisation », *Economie et Gestion de Services (EGS)*, N2.

ТОДОРОВ, (К.), *Основи на дребния бизнес*, Издателство "Тракия-М", София, 2000.

TOFFLER, (A.), 1980, *The Third Wave*, Ed. W.Collins Sons & Co, London.

TOFFLER, (A.), 1990, *Power Shift*, Ed. Bantam, New York.

UNCTAD, World Investment Report 2004, The Shift Towards Services, UN, 2004, Geneva.

UN/ECE, 1994, World Investment Report, UN, Geneva.

WIIW, 2002, FDI in South-Eastern Europe in the early 2000s, Vienna.

Wölfl, (A.), 2005, The Service Economy in OECD countries, STI Working Paper 2005/3 Statistical Analysis of Science, Technology and Industry, Paris.

ВИРТУАЛИЗАЦИЯ НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ СИСТЕМИ В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

В съвременните условия на глобализация на икономическата дейност и засилена конкуренция съществува нарастваща нужда от качествени и ефективни информационни системи. Цел на студията е да се предложат насоки за усъвършенстване в съвременните условия. Разгледани са основните проблеми пред информационните системи; разработена и предложена е класификация на формите и методите за тяхната виртуализация.

JEL: C8, L2, M5

1. Проблеми пред информационното осигуряване в условията на глобализация

Глобализацията е едно от ключовите явления в началото на XXI век. Според експертите на Международния валутен фонд (МВФ), тя означава “растящата икономическа взаимна зависимост между страните по света чрез нарастващия обем и разнообразие от трансгранични транзакции на стоки, услуги и капитали, а също и чрез бързо и широкообхватно разпространение на технологии”.²

Редица данни илюстрират основните тенденции на глобализацията. Стокообменът на международната търговия е нараснал почти 40 пъти през периода 1960-2000 г.³ Отношението на обема на външната спрямо вътрешната търговия се е удвоило за 50 г. от края на втората световна война⁴, като се очаква до 2015 г. той да надвиши този на вътрешната търговия.⁵ Отношението на преките чуждестранни инвестиции спрямо вътрешните също се е удвоило за периода 1980-1994.⁶ За последните 25 години на XX век броят на мултинационалните компании е нараснал

¹ Владимир Сълов е гл. ас. д-р в Икономически университет – Варна, катедра “Информатика”, e-mail: vsulov@dir.bg.

² International Monetary Fund. World Economic Outlook, May 1997: Globalization – Opportunities and Challenges. Washington, International Monetary Fund, 1997, с.45.

³ International Trade Statistics 2001. World Trade Organization, USA, 2002.

Христов, С. Развитие на световната търговия. Търговията в пазарното стопанство, УНСС, София, 1998.

⁴ International Monetary Fund. World Economic Outlook, May 1997: Globalization – Opportunities and Challenges. Washington, International Monetary Fund, 1997, с.47.

⁵ Gregersen, H., Morrison, A., Black, S. Developing Leaders for the Global Frontier. Sloan Management Review, 1998, с. 21-22.

⁶ UNCTAD. World Investment Report 1996: Investment, Trade and International Policy Arrangements. New York and Geneva: United Nations, 1996, с.16.

около 6 пъти и достига приблизително 40000⁷. Увеличават се и регионалните структури и съглашения като Европейския съюз, ASEAN, NAFTA и др.

Глобализацията не е нов феномен, тъй като трансграничната мобилност на труд и капитал датира от вековете на колониалните сили. Икономическата дейност в действително световни мащаби възниква като резултат на иновациите на XIX век като парната машина, железопътния транспорт и телеграфа. В същото време, промените в международната икономическа дейност през последните години оправдават обявяването на края на XX век и началото на XXI век като ера на глобализацията. Тези промени се обуславят от влиянието на информационните технологии и Интернет, мобилните телефони, електронните пари и електронната търговия и др. Технологиите не само доведоха до огромно количество нови стоки и услуги, но също до голяма степен повлияха на пространственото измерение на икономическата дейност. Докато твърденията за "смърт на разстоянията"⁸ са преувеличени, тъй като цената за транспортиране и складиране по никакъв начин не е нулева, някои разходи за транзакции, като координация и комуникация, в действителност намаляха и продължават да намаляват драстично.

Промените в икономиката и бизнеса, породени и водени от глобализацията, налагат и нови изисквания при осъществяването на икономическа дейност. От теорията на информатиката е известна тезата, че всяко управление и система за управление се състои и от информационна система и че без информация не може да съществува управление. Информацията все повече е смятана за един от ключовите ресурси на XXI век. Ето защо новите реалности правят изключително актуални проблемите, свързани с изграждане на ефективно функциониращи информационни системи в условията на глобализация. Не подлежи на съмнение нуждата от изграждане на ефективни информационни системи както за държавни и обществени нужди, така и за успешна бизнес дейност.

В същото време, промените в икономическата дейност, свързани с глобализацията, обуславят и редица проблеми, които се проявяват пред информационното осигуряване:

1. Увеличаване мащабите на икономическата дейност – в пространствени и количествени измерения.
2. Нарастващ обем от данни.
3. Сложност и неструктурираност на данните.
4. Недостатъчно източници на информация.
5. Необходимост от глобални комуникации.
6. Използване на множество езици.
7. Различия в счетоводни, статистически и други стандарти.
8. Използване на различни технологии за извличане, предаване, съхранение и обработка на данни.
9. Нарастване на сроковете и разходите за получаване на релевантна информация.

Увеличаването на мащабите на икономическата дейност, свързано с глобализацията, е както по отношение на пространството, така и по

⁷ Fry, E. The North American West in a Global Economy. Pacific Council of International Policy. Los Angeles, USA, 2000, с. 12.

⁸ Cairncross, F. The Death of Distance. Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts, USA, 1997.

отношение обемите на производство, търговията и инвестициите, а изложените данни доказват това недвусмислено. За да бъдат конкурентоспособни в глобализацията се свят, фирмите окрупняват своята дейност чрез разширявания, сливания, а също навлизат в нови отрасли. Все повече компании оперират на международните пазари, увеличават се и мултинационалните компании.

Налице е процес на преориентиране на нуждите от информация спрямо пространството. С други думи, досега повечето организации са се нуждаели от информация за определена държава или дори само части от тази държава като области, общини или отделни населени места. Днес те се нуждаят от информация, която обхваща множество държави, международни региони и нерядко – целия свят. Нарастването на мащаба в този случай обаче води до много по-сериозни последици, тъй като тази трансформация, макар и на пръв поглед да изглежда само в пространството, в действителност е по-дълбока и **възникващите проблеми са много по-разнострани и сериозни и изискват качествено нови подходи при тяхното решаване. Сегашните информационни системи и използваните технологии не са достатъчно адекватни по отношение на тези проблеми.**

Нарастването на информационните нужди по отношение на пространството, както и разширяването на обема и сферата на икономическата дейност води и **увенчаване на общия обем входящи данни, които трябва да се обработят**, за да се извлече релевантна информация. Докато в близкото минало проблем беше да се получат каквито и да е данни и те бяха безусловно смятани за полезни, днес, в определени ситуации, може да има толкова много данни, че на практика без сериозна обработка те са безполезни.

Освен че нарастват като обем, **данните, които трябва да бъдат обработени, стават все по-сложни и неструктурирани.** Нараства и сложността на математическите и статистическите модели. Обемът и сложността на данните предявяват изисквания към информационните системи, които ги обработват, по отношение на всички етапи като събиране, предаване, интеграция и анализ и др. Въпреки развиващите се с бързи темпове възможности на изчислителната техника, става все по-трудно за отделни организации да обработят необходимите им данни с техническите средства, с които разполагат.

Посочените доводи ни дават основание да заключим, че информационните потребности се повишават не само от териториална, а и от количествена и качествена гледна точка.

Въпреки нарастването на общия обем данни, в действителност се оказва, че **необходимите източници от данни за ефективно функциониране в условията на глобализация са недостатъчни.** Този проблем произтича от редица особености на извличането на информация с глобален характер като:

- вътрешнофирмените източници на информация вече не са достатъчни при глобална дейност, техният относителен дял и полза намаляват;
- голяма част от неавтоматизираната външна информация (напр. книги, вестници, списания, телевизия и др. медии, Интернет сайтове)

не може да бъде извлечена лесно и интегрирана в информационните системи;

- при дейност в глобален мащаб не съществуват национални организации, които да осигуряват официални данни за определен набор от държави; преобладаваща част от информацията може да бъде на базата на прогнози, хипотези и използване на вероятностни методи.

Глобализацията и мултинационализацията на бизнеса **изискват глобални комуникации**. Въпреки напредъка на комуникационните и компютърни технологии като телефона, факса, мобилните, вкл. спътникови връзки, Интернет и др., те не могат да преодолеят физическата, териториална отдалеченост, а разходите за транспорт са относително високи. Усложняват се значително координацията и управлението на човешките ресурси и цялостната дейност.

При глобални операции се налага да се работи с **множество езици**. Въпреки че информационните системи най-често боравят с универсални категории като производство, търсене, предлагане, цени и т.н., а освен това информацията е предимно числова, при функциониране в рамките на няколко държави често възниква езикова бариера. Проблемите са както при извличане, така и при представяне на резултатната информация.

В редица случаи държавите имат **разлика в използваните стандарти и условия** – статистически, счетоводни, валути с променящи се курсове, понякога фундаментални разлики в икономическите и политическите системи, законодателствата и държавните органи, което както пряко, така и косвено влияе върху събирането и интерпретацията на данните, също и трансформирането им с цел съпоставимост и стандартизация.

При мултинационални компании и международно сътрудничество и дейност е налице **многообразие на архитектури компютърна техника и операционни системи**, което създава проблем по отношение на извличането и представянето на информация. Освен различни архитектури се използват и **множество типове и източници данни** – предимно различни бази от данни и системи за управление на, уеб-страници, текстови документи, електронни таблици, файлове в специфични формати и т.н., както и различни програмни продукти, което създава проблем по тяхното интегриране.

Посочените проблеми обуславят и **нарастване на сроковете и разходите за получаване на релевантна информация**. Открояваме това като самостоятелен проблем, тъй като при засилената конкуренция на глобалните пазари по-бързото добиване на необходимата информация играе съществена роля за конкурентното позициониране на фирмите. Обратно – фирми, които нямат навременна и точна информация за състоянието на пазарите могат лесно да загубят позиции и дори да фалират. Разходите за получаване на полезна информация нарастват поради ниската ефективност на информационните системи.

Налице са и различия в самите организации, които се нуждаят от информационно осигуряване. Организация, която работи за международния пазар се различава от типичната организация, работеща само за вътрешния пазар. Това от своя страна може да включва размер, множество филиали, които могат да се намират в няколко страни, различия в

структурата и методите на управление и координация и т.н., което е допълнителна пречка пред опитите за внедряване на съществуващи програмни решения, тъй като те не отчитат подобна специфика.

Обобщено погледнато, сегашните конвенционални методи, използвани в информационните системи за събиране и обработване на информацията не предоставят ефективни средства за изследване на по-сложни и глобални икономически тенденции, по-големи територии, съставени от множество държави, международни региони и т.н., не могат да се извличат данни от редица източници, сроковете за добиване на информация се увеличават, което от своя страна затруднява вземането на своевременни и ефективни решения.

Посочените проблеми обуславят и **обективната необходимост** от усъвършенстване на информационните системи в условията на глобализация. Тази необходимост от качествено информационно осигуряване, може да бъде реализирана, тъй като са налице редица предпоставки за това.

На първо място, съществува **реален интерес и потребност от разработването и внедряването на усъвършенствани информационни технологии и системи от страна на икономическите организации.** Този интерес е продиктуван от засилената глобална конкуренция и свързаното с нея желание за придобиване на конкуренти предимства.

Безспорна е връзката между развитието на икономическата дейност и на информационните технологии. Според някои автори "развитието на информационните технологии ускорява националното и международното икономическо развитие"⁹ и "е (съществена) производителна сила".¹⁰ Информационните индустрии имат потенциала да създадат по-голямо влияние от типичните производствени индустрии.¹¹ "Ролята на технологиите и иновациите в процеса на икономическо развитие е жизнено важна".¹²

Реалният бизнес интерес от разработването на усъвършенствани информационни системи е свързан и с желанието за подобряване ефективността на функциониране на тези системи и общите разходи за тях, тъй като е известно, че те не са никак малки.

От технологична гледна точка, една от най-важните предпоставки за усъвършенстване на информационните системи е наличието на високо развита компютърна и комуникационна техника, с нарастваща скорост и възможности за запомняне на информация, както и фирми, доставящи и асемблиращи тази техника. Развиват се нови устройства и технологии, които улесняват автоматизирането на разнообразни процеси и цели организации.

⁹ Higano, Y. and Mao, G. On the Relation between Information Development and Economic Development: an Econometric Analysis. Regional Cohesion and Competition in the Age of Globalization, Edward Elgar, Cheltenham, 2000, c.326.

¹⁰ Amirahmadi, H. and Wallace, C. Information Technology, the Organization of Production, and Regional Development. Environment and Planning 27, 1995, c.1745.

¹¹ Porterfield, S.L. and Pulver, G.C. Exports, Impacts and Locations of Services Producers. International Regional Science Review 14, 1991.

¹² Haynes, K and Dinc, M. Globalization and the Borderless Economy: Perspectives for a Twenty-First Regional Science. Regional Cohesion and Competition in the Age of Globalization, Edward Elgar, Cheltenham, 2000, c.41.

Освен това, от практиката емпирично е изведен законът на Мур¹³, според който всяка година и половина скоростта на компютърните компоненти нараства приблизително 2 пъти. Цените на техниката непрекъснато намаляват, нараства и възможността за бърза промяна в компютърните конфигурации.

Съществуват силно развити софтуерни продукти. В областта на системния софтуер, който отговаря за управлението на ниско равнище на компютрите, са разработени надеждни мрежови, многозадачни и многопотребителски операционни системи с "дружелюбен" потребителски интерфейс, които са в основата на възможността за разработване на качествени информационни системи. Самите системи представляват приложен софтуер, който също е достигнал равнище, което позволява да се автоматизират задачи от качествено нов порядък. Диалогът между потребителите и компютрите вече може да се осъществява без да е необходимо потребителите да имат специални знания по програмиране.

И накрая, световната мрежа Интернет, с бурните си темпове на развитие, с обхващането на все повече потребители и информация от всички области, с безпрецедентната си възможност за събиране и предаване на данни, се превръща във фактор, обуславящ развитието на съвременните информационни технологии и информационни системи.

Изложените предпоставки потвърждават извода, че е **необходимо и възможно усъвършенстване на информационните системи в условията на глобализация, базирано на качествени информационни технологии.**

2. Насоки на виртуализация на информационните системи

От изведените проблеми пред информационното осигуряване в условията на глобализация става ясно, че разработването на ефективно функциониращи информационни системи е една изключително трудна задача. Основен проблем е **липсата на подходящи технологии и методологии. Възниква въпросът по какъв начин могат да се усъвършенстват съществуващите информационни системи, за да позволяват ефективно информационно осигуряване в тези условия.**

Смятаме, че едно от най-перспективните направления в това отношение е **виртуализацията на информационните системи.** В компютърната литература е прието използването на "виртуален" като синоним на такава реализация, осигуряваща ресурси, услуги, които в действителност не съществуват (или не съществуват по начина, по който са представени). В този смисъл същността на виртуализацията на информационните системи е да се използват технологии, позволяващи отделни компютърни системи и работни места да предлагат информация и услуги в такива по-големи обеми и качество, които в действителност не биха могли да се предлагат от отделните единици, ако те работеха независимо и самостоятелно. Този процес трябва да се осъществява автоматично, без участието на крайните потребители или т.нар. "прозрачно".

¹³ Moore, G. Cramming more components onto integrated circuits. Available from the Internet: <[ftp://download.intel.com/research/silicon/moorespaper.pdf](http://download.intel.com/research/silicon/moorespaper.pdf)>. Cited 2005-05-16.

Редица автори¹⁴ се спират на отделни методи за виртуализация, които решават специфични проблеми пред информационното осигуряване. В същото време за изграждане на ефективни информационни системи в условията на глобализация е необходимо да се прилагат интегрирано множество организационни форми и технологии. **Ето защо смятаме за необходимо да се разгледат по-комплексно въпросите, свързани с виртуализацията на информационните системи. Във връзка с това, въз основа на насоките на внедряване, предлагаме следната класификация на формите за виртуализация на информационните системи:**

- виртуализация на хардуера;
- виртуализация на софтуерните услуги;
- виртуализация на информационното осигуряване;
- виртуален офис;
- виртуална организация на бизнеса.

Виртуализацията на хардуера осигурява на потребителите по-голяма изчислителна мощ, отколкото разполагат техните самостоятелни машини. По този начин се преодоляват сравнително ограничените възможности на отделните изчислителни системи по отношение на нарастващите нужди от процесорна мощност.

Сега преодоляването на ограниченията в мощността на отделните системи чрез виртуализация на хардуера може да се осъществи чрез две основни технологии, които донякъде си приличат: *кълъстери* и *гридове*.¹⁵ И двете интегрират виртуално набор от компютърни системи, така че тяхната комбинирана изчислителна мощ да може да бъде използвана от отделни потребители и отделни системи.

Кълъстерът представлява група от сървъри и други ресурси, които са свързани чрез хардуер, мрежови линии и софтуер, за да работят все едно че са една система.¹⁶ Кълъстерната технология работи при относително малки физически разстояния между съставлящите я ресурси и изисква еднаква архитектура на компонентите. Това прави приложими кълъстерите преди всичко в рамките на отделни организации, т.е. те спомагат за вътрешноорганизационната виртуализация на хардуера.

Има редица предимства от използването на кълъстери, дори и за по-малки организации като висока достъпност, балансиране на натоварването, паралелна обработка, мащабируемост и др.

¹⁴ Илиев, П. Виртуална организация на електронния бизнес. Сборник доклади от международна юбилейна научна конференция "Икономиката и развитието на обществото", Икономически университет, Варна, 2002.

Илиев, П. Виртуални информационни системи. Юбилейна научна конференция "Интернет – среда за нови технологии", Великотърновски университет, Велико Търново, 1998.

Кастелс, М. Възходът на мрежовото общество. Лик, София, 2004.

Jacobs, D., Yudken, J. The Internet, Organizational Change and Labor: The Challenge of Virtualization, Routledge, New York, 2003.

Wolf, C., Halter, E. Virtualization: From the Desktop to the Enterprise. Apress, Berkeley, 2005.

¹⁵ Поради липсата на утвърден превод на тези понятия се използва директното им взимстване като чуждица от английските *cluster* и *grid*.

¹⁶ Clustering – a basic 101 tutorial. Available from the Internet: <https://www6.software.ibm.com/dw/education/esdd/clustering/1_0.html>. Cited 2005-08-16.

Внедряването на клъстери е относително лесно от гледна точка на изискваните специалисти и знания по информационни технологии, не изисква големи вложения за самата технология (а единствено за машините, от които е изграден клъстерът). Повечето водещи фирми предлагат готови клъстери в различни конфигурации, вкл. с лесна възможност за добавяне на нови машини към клъстера при нарастване на нуждите.

За по-сериозни задачи, мащабни изчисления и интеграция между няколко организации, клъстерите не са особено подходящи. Техните относително ограничени възможности могат да бъдат преодоляни от технологията на гридовете. Последните позволяват виртуализацията на разпределени изчислителни и информационни ресурси като процесорно време, мрежова честотна лента и дисков капацитет, за да създадат единна система, която позволява на потребителите и приложенията достъп до огромни възможности. Даден потребител на грид по същество "вижда" единствен, голям виртуален компютър.¹⁷

От определението става ясно, че грид технологиите са до голяма степен близки до клъстерите. Те са еволюционна стъпка в развитието. Основните разлики в грид технологиите, в сравнение с клъстерите, са, че не изискват физическа близост и архитектурна хомогенност на виртуализираните ресурси. Наборът от ресурси, използвани за грид, може да включва и клъстери. Гридовете са динамични по природа – ресурси могат да се добавят и премахват от тях по време на работа, докато клъстерите обикновено съдържат статичен брой процесори и други ресурси. Гридовете имат и по-добра мащабируемост.

Тези особености на гридовете позволяват внедряването им в рамките на набори от организации, т.е. те способстват за междуорганизационната виртуализация на хардуера.

Изброените разлики на гридовете спрямо клъстерите изглеждат изключително като подобрения, но това не е непременно така. Вярно е, че гридовете позволяват свързването на по-големи разстояния и разнородни архитектури, но това е за сметка на по-слабата им относителна производителност спрямо клъстерите, както и по-слаби възможности за контрол и управление. Ето защо е необходимо за всеки конкретен случай да се прецени коя технология е подходяща да бъде използвана.

Въпреки нееднозначната оценка на грид технологиите, по отношение на редица области и организации те нямат алтернатива и могат да се окажат по-перспективни за решаване на проблемите при информационните системи, свързани с глобализацията на икономиката. Ето защо ще се спрем малко по-подробно на същността на гридовете.

Грид изчисленията се базират на отворен набор от стандарти и протоколи като Open Grid Services Architecture (OGSA), които осигуряват възможности за комуникации между хетерогенни, териториално разпръснати среди. Гридовете са в състояние да оползотворят мощности, които не се ползват в даден момент и по този начин да дадат на организациите предимство в скорост и сътрудничество, радикално ускорявайки машинно-

¹⁷ What is grid computing. Available from the Internet: <http://www-1.ibm.com/grid/about_grid/what_is.shtml>. Cited 2005-08-26.

интензивните процеси. В същото време, разходите за това са ниски, тъй като гридовете могат да бъдат изградени чрез използване на съществуващата инфраструктура и чрез оптимизация на изчислителните мощности.

Гридовете са проектирани да бъдат двустранно прозрачни съобразно дефиницията за виртуален както от разгледаната вече страна на ползващите ресурси, така и от страна на осигуряващите ресурси. Потребител, чийто компютър е включен в даден грид и осигурява изчислителна мощ няма да усети отрицателни ефекти – гридът ще работи на заден фон, използвайки само свободно процесорно време и други ресурси.

Грид технологията е вече достъпна за внедряване. Основните индустрии и сфери, които сега успешно използват гридове са автомобилостроенето и самолетостроенето за колаборативен дизайн и тестване; финансовите посредници за дълги и сложни сценарии и анализи; естествените науки за анализ на биологична и химична информация; правителствата за сътрудничество между цивилни и военни агенции; образованието и науката за провеждане на сложни, машинно-интензивни изследвания и др.

Все повече организации, вкл. малки и средни от сферата на бизнеса ще трябва да се възползват от грид технологиите, за да усъвършенстват информационните си системи съобразно нуждите, продиктувани от съвременните икономически условия. Гридовете могат да осигурят на тези организации значителни предимства като:

- намаляване времето за получаване на резултати;
- подобрена производителност и сътрудничество;
- възможност за създаване на виртуални организации (вж. по-долу);
- по-гъвкава оперативна инфраструктура;
- оптимални вложения и използване на технологичните ресурси.

Интересно сравнение показва¹⁸, че през последните години се откроява разлика между напредъка на мрежовите възможности (честотна лента в битове в секунда) и в микропроцесорната скорост. Данните сочат, че мрежовите възможности се удвояват на всеки 9 месеца, докато процесорната мощ – на около 15 месеца.

Грид технологията е именно средството, което преодолява и оползотворява тази разлика като предоставя средства за използване на мрежовата честотна лента, с цел осигуряване на по-голяма изчислителна мощ.

Обобщено погледнато, грид технологиите не само осигуряват междуорганизационна виртуализация на ресурси, но осигуряват и междуорганизационно балансиране на натоварването, което може да доведе до по-добра ефективност, отколкото е въобще възможна на равнище отделна фирма.

Виртуализацията на софтуерните услуги представлява възможност потребителите на дадена машина да използват набор от софтуерни приложения, които в действителност могат и да не се намират на тази машина. Възможно е наборът от различни софтуерни приложения и

¹⁸ Perspectives on grid: Grid computing – next-generation distributed computing. Available from the Internet: <<http://www-128.ibm.com/developerworks/grid/library/gr-heritage>>. Cited 2005-08-01.

компоненти, от които се нуждаят потребителите, да се намират на тяхната машина и/или на една или повече други машини. Отново достъпът до тези приложения се осъществява "прозрачно" от гледна точка на потребителите.

В известна степен виртуализацията на софтуерните услуги е свързана и с виртуализацията на хардуера. От една страна, за да е възможна реализацията на софтуерна виртуализация е необходимо да има и хардуерна виртуализация. От друга страна, използването на услуги, които не се намират на машината, на която се работи, по същество предоставя на потребителя допълнителна процесорна мощ, т.е. също допринася и за хардуерната виртуализация.

По-елементарна и исторически начална форма на виртуализацията на софтуерните услуги е технологията клиент-сървър, при която машина-клиент прави заявка до машина-сървър. Сървърът извършва определена обработка и връща резултати на клиента, като по този начин той използва услуга (и/или данни), които се намират на сървъра.

Впоследствие, относително ограничената до две участващи страни технология клиент-сървър се разширява с помощта на различни стандарти и технологии за междупроцесни и междумашинни комуникации и извиквания на код. Подобни стандарти са CORBA, Java/RMI, DCOM, .NET Remoting, XML уеб услуги.

CORBA (Common Object Request Broker Architecture) е спецификация разработена от Object Management Group (OMG) и осигурява обектно ориентиран подход за създаване на разпределени приложения. Чрез протоколът за обмен на информация IIOP (Inter-Internet Object Protocol) е възможно програми написани на различни езици, работещи върху различни хардуерни и софтуерни платформи, да комуникират по TCP/IP-базирани мрежи чрез отдалечено извикване на методи. CORBA е разработена за изграждане на интегрирани и относително затворени системи.

RMI (Remote Method Invocation) е технология за комуникация между Java-базирани приложения. Тя позволява да бъдат описвани, търсени, създавани и използвани отдалечени обекти. Работата с последните не се различава съществено от работата с локални обекти и по този начин разпределената комуникация е прозрачна за потребителите.

DCOM (Distributed Component Object Model) е технология на Microsoft за комуникация между обектите от различни приложения, разпределени в мрежова среда, но разполагащ само с реализация под Windows. Тя дефинира начина за създаване на обектите и комуникациите между тях. Обектите са относително самостоятелни единици и могат да бъдат написани на различни езици и да функционират в различни адресни пространства и/или машини.

.NET Remoting е технология, която също е разработена от Microsoft и се явява относително развитие на DCOM. Тя също дава възможност за комуникации между приложения и отдалечени процеси чрез .NET обекти. Приложенията могат да са на същия компютър, на различни компютри в една и съща мрежа или на съвсем различни и отдалечени мрежи. В сравнение с DCOM, .NET Remoting има по-добра поддръжка на транспортни и комуникационни протоколи.

XML уеб услугите (XML Web Services) дават възможност на разпределени приложения да комуникират помежду си без оглед на

платформата или езика за програмиране. За пренос на информация се използва протоколът HTTP. Самите уеб услуги и резултатите от подаваните към тях заявки се описват чрез XML. Базирането на XML уеб услугите на отворени и утвърдени стандарти и това, че те могат безпроблемно да се интегрират и комуникират помежду си с помощта на съществуващата Интернет инфраструктура, ги прави много подходящи за изграждане на разпределени приложения, работещи на различни архитектури компютри и на различни операционни системи.

Разгледаните технологии и особено XML уеб услугите в най-голяма степен отговарят на условията за виртуализация на софтуерните услуги и смятаме, че са изключително перспективни. По същество, те осигуряват следните възможности:

- използване на приложения, които не се намират на текущия компютър, вкл. такива, които може да не са закупени от съответната фирма/потребител, а да се осигуряват от фирма-партньор;
- изграждане на разпределени приложения, чиито отделни части/услуги се намират на различни машини;
- подобро балансиране на натоварването;
- понижаване на системните изисквания към компютърните конфигурации на отделните потребители;
- обуславят вътрешно и междуорганизационната интеграция.

Както беше отбелязано, свойствата и предимствата на софтуерната и хардуерна виртуализация са сходни. По отношение на виртуализацията на софтуерните услуги обаче все още не съществуват изградени цялостни решения, въпреки наличието на необходимите базови технологии. Разгледаните технологии на клъстери и гридове се базират на базови технологии като мрежовите комуникации, управлението на процесите и т.н., но представляват тяхна своеобразна надстройка, докато подобни надстройки все още не са разработени въз основа на технологиите, осигуряващи софтуерна виртуализация. Ето защо смятаме, че това е една от перспективните възможности за усъвършенстване на информационните системи.

Виртуализацията на информационното осигуряване и информационната база представлява използване на данни и информация, които физически се намират извън обхвата на съответната информационна система, и отново става "прозрачно" по отношение на потребителите. Можем да изтъкнем това като **една от най-важните области на виртуализация на информационните системи**, тъй като в края на краищата основното предназначение на тези системи е координация и предаване на информацията между субекта и обекта на управление. Информационното осигуряване и информационната база са най-съществените компоненти на информационната система, боравещи директно с информацията.

Първите технологии, които в исторически план са обусловили развитието на виртуалното информационно осигуряване са различните технологии, стандарти и протоколи за обмен на файлове в мрежова среда. Естествено, те трудно биха могли да се нарекат "прозрачни" и виртуални, но сега компютърните мрежи са в основата на виртуализацията на информационните системи чрез набор от производни технологии.

След появата на протоколите за разделяне и обмен на файлове се развиват и други технологии, които биха могли да се класифицират като обуславящи виртуалното информационно осигуряване.

Хипертекстът и базираните на него Интернет страници представляват значителна стъпка в посока лесна интеграция и съответно виртуализация на външна информация в информационните системи. XML, като развитие и допълнение на HTML предоставя още по-добри възможности за "прозрачна" интеграция. Приложенията от вида P2P (peer-to-peer) също разполагат с разпределени възможности, добра мащабируемост и толерантност към откази на отделните съставляващи ги единици.

Виртуалната организация на информационното осигуряване може да преодолее част от проблемите, свързани с увеличаване мащабите на икономическата дейност и нарастващия обем данни, които водят до невъзможност за централизирано съхранение на цялата необходима информация. За целта може да се приложи подход на централизирано съхранение на мета-информацията, т.е. информацията за това, къде и как да се намери това, от което се нуждаят потребителите. Този подход е наречен от нас "мета-съхранение"¹⁹. Въпреки, че по същество последното представлява централизирано съхранение на мета-информация, в действителност обуславя именно децентрализираното съхранение на същинската информация. По този начин се намаляват значително и усилията и разходите по създаване и поддържане на класическа централизирана информационна база, при която цялата информация се съхранява на едно място. Ускоряват се процесите по първоначално изграждане и пускане в експлоатация на информационната система и се намаляват нейните оперативни разходи.

Подходът на мета-съхранение до голяма степен решава и проблема с използването на различни технологии за извличане, предаване, съхранение и обработка на данни, различията в счетоводните, статистически и други стандарти и множеството езици. Възможно е в информационната база да се съхранява видът и местоположението на теоретично всеки достъпен по някакъв начин източник на данни, като на практика тя да интегрира информация, която се намира далеч извън физическия обхват на самата информационна система. В същото време трябва да се направи уточнение и разграничение, че този подход не може да се сравнява с т.нар. разпределени бази от данни, защото отдалечените източници на информация сами по себе си не представляват част от информационната база. Това, което е част от базата е единствено указател, препратка, адрес на отдалечените източници и/или начин за извличане от тях; то интелигентно предлага възможност за интегрирано представяне на съдържанието на тези отдалечени източници като част от съдържанието на информационната база по начин невидим и прозрачен за потребителя, който има усещането, че работи с едно цяло. Оттук още веднъж се достига до извода, че в действителност това представлява една виртуална информационна база.

¹⁹ Сълов, В. Изграждане на система за информационно осигуряване на регионални пазари. Годишник на Икономическия университет – Варна, том 74, 2002.

Подобен подход не трябва да се отъждествява и с хипертекста, тъй като информационната база може да съхранява и същински данни, когато това е уместно и ефективно. Например при възникване необходимост от информация, която се намира извън информационната база на системата, тя ще бъде извлечена с цел да се представи на потребителя, но освен това може да бъде съхранена в базата, с цел оптимизиране на последващи заявки за същата информация. По този начин се съчетават подходите на мета-съхранение и съхранение на същински данни и се прави икономия на изчислителни и мрежови ресурси.

Виртуализацията на информационното осигуряване може да преодолее и проблема с недостатъчните източници на информация. В условията на глобализация класическите източници като вътрешнофирмена отчетност, статистически публикации, социологически изследвания, медийни и научни публикации и т.н. не са достатъчно навременни и пълни, за да осигурят ефективно функциониране на информационната система.

За преодоляване на тези недостатъци предлагаме да се използват и интегрират виртуално следните източници, които сега са слабо застъпени в съвременните информационни системи:

- Интернет сървъри, които предоставят публичен достъп до специализирани бази от данни, като достъпът се осъществява директно на равнище програми чрез общоприети или частни интерфейси и протоколи;
- автоматизирани запитванията и анкети по електронната поща и Интернет страниците;
- индиректно наблюдение на потребителите в Интернет;
- складове от данни, извличащи информация от предишни и съществуващи фирмени компютърни системи;
- програмни компоненти за автоматично претърсване, анализиране и извличане на релевантна информация от Интернет, вкл. т.нар. интелигентни софтуерни агенти и др.

Интернет сървърите, които предлагат достъп до специализирани публични бази от данни, имат някои специфични особености от гледна точка на използването им. Те предоставят информацията посредством стандартни Интернет-протоколи за връзка, понякога стандартни протоколи за обмен на данни, но много често с помощта на специализирани и/или фирмени протоколи. Това налага разработването на допълнителни програмни модули, за да може да се извлече и конвертира информацията от тях в собствената информационна база. Могат да се посочат много примери за подобни сървъри – с непрекъснато обновяващи се цени на фондови и стокови борси, с валутни курсове, със статистическа информация, предлагана от държавни и други организации, с нормативни актове, бази от данни на регионални и браншови организации и много други.

Автоматизираните запитвания или анкети по електронната поща и различните Интернет страници представляват модифицирани и пригодени към Интернет и компютърните технологии форми на стандартните анкетни проучвания. Те се характеризират с това, че се изпращат писма с въпроси по

електронната поща или тези въпроси се задават на собствени или чужди²⁰ сайтове. Изпращането на писмата, публикуването на въпросите и получаването, анализирането и обобщаването на отговорите могат да стават автоматично. Този метод обаче има някои недостатъци:

- трудно може да се подберат подходящи адреси за изпращане на анкетите;
- може да възникнат етични и в някои страни законови проблеми, ако се изпратят писма на случайни потребители, което може да се възприеме като т.нар. spam²¹;
- не може да се гарантира достоверността и представителността на проучването;
- много малък процент от получените запитвания отговарят на него и др.

Някои от посочените проблеми като нежелание за отговор и нежелана поща се преодоляват при използването на индиректно наблюдение на потребителите в Интернет, което се характеризира с това, че без пряко тяхно участие, чрез проследяване на страниците, които те посещават, продуктите, за които се интересуват и друга информация, която въвеждат, могат да се направят изводи за потребителското търсене и поведение, за интересите, вкусовете и т.н. За целта специално се променят специфични сайтове, така че да позволяват проследяване на страниците, които се посещават и търсенията, които се извършват.

Ще изтъкнем метода на използване на програмни компоненти за автоматично претърсване, анализиране и извличане на релевантна информация от Интернет като най-надежден, качествен и ефективен за момента и перспективен за бъдеще метод за виртуализация на информационното осигуряване. Същността на този метод се състои в това, че се създават специализирани програмни компоненти, които работят на компютър, свързан с постоянна връзка с Интернет. След задаване на определени цели, параметри, ограничения и други характеристики, програмните компоненти извършват самостоятелно претърсване на Интернет на зададената за търсене информация. Най-често подобни компоненти се наричат интелигентни софтуерни агенти. В това понятие също се включват и компоненти с по-широка и различна дейност – например автоматизирани договаряния на сделки, но ние ще разглеждаме интелигентните софтуерни агенти, именно от гледна точка на издирване и извличане на информация с цел виртуална интеграция в дадена информационна база.

В момента има разработени множество интелигентни софтуерни агенти, които могат да се адаптират и приложат. Освен това, много от тези агенти се предоставят свободно с пълния си код, който може да бъде променян за конкретните нужди и цели или те могат да бъдат настройвани в значителна степен за всеки конкретен случай. Агентите, според своето предназначение, могат да се разделят в няколко категории:

- за търсене с общо (неспециализирано) предназначение, което най-често означава претърсване на Интернет-страниците за определени

²⁰ Собствени или чужди от гледна точка на организацията, извършваща проучването.

²¹ Получаване на нежелани писма по електронната поща, най-често реклами.

ключови думи и теми директно или индиректно чрез мета-търсене, използване на съвкупност от други търсещи машини;

- за специализирано търсене, които са тясно насочени в определени области (търсене на работни места, фирмена информация, в медиите и др.) и разполагат с по-богати и мощни възможности за тези области;
- за управление на знанията – създаване на библиографии, резюмета, претърсване на енциклопедии, управление на текстова информация, управление и извличане на текст и др.;
- за претърсване и издирване на новини;
- за получаване на пазарна информация;
- неспециализирани, силно програмируеми агенти.

Използването на интелигентни софтуерни агенти има редица предимства, по-важните от които са следните:

- изискват минимална човешка намеса по време на работа;
- след първоначалната разработка не са необходими значителни инвестиции, за да се поддържа тяхното функциониране;
- могат своевременно и самостоятелно да обновяват информационната база при възникване на реални изменения в наблюдаваните обекти и явления;
- получената чрез тях информация е много по-надеждна, тъй като е намален субективният фактор при нейното събиране;
- събирането на информация на практика не зависи от желанието (или нежеланието) на други страни (организации, лица и др.) за отговор и взаимодействие.

В същото време тези агенти имат и недостатъци, които могат да се търсят предимно в изключителната трудност при тяхното разработване, приспособяване и настройване в една реална информационна система.

За реализиране на предлаганите методи на виртуализация на информационната база е необходимо да се приложат подходящи информационни технологии за съхранение на данни. Сега за съхранение на разнообразни по вид и обем данни, са се наложили стандартизирани като тип, възможности и формати бази от данни и системи за управление на последните, които убедително превъзхождат и поради тази причина са изместили различни други технологии като файлова организация, отделни текстови документи и таблици, специализирани фирмени формати и др.

С оглед на характерните особености на виртуализация на информационната база, предлагаме тя да бъде реализирана на практика чрез използване на комбинация от традиционна база от данни (БД) и система за управление на база от данни (СУБД) и склад от данни.²²

Очевидно е, че базите от данни за момента нямат алтернатива като технология за съхранение на данни в съвременните информационни системи, но все по-актуално е приложението на складове от данни, базирани на тях. Следователно трябва да се прецени дали е необходимо при виртуализация на информационната база да се използва само база от данни или/и склад от данни. Според класическото определение последното е "предметно-

²² Data warehouse

ориентиран, интегриран, обвързан с времето и неизменяем набор от данни, предназначен за поддържане вземането на решения".²³ Във връзка с това ще представим някои предимства и допълнения, които осигуряват складовете от данни²⁴ спрямо традиционните бази от данни:

- възможности за трансформация, консолидация и организиране на данни от множество като брой и тип източници с цел поддръжка на процеса на вземане на решения;
- при огромни обеми от данни, могат да бъдат разделени на т.нар. data marts²⁵ по функционален, териториален или друг принцип, което води до повишаване на бързодействието;
- осигуряват набор от услуги за работа с мета данни, вкл. хранилища и др.

Ако сравним тези предимства на складовете от данни с някои изисквания по отношение на виртуализацията се вижда, че в голяма степен между тях има покритие. Това означава, че е правилно да се използват складовете от данни при виртуализация на информационното осигуряване.

Същевременно информационната база на дадена система не може да бъде реализирана *изцяло* със склад от данни, поради същността на тази технология. Складовете от данни съхраняват и предлагат за обобщение и анализ огромни обеми *предварително* извлечени и *неизменяеми* данни. Но при виртуализация в много случаи не е възможно същинската информация да бъде извличана предварително, а тя се извлича динамично в момента на постъпване на определена заявка. Ето защо за редица оперативни данни и мета-данни е необходимо да се използва традиционна база от данни.

Посочените доводи формират становището, че най-подходящо е използването на комбинация от база от данни и склад от данни за реализация на виртуална информационна база.

Едно от най-важните изисквания за виртуализация е прозрачност по отношение на потребителите. Но както беше изтъкнато, в условията на глобални операции се налага да се работи с множество езици, използват се различни технологии за извличане, предаване, съхранение и обработка на данни, има разлики в стандартите. Ето защо при извличане на информацията от съответните източници, при постъпването ѝ в информационната база и при нейното представяне е необходимо да се осъществява подходяща нейна трансформация и унификация.

Трансформацията трябва да е семантична и да се извършва както по отношение на входящата, така и спрямо изходящата информация. Целите (и случаите на приложение) са основно следните:

1. Извличане на информация, която е на различни езици.
2. Анализ и превод на определени заявки, отправени от потребителите на информационните системи на различни езици.
3. Превод и представяне на резултатна информация пред крайните потребители на съответния им език.

²³ Inmon, W. Building the Data Warehouse. Wiley Computer Publishing, New York, 2002, p. 31.

²⁴ Или повечето съществуващи подобни системи.

²⁵ Data Marts – авторът не е съгласен с традиционния превод на понятието – “тематична витрина”, поради което то е използвано в оригинал

Паралелно и последващо със семантичната трансформация трябва да се извършва и унификация на източниците и показателите от данни. Необходимостта от унификация и нейните цели са главно следните:

1. Използването на множество различни като тип и технология източници и методи за събиране на информация, в т.ч. Интернет страници, сървъри с публични бази от данни, данни, получени чрез софтуерни агенти, текстови документи, електронни таблици, ръчно въведени и т.н. налага и съответната унификация на входящата информация спрямо моделите и методите на нейното съхранение.
2. Поради съществуващи различия в държавите, тяхното устройство, закони и нормативна уредба, икономическа специфика и т.н. редица извлечени показатели могат да не бъдат директно съвместими и съпоставими, което също изисква унификация с цел съвместно съхранение и обработка.

Виртуалният офис е още едно съвременно направление, обусловено от развитието на информационните технологии, което може да повиши ефективността на информационната система и на организацията, която го прилага. Този офис, или "офис без офис" означава, че не е необходимо в една съвременна организация всички служители да бъдат събрани и да извършват работата си на едно място, а голяма част от тях могат да работят у дома, в движение или на друго удобно за тях място, което, от една страна, създава психологически комфорт и подобрява производителността на техния труд, а от друга – може да доведе до намаляване разходите на фирмата и като краен резултат – подобряване на нейната ефективност. Подобна организация на работа е известна като telecommuting²⁶ (или teleworking²⁷/homeworking²⁸). Друго предимство на виртуалния офис е възможността служители от множество клонове, подразделения на дадена организация, които могат да бъдат и в различни държави да комуникират помежду си и да обменят информация без традиционните ограничения, свързани с големите физически разстояния.

Основните информационни и комуникационни технологии за реализация на виртуален офис са следните:

- стационарни и мобилни телефони, IP-телефония (VOIP), факс;
- електронна поща;
- програми за размяна на съобщения²⁹;
- софтуер за телеконференции, вкл. с текст, графика, аудио и видео;
- програмни технологии и системи, осигуряващи уеб-интерфейс или подобен отдалечен достъп до фирмената информационна база или до фирмени сървъри;
- софтуерни пакети и уеб сайтове за осъществяване на групова координация и съвместна дейност, някои от които са наричани още "колаборативен софтуер".

Ще разгледаме накратко избраните технологии.

²⁶ Telecommuting – от англ. tele – дистанционен и commute – разменям; дистанционна размяна (на работа, идеи).

²⁷ Teleworking – от англ. tele – дистанционен и work – работа; дистанционна работа.

²⁸ Homeworking – от англ. home – дом, къщи и work – работа; работа у/от дома.

²⁹ т.нар. instant messengers

Естествено, основополагащите технологии за изнасяне на работните места са телефонните комуникации, вкл. съвременни техни алтернативи като IP-телефонията, но те предлагат доста ограничени възможности за обмен на информация. В много случаи, особено с оглед динамиката на глобалните процеси, вербалната комуникация е недостатъчна. Евентуалното компенсиране с по-голяма дължина на разговорите прави телефонните комуникации неефективни както от гледна точка на човешкия фактор, така и по отношение на разходите.

Електронната поща може да преодолее някои от ограниченията на телефонните комуникации, но за сметка на други недостатъци. Възможен е пренос на документи от разностранен тип, но липсва директната връзка. Предимство е възможността да се прочете пощата във време, удобно за получателя, но пък това означава липса на динамика и невъзможност за ползването на този тип комуникации за оперативната дейност.

Програмите за размяна на съобщения (например класическото ICQ) са още една стъпка напред като донякъде комбинират предимствата на телефона (директна комуникация) и възможността да се обменят в същото време документи. Недостатък е необходимостта да се използва писмен текст, което забавя процеса на комуникация.

Може да се твърди, че софтуерът за телеконференции в действителност комбинира всички предимства на разгледаните комуникационни технологии чрез следните възможности:

- директна комуникация чрез глас (еквивалент на телефон), видео (видеотелефон), текст;
- размяна на документи;
- съвместно чертане (проектиране), писане и т.н. върху едно и също изображение;
- отдалечен достъп до работна станция на друг служител;
- комуникации и взаимодействие без практическо ограничение на броя на участниците (два или повече).

Използването на софтуер за телеконференции може да доведе до значителни икономии по отношение на разходите за стандартни комуникации и особено за транспорт при мултинационалните компании и при организациите, които имат териториално отдалечени поделения. В този случай не е необходимо различен тип служители да пътуват за срещи, заседания и т.н., а е възможно да се организират виртуални срещи, включващи необходимия за решаването на определен проблем състав.

Софтуерът за телеконференции осигурява отлични възможности по отношение на комуникацията и размяната на информация между служителите, но почти във всички случаи е необходимо да се осъществява отдалечен достъп до фирмената информационна база или до фирмени сървъри. За тази цел съществуват различни програмни технологии и системи, осигуряващи т.нар. уеб-интерфейс или друга форма на достъп до фирмените сървъри.

Уеб-интерфейсът реализира представяне на ресурсите на определена програмна система с помощта на уеб страници, като по този начин става възможно отдалеченото зареждане им и съответно достъп до програмната система.

Почти всички най-разпространени сървърни бази от данни (напр. IBM DB2, Oracle, SQL Server) разполагат с вградени средства, които правят относително лесно изграждането на уеб-интерфейс към тях. По-сложно стоят нещата при изграждане на уеб-интерфейс към специализираните програмни продукти – за счетоводство, склад, личен състав, за ръководителя и т.н. В този случай е необходимо да се използват такива системи, които стандартно се предлагат с уеб достъп или да се изградят допълнителни уеб сайтове.

Технологията на уеб-интерфейса осигурява достъп до информационните системи чрез следните най-разпространени устройства:

- персонален компютър – настолен или преносим;
- Tablet PC³⁰ – устройство;
- ръчен компютър (Handheld PC);
- джобен компютър (Pocket PC);
- мобилен телефон/смартфон.

Вижда се, че богатият набор от устройства по същество прави неограничено местоположението в пространството на потребителите на системата.

Освен чрез уеб-интерфейс е възможно да се осъществи и друг тип достъп до отдалечени машини и програмни системи, най-често чрез т.нар. софтуер за отдалечен достъп. Този софтуер представя пред потребител на отдалечена машина екран за достъп до определен сървър, така че отдалеченият потребител виртуално работи като че ли е на сървъра. Съществуват подобни решения за почти всички операционни системи – както стандартни и вградени, така и допълнителни.

Комбинацията от софтуер за телеконференции и за отдалечен достъп осигурява възможност за пълна виртуализация на офиса. Като допълнително улеснение могат да се използват и съществуващи софтуерни пакети и уеб сайтове за осъществяване на групова координация и т.нар. колаборативен софтуер. По същество някои от техните характеристики се покриват с вече разгледаните технологии, но предимството е, че се предлагат като готови и завършени решения.

Разгледаните технологии за виртуализация на информационните системи и най-вече за виртуален офис, обуславят и възможността за **виртуална организация на бизнеса.**

В специализираната литература съществуват редица мнения по отношение същността на виртуалната организация, които засягат отделни нейни аспекти. Смятаме, че подобна организация на бизнеса може да се дефинира като формиране на динамични, виртуални групи, длъжности, връзки и други форми на организация и взаимодействие във фирмата с участието на ресурси, които обикновено и реално изпълняват други функции или не принадлежат на фирмата.

Основните форми на виртуална организация на бизнеса са следните:

- outsourcing³¹;

³⁰ Tablet PC – нов клас компютърни преносими устройства с екран, чувствителен на допир; терминът засега няма български превод или еквивалент.

³¹ Outsourcing – от англ. out – навън, външен и source – източник; използване на външен източник, работна ръка

- виртуален отдел / виртуална група;
- виртуална организация³².

Формата outsourcing означава временно използване на външни човешки ресурси за решаване на определени вътрешнофирмени задачи. Както беше отбелязано, глобализацията води до реструктуриране на индустриите и на работната сила. Чест проблем е липсата на служители с необходимата квалификация или големите заплати за някои категории специалисти. Когато дадена фирма се нуждае от определен специалист, но не постоянно, а само за решаване на възникващи нерегулярно задачи е възможно подобен специалист да бъде виртуално интегриран във фирмата чрез outsourcing, т.е. той бива наеман временно за конкретна дейност или за определен срок. По този начин фирмата може да разполага виртуално с пълно многообразие от специалисти в различни области и да предлага на своите клиенти по-богат набор от услуги и продукти на конкурентни цени.

Виртуализацията чрез outsourcing може да се разглежда и от страна на организациите и отделните специалисти, които предлагат outsourcing, т.е. тези, които временно се включват в състава на външни организации за определени задачи.

Бързите промени в икономическата среда, в краткосрочните и дългосрочните условия, позиции и планове на фирмата, предлагането на все повече продукти, ускорените продуктови цикли и редица други фактори правят неефективни статичните организационни структури, йерархии и връзки, особено при по-големите фирми.

За решаване на тези проблеми предлагаме създаването на т.нар. виртуални отдели или групи и виртуализация на връзките в организацията. Можем да дефинираме виртуалния отдел като съвкупност от служители, които решават съвместно определена задача, но реално могат да се намират в различни отдели или йерархични равнища на организацията. С помощта на outsourcing, виртуалните групи могат да включват и привлечени външни специалисти.

При създаването и работата на виртуални групи трябва да се виртуализират и връзките в организацията, за да позволяват динамични конфигурации и за да се оптимизират информационните потоци. Виртуалните групи и информационни потоци могат да доведат до повишаване ефективността на фирмата и максимално доближаване на структурата и организацията на персонала до бизнес операциите и начина, по който се създават продуктите и услугите.

Разгледаните технологични и организационни решения позволяват и създаването на цялостни виртуални организации, компании или т.нар. "виртуални корпорации". Виртуалната компания е "организация, която използва компютърни и телекомуникационни технологии, за да разшири възможностите си като работи със служители и фирми-партньори, които се намират по целия свят"³³. Друга дефиниция определя виртуалната организация като "временна мрежа от независими компании, свързани с

³² В смисъл виртуализация на самата организация

³³ Virtual Company Definition. Available from the Internet: <http://www.pcmag.com/encyclopedia_term/0,2542,t=virtual+company&i=53904,00.asp>. Cited 2005-08-01

информационни технологии, за да споделят умения, разходи и за да имат достъп до различни пазари"³⁴.

Създаването на виртуална организация може да даде следните предимства на участващите в нея:

- достъп до специализирани ресурси;
- пълно обхващане на широк набор от клиенти;
- запазване и разширяване на специфичните умения и предимства на отделните членове на организацията;
- възможност за динамична промяна на състава с оглед на текущите проекти;
- отпадане на някои от юридическите рискове, налични при дългосрочните партньорски формирания.

Разгледаните множество направления на виртуализация на информационните системи могат и би трябвало да се използват не само самостоятелно, а и в комбинация, с цел постигане на още по-голяма ефективност на информационните системи.

*

Сериозните проблеми пред информационните системи в условията на глобализация налагат търсенето на нови форми за усъвършенстване на информационното обслужване. Сега са налице необходимите информационни и комуникационни технологии за подобряване ефективността от функциониране на информационните системи. Необходимо е да се разработят и използват нови подходи за приложение на информационните технологии. В заключение отново ще подчертаем, че едно от най-перспективните направления за усъвършенстване на информационното обслужване на фирмите е виртуализацията на тяхната организация и на информационните им системи.

Използвана литература

1. Илиев, П. Виртуална организация на електронния бизнес. Сборник доклади от международна юбилейна научна конференция "Икономиката и развитието на обществото", Икономически университет, Варна, 2002.
2. Илиев, П. Виртуални информационни системи. Юбилейна научна конференция "Интернет – среда за нови технологии", Великотърновски университет, Велико Търново, 1998.
3. Кастелс, М. Възходът на мрежовото общество. Лик, София, 2004.
4. Сълов, В. Изграждане на система за информационно осигуряване на регионални пазари. Годишник на Икономическия университет – Варна, том 74, 2002.
5. Христов, С. Развитие на световната търговия. Търговията в пазарното стопанство, УНСС, София, 1998.

³⁴ The Virtual Corporation. BusinessWeek Online. Available from the Internet: <<http://www.businessweek.com/@J1JaMoUQtJStHtEA/archives/1993/b330454.arc.htm>>. Cited 2005-08-01

6. Amirahmadi, H. and Wallace, C. Information Technology, the Organization of Production, and Regional Development. *Environment and Planning* 27, 1995.
7. Brynjolfsson, E., Malone, T., Gurbaxani, V. and Kambil, A. Does Information Technology Lead to Smaller Firms? *Management Science* 40, 1994.
8. Burtless, G. International Trade and the Rise in Earnings Inequality. *Journal of Economic Literature* 33, 1995.
9. Cairncross, F. *The Death of Distance*. Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts, USA, 1997.
10. Fry, E. *The North American West in a Global Economy*. Pacific Council of International Policy. Los Angeles, USA, 2000.
11. Gregersen, H., Morrison, A., Black, S. *Developing Leaders for the Global Frontier*. Sloan Management Review, 1998.
12. Haynes, K and Dinc, M. *Globalization and the Borderless Economy: Perspectives for a Twenty-First Regional Science*. Regional Cohesion and Competition in the Age of Globalization, Edward Elgar, Cheltenham, 2000.
13. Higano, Y. and Mao, G. *On the Relation between Information Development and Economic Development: an Econometric Analysis*. Regional Cohesion and Competition in the Age of Globalization, Edward Elgar, Cheltenham, 2000.
14. Inmon, W. *Building the Data Warehouse*. Wiley Computer Publishing, New York, 2002.
15. Jacobs, D., Yudken, J. *The Internet, Organizational Change and Labor: The Challenge of Virtualization*, Routledge, New York, 2003.
16. Moore, G. Cramming more components onto integrated circuits. Available from the Internet: <<ftp://download.intel.com/research/silicon/moorespaper.pdf>>. Cited 2005-05-16.
17. Porterfield, S.L. and Pulver, G.C. Exports, Impacts and Locations of Services Producers. *International Regional Science Review* 14, 1991.
18. Rivera-Batiz, L.A. and Romer, P.M. Economic Integration and Endogenous Growth. *Quarterly Journal of Economics* 106, 1991.
19. Rivera-Batiz, L.A. and Xie, D. Intergration among Unequals. *Regional Science and Urban Economics* 23, 1993.
20. Wolf, C., Halter, E. *Virtualization: From the Desktop to the Enterprise*. Apress, Berkeley, 2005.
21. Clustering – a basic 101 tutorial. Available from the Internet: <https://www6.software.ibm.com/dw/education/esdd/clustering/1_0.html>. Cited 2005-08-16.
22. International Monetary Fund. *World Economic Outlook, May 1997: Globalization – Opportunities and Challenges*. Washington, International Monetary Fund, 1997.
23. *International Trade Statistics 2001*. World Trade Organization, USA, 2002.
24. Perspectives on grid: Grid computing – next-generation distributed computing. Available from the Internet: <<http://www-128.ibm.com/developerworks/grid/library/gr-heritage>>. Cited 2005-08-01.

25. The Virtual Corporation. BusinessWeek Online. Available from the Internet:
<<http://www.businessweek.com/@@J1JaMoUQtnJStH EA/archives/1993/b330454.arc.htm>>. Cited 2005-08-01
26. UNCTAD. World Investment Report 1996: Investment, Trade and International Policy Arrangements. New York and Geneva: United Nations, 1996.
27. Virtual Company Definition. Available from the Internet:
<http://www.pcmag.com/encyclopedia_term/0,2542,t=virtual+company&i=53904,00.asp>. Cited 2005-08-01
28. What is grid computing. Available from the Internet: <http://www-1.ibm.com/grid/about_grid/what_is.shtml>. Cited 2005-08-26.

ВЪРХУ ЗНАЧЕНИЕТО НА СОЦИАЛНАТА СТАТИСТИКА ЗА РАЗВИТИЕТО НА СТАТИСТИЧЕСКИЯ МЕТОД

В своето развитие социалната статистика е оставила дълбок отпечатък върху цялата статистика и човешкото познание въобще. Откриват се ярки връзки с философията, логиката, социологията, икономиката, политиката, естествените и инженерните науки и др. Проблемите на социалната статистика са извеждали на преден план и разработването на нейния инструментариум с привличането на математиката, математическото моделиране и осмислянето на индуктивния метод и неговото място в опознаването на света. Това е дало силен тласък и за развитието на схващанията за случайността и вероятностите. Със социалната статистика са свързани редица големи имена със забележителен принос за развитието на цивилизацията. Особено интензивна е експанзията на социалната статистика през XX век, което прави много труден и дори обезсмисля въпроса за нейния периметър и граници. Същевременно обаче се забелязват определени тенденции, поради което тук е направен опит да се очертае и бъдещото развитие на социалната статистика.

JEL: A13, A30, B16, B23, C10, C19, N01

Корените на статистиката се губят далече в древността. Макар и забулена с много неизвестност и неопределеност, в далечната история на социалната статистика се откриват редица ярки и впечатляващи моменти. Известно е, че в древен Китай са събирали данни както за селското стопанство, така и за метеорологичните условия с цел прогнозирането на добивите. Древните елини са натрупвали информация за морските течения и посоката и скоростта на ветровете и така са създали навигацията. Техният практически опит е осмислян от такива умове като Аристотел, поставил основите на интелектуалната история на цивилизования свят за следващите двадесет века. Постиженията на Аристотел в изучаването и осмислянето на това какво представлява систематизиране на фактическия емпиричен материал, изясняването на механизма на силогизмите и канализирането на дедуктивната логика ще оставят ярък отпечатък в развитието на статистиката до наши дни. На Аристотел принадлежи един от първите по-системни опити да се осветли отделният факт и въобще случайността като отклонение от природните закони или като нещо непреднамерено.² Още в ранната Римска империя са провеждани преброявания на населението с оглед на попълване на войската с редовен набор и така се създава едно регулярно демографско изучаване, макар и с доста стеснена цел. Известният лекар и

¹ Никола Чолаков е доц. д-р в УНСС, София, тел: 9433582, 0898846870, e-mail: cholack@bigfoot.com.

² Шейнин, О. Б. Яков Бернули и начало теории вероятностей. В: Яков Бернули о законе больших чисел. М., "Наука", 1986.

естествоизпитател Гален (II в.) се опитва да определи "средното състояние" като най-подходящо за хората. Много впечатляващи са опитите на римския адвокат Улпиан (Domitius Ulpianus, III в.) да изучи продължителността на живота на човека във връзка с пожизнените ренти и осъществяването на наследствените права (Lex Falcidia). Той вероятно е първият, достигнал до понятието за средната продължителност на предстоящия живот като важен биометричен показател и е изработил първата таблица за смъртност. Таблицата на Улпиан (с някои по-късни допълнения) е използвана за застрахователни цели в Северна Италия до XIX в.³ По всичко личи, че статистиката се е зародила от възможността човек да наблюдава, да констатира, да преброява и да измерва. И на основата на това да формулира изводи, да изгражда хипотези и цели теории и да се опитва да надникне в бъдещето.

Социалната проблематика често е изпълнявала водеща роля в развитието на статистическото познание и макар скрита дълбоко зад кулисите, е изпращала ясни сигнали и силни импулси дори и когато статистиката е поемала в съвсем други посоки. Историята на статистиката е белязана от практическата необходимост за решаване на проблеми на обществото, бихме могли дори да добавим – проблеми на цивилизацията. По такъв начин са се наслагвали солидни връзки между привидно отдалечени области от научното разбиране за света, изграждала се е единна статистическа теория и методология и са преодолявани всякакви природни, исторически, духовни, отраслови и други специфичности и разделения.

Ренесансът и големите статистически открития

Статистическото познание набира сили през средните векове и особено през Възраждането. Наред със забележителните географски открития намираме значими статистически постижения в социалната сфера като събирането на седмични данни за умрелите в Лондон (1532 г.), което по-късно ще позволи на Джон Граунт (1620-1674) да направи задълбочен анализ на смъртността в известния си труд "Естествени и политически наблюдения върху актовете за смърт".⁴ През този период и на други места се забелязва по-системно събиране на данни за браковете, ражданията, кръщенетата и умрелите, което представлява своеобразно начало на текущата демографска статистическа регистрация. Във Франция това става още през 1529 г., а през 1608 г. в Швеция се поставя началото на църковните регистри в национален мащаб.

През 1671 г. Йохан де Вит (1625-1672) публикува работата си за стойността на пожизнените ренти и така поставя научните основи на актюерството. През този период се забелязват определени опити за осмисляне и концептуализиране на статистическата практика, явно под влияние на съществения напредък на естествените науки. Най-ярък представител на това ново направление е сър Уилям Пети (1623-1687) с

³ Smith, D., N. Keyfitz. *Mathematical Demography*. Heidelberg: Springer, 1977, както и Haberman, S., T. Sibbett (eds.). *History of Actuarial Science*, Vol. I, Pickering & Chatto Publishers, 1995.

⁴ Graunt, J. *Natural and Political Observations on the Bills of Mortality*, London, 1662.

неговите беседи по политическа аритметика,⁵ трасиращи пътя за развитието на теоретичната статистика. Във връзка с това заслужава да се отбележи и приносът на д-р Арбуътнот (1667-1735)⁶, който през 1710 г. фактически прилага познатото сега биномно разпределение, за да се навлезе отвъд "мистичната" случайност и да се обясни непрекъснато повтарящата се и очевидно стабилна пропорция на двата пола сред живородените (т. нар. първично съотношение между двата пола). Това е времето на епохални открития в естествените науки и математиката, времето на Хюйгенс, Нютон, Яков и Йохан Бернули, Лайбниц и много други продължители на делото на такива колоси като Коперник, Кеплер, Декарт, Галилей, Бойл. Впрочем подходът на д-р Арбуътнот ще бъде припознат от Адолф Кетле години по-късно, към средата на XIX век, като "социална физика".

Особено място в развитието на статистиката и разбирането за вероятностите заема Яков Бернули (1654-1705) със забележителния си труд "Изкуството да се правят предположения".⁷ В него се намира както първоначалният вариант на закона за големите числа⁸ (известен по-късно като теорема на Бернули), така и схващанията на автора за вероятностите като степен на достоверност. С откриването на закона за големите числа Бернули фактически показва, че традиционното по негово време комбинаторно схващане за вероятностите може да получи и експериментално статистическо потвърждение. Проникновенията на Бернули за вероятностите като степен на достоверност⁹ показват много по-широко и дълбоко навлизане в същността на случайното, необходимото и закономерното (за пръв път използва за целта думата стохастика) и може да се смята като начало за характерните за XX век нови подходи към логиката и философията на вероятностите и статистиката, свързани с теорията на решенията и човешкото поведение при избор между алтернативи в условия на несигурност, риск и непълна определеност. При него най-ясно личи логиката на статистическото заключение и значението на силата и тежестта на доводите в подкрепа на статистическия извод.

Трябва да се отбележи, че напредвайки в теоретична посока, всъщност Бернули е търсил и виждал повече непосредствена практическа полза от изследванията си, за което говори и заглавието на глава IV от труда му,

⁵ Petty, W. *Discourse on Political Arithmetick*. London, 1690.

⁶ Arbuthnot, J. *An Argument for Divine Providence, taken from the Constant Regularity Observed in the Births of Both Sexes*. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1710. 27, 186–190, (препечатано в Kendall, M., R. Plackett (eds.) *Studies in the History of Statistics and Probability*, Vol. II, High Wycombe: Griffin, 1977).

⁷ Bernoulli, J. *Ars Conjectandi*, Basel, 1713. Преводът на български "Изкуство да правим предположения" е на Б. Пенков (вж. *Бернули, Лаплас, Колмогоров* (ред. Б. Пенков) Наука и изкуство, 1982).

⁸ Законът за големите числа е всъщност ансамбъл от сродни предложения (законали), започващи от теоремата на Бернули и следващите ѝ уточнения и усъвършенствания, т.нар. централни гранични теореми като известната на Муавър и Лаплас, неравенството на Чебишев, чак до т.нар. лема на Борел-Кантели от XX век. Самият термин "закон за големите числа" е въведен много по-късно от Пуасон. Редица по-съвременни автори предпочитат да говорят за закони в множествено число (вж. Feller, W. *An Introduction to Probability Theory and its Applications*, том I, Wiley, New York, 1968).

⁹ Това разбиране на Бернули вероятно е подсказано от Лайбниц, у когото намираме вероятностите като степен на действителност.

насочващо вниманието към приложения в гражданското общество, морала и икономиката. Неговото дело оказва голямо влияние върху племенника му Никола Бернули, известен с докторската си дисертация "Върху използването на изкуството да се правят предположения в правото".¹⁰

Общите точки и взаимното проникване на статистиката със зараждащата се по това време теория на вероятностите личи ярко в трудовете на Муавър (1667-1754). В прочутата "Доктрина за шанса"¹¹ той разкрива какво представлява статистическата независимост и как това се свързва и обяснява с понятието за вероятностите. Муавър изучава биномното разпределение и през 1733 г. достига до определена универсална закономерност, която доста по-късно ще бъде означена като централна гранична теорема (тази терминология се дава от Дьорд Поя чак в 1920 г.), важен свързващ елемент между статистиката и теорията на вероятностите и съществен компонент на днешното разбиране за закона за големите числа. Муавър има и редица по-приложни изследвания върху таблиците за смъртност и теорията на рентите. Интересен епизод от неговия живот е поканата да бъде арбитър в спора между Нютон и Лайбниц за авторството на множество математически резултати.

Всъщност, математическото осмисляне на вероятностите започва доста по-рано – от кореспонденцията между Блез Паскал (1623 – 1662) и Пер дьо Ферма (1601 – 1665) по повод интереса на Дьо Мере към хазартните игри. От тях идва и комбинаторно разбиране за вероятностите, наложило се като класическо схващане в тази област.

Томас Бейс (1702 – 1761) открива една забележителна релация, показваща как новопостъпилата информация модифицира априорните разпределения и ги трансформира в апостериорни. Това неочаквано за времето си прозрение влиза във вероятностите и статистиката като правило на Бейс, и дори като закон на Бейс (наименованието дава Поанкаре много по-късно), и поставя дълбок отпечатък върху логиката и методологията на научното познание през XX век. Всъщност Бейс открива един остър завой в логиката на научното изследване, който науката векове наред ще трябва да взима със заострено внимание. Откритието е публикувано чак след смъртта на автора му¹², а приживе Бейс е бил по-известен със защитата на Нютон от нападите на Архиепископ Бъркли.

Паралелно с теоретичното осмисляне на своите методи статистиката навлиза и в нови области и постепенно придобива многостранност, мултидисциплинарност, поливалентност и трудно удържима експанзия. Доста показателен пример в това отношение са данните на Бевъридж¹³ за движението на цените на пшеницата на европейските пазари за периода след 1500 г., показващи че стопанската конюнктура е влязла в обектива на

¹⁰ Bernoulli, N. *De Usu Artis Conjectandi in Jure*, 1709 (непубликувана). Изглежда Никола Бернули има само една публикувана работа – *Solutio generalis problematis 15 propositi a D. de Moivre in Transactions de mensura sortis*. – Philosophical Transactions of the Royal Society, 29, 1714, която се отнася за предложението № 15 в работата на Муавър *De Mensura Sortis*.

¹¹ De Moivre, A. *The Doctrine of Chance*, 1718.

¹² Bayes, T. *Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances*. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1763.

¹³ Beveridge, W. H. Вж. Кенд алл М., А. Стьюарт. *Многомерный статистический анализ и временные ряды*. М., Наука, 1976.

статистиката доста отдавна. Старателно събираните данни от мореплаването започват системно да се използват не само за навигация, но и за морско застраховане. През 1688 г. Едуард Лойд (1648-1713) открива бъдещата си застрахователна компания в едно кафене, което бързо си извоювало репутацията на средище за точна мореплавателска и търговска информация и чийто собственик се ползвал с доверие сред търговците, капитаните и собствениците на кораби и така се наложил като сигурен застраховател.

През 1748 г. шведският парламент приема Закон за регистъра на населението, в резултат от което за няколко години се натрупва достатъчно информация, позволяваща на шведския астроном, статистик и секретар на Кралската академия на науките Пер Варгентин (1717-1783)¹⁴ да изработи първата таблица за смъртност за цялото население на отделна държава – Швеция.¹⁵ Той има интересни разработки за динамиката на раждаемостта и месечната вариация в ражданията, емиграцията от Швеция, различията в смъртността по възраст, пол и в териториален разрез, в т.ч. и международни сравнения и др. По-рано (1693 г.) друг астроном – Едмонд Хейли (1656-1742), получава таблица за смъртност за населението на Вроцлав (тогава Бреслау) и редица производни показатели, засягащи животозастраховането. По същото време известният лекар от Санкт Петербург, съзателят на хидродинамиката и аеродинамиката, основоположникът на статистическата физика Даниел Бернули (1700-1782) изучава спонтанното изграждане на имунитет срещу едрата шарка и показва как може да се определи с колко години би се удължил животът на хората, ако се отстрани това заболяване. Така се създава концепцията за таблици за смъртност, диференцирани по отделните причини за смърт.¹⁶ Бернули е известен още с изучаването на известния Петербургски парадокс – същността на риска и адекватното поведение на хората в условия на непълна определеност, той долавя основните черти на намаляващата се пределна (маржинална) полезност и формулира максимизирането на очакваната полезност като правило при взимане на решения и избор между различни алтернативи и възможности.¹⁷ По повод смъртта на Даниел Бернули през 1782 г. Кондорсѐ пише: "Никой не беше по-ефикасен в анализа с отчитането на всички обстоятелства в явленията, никой не знаеше по-добре как да се подреди експериментът, за да се проверят теоретичните резултати и да се създаде основата за съответните пресмятания".¹⁸ Бернули действително е голям майстор на планирането на експеримента, което едва през XX век ще се оформи като самостоятелно научно направление в статистиката.

Към края на XVIII век Джереми Бентам се опитва да разпространи "принципа на полезността" върху законодателството и социалната политика и

¹⁴ Студент на Андерс Целзиус – изобретател на широко използваната днес температурна скала.

¹⁵ Wargentin, P. *Mortaliteten i Sverige, i anledning af Tabell-Verket*. Kungl. Vetenskaps-Academiens Handlingar, 1766, p. 1-25. През 1874 г. германският статистик Кнап подлага на критика работите на Варгентин, но се оказва, че е използвал по-ранни публикации и не е запознат с труда от 1766 г.

¹⁶ Bernoulli, D. *Essai d'une nouvelle analyse de la mortalité causée par la petite Vérole, & des avantages de l'inoculation pour la prévenir*. Mém. Paris, 1766.

¹⁷ Bernoulli, D. *Exposition of a New Theory of Risk Evaluation*. London, The London School of Economics and Political Science, 1738.

¹⁸ Цит по *The Collected Scientific Papers of the Mathematicians and Physicists of the Bernoulli Family*, Basel, Birkhauser, 2001.

така предвижда създаването на теориите за полезността и социалния избор. Неговите работи оказват силно влияние на Джон Стюарт Мил и съответната школа в политическата икономия.¹⁹

От своя страна маркиз де Кондорсè (1743-1794) остава в историята на социологията и политологията със забележителния си труд "Есе върху приложението на анализа върху вероятността на решенията на мнозинството"²⁰ (1785 г.), в който хвърля светлина по въпроса за справедливите изборителни системи. Във връзка с това може да се отбележи, че на същия проблем е посветена докторската дисертация (1951 г.) на носителя на Нобелова награда за икономика (1972 г.) Кенет Ероу със заглавие "Социален избор и индивидуални стойности", в който се установява при сравнително общи предположения и хипотези, че не е възможно пълно покритие между индивидуалните предпочитания и решенията на мнозинството.

През XVII – XVIII в. се изграждат и основите на съвременното научно разбиране за икономиката. Без съмнение големите умове по онова време са се ръководили от наличните факти и статистически данни, но постиженията им са предимно в концептуална, теоретична или политическа насока. По това време идеите на сър Уилям Пети намират благодатна почва предимно в демографията. Към постиженията на Граунт, Варгентин, Даниел Бернули, трябва да се добавят още и тези на пруския пастор Йохан Петер Зюсмилх (1707-1767), който фактически преоткрива стабилната пропорция между двата пола на живородените и подобно на д-р Арбътнот я отдава на "божията воля". В своя труд "Божественият порядък"²¹ Зюсмилх обаче отива по-напред, констатирайки ефекта на статистически закономерности като закона за големите числа, които тепърва ще трябва да бъдат открити и изучавани, и може да се възприема като основоположник на демографската статистика. Томас Малтус многократно се позовава на резултатите на Зюсмилх.

Самият Малтус (1766-1834) е най-известен с труда си "Есе върху принципа на населението"²², в който развива учение за взаимовръзката и взаимната обусловеност между развитието на населението и икономиката в отговор на вижданията на Уилям Годвин, маркиз де Кондорсè и др. за т. нар. перфектно общество. Основната му теза е, че растежът на населението поначало изпреварва производството на средства за препитание, което обрича хората на мизерия, особено в най-ниските слоеве от обществото. На практика гладът и болестите водят до висока смъртност, което лимитира растежа на населението и по този начин се поддържа някакъв баланс. Според Малтус повишаването на доходите на най-бедните и на производителността в селското стопанство не би могло да подобри положението на най-ниските слоеве от обществото, тъй като допълнителният демографски прираст би погълнал и неутрализирал всякакъв икономически напредък. След мащабни изследователски пътувания в Германия, Русия и Скандинавия и натрупал съответна информация, Малтус публикува второто

¹⁹ Nau, R. *Seminar on Choice Theory*. Fuqua School of Business, Duke Univ., Durham, 2002.

²⁰ Nicolas de Caritat Condorcet, M. J. A. *Essay on the Application of Analysis to the Probability of Majority Decisions*, 1785.

²¹ Süßmilch, J. P. *Die gottliche Ordnung*, 1741.

²² Malthus, T. R. *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr Godwin, M. Condorcet and Other Writers*, 1798, 1803.

издание на произведението си (1803 г.), в което пледира за въвеждане на безплатно държавно образование за най-бедните, всеобщо изборително право и либерализиране на пазара на труда като мерки за постигане на съответствие между населението и икономиката. С това той лансира идеята, че с повишаването на жизнения стандарт неизбежно би спаднала раждаемостта и би се получило определено обществено равновесие. Няколко века по-късно Маргарет Тачър ще перефразираща Малтус, като каже, че не е достатъчно да се дава риба на бедните, а трябва да се научат да си я ловят сами.

Вижданията на Малтус са възхвалявани и хулени десетилетия наред. Две неща обаче са неоспорими. Той е направил първото задълбочено и мащабно изучаване на икономическото състояние на бедните. Другото е, че е предвидил демографския преход,²³ на който сме свидетели през XX век.

XIX век бележи по-нататъшен възход на статистиката като теория и практика, но най-вече с това, че се търси отговор на един фундаментален въпрос: по какъв начин се достига до новото знание, до създаването дори на цяла теория, тръгвайки от наблюдаваните факти, от събраните данни, от емпиричния допир с изследваното явление. Дали това става само по пътя примерно на логиката, статистиката и математиката, или съществуват непознати закономерности в света и неизучени способности на мисълта. Това е свършено нов момент в развитието на статистиката.

Тласък в тази насока дава откритието, често свързвано с имената на Лаплас (1749-1827) и Гаус (1777-1855)²⁴, че измерванията винаги са обременени с някаква грешка, но че тези отклонения около търсената величина далече не са хаотични, а се подчиняват на определена закономерност - т.нар. нормално разпределение или разпределение на Гаус-Лаплас. Подобни предложения е имал Муавър близо сто години по-рано, но цялото построение остава в историята като теория на грешките и представлява крайъгълен камък в разбирането за вероятностите. Почти по същото време Лежандр (1752-1833) публикува работите си за метода на най-малките квадрати²⁵ във връзка с определянето на орбитите на планетите, който се оказва генетично свързан с нормалното разпределение. През 1815 г. Бесел (1784-1846) въвежда термина вероятна грешка (*wahrscheinliche Fehler*), означаващ разстоянието между медианата и съседния квартил²⁶ на нормалното разпределение (равно на 0.6745 стандартни отклонения) и разкриващ важен аспект на това разпределение. През 1812 г. Лаплас публикува основния си труд по теория на вероятностите "Аналитична теория на вероятностите"²⁷, в който демонстрира валидността на т.нар. централна гранична теорема. Тази теорема разкрива общовалидна статистическа

²³ Специфичен за демографията термин, отбелязващ спада в раждаемостта през последните сто години до такива ниски равнища, че дори и намаляването на смъртността и постоянното увеличение на продължителността на човешкия живот не могат да компенсират очертаващия се отрицателен естествен прираст в редица страни на Европа.

²⁴ Gauss, C. F. *Theoria Motus Corporum Coelestium in Sectionibus Conicis Solum Ambientum*, 1809; Laplace, P. S. *Mémoire sur les approximations des formules qui sont fonctions de très grand nombres et sur leur application aux probabilités*, 1810.

²⁵ Legendre, A. M. *Nouvelles méthodes pour la détermination des orbites des comètes*, 1805.

²⁶ В българската литература тези показатели често се наричат квартилни числа.

²⁷ Laplace, P. S. *Théorie analytique des probabilités*, 1812.

закономерност, съгласно която средната аритметична като оценка при измерването на неизвестна величина придобива нормално разпределение при многократно повторение на измерванията. От днешна гледна точка е лесно да се види, че този факт може да послужи и за определяне на броя на измерванията с оглед получаване на удовлетворителна точност на оценката. Лаплас е известен още с приложение на вероятностите в редица области като естествознанието, законността и правосъдието, смъртността, продължителността на браковете и др.

Джон Стюарт Мил в своята Система на логиката,²⁸ публикувана за пръв път през 1843 г., предлага пет правила (или канони по неговия израз) за определяне доколко фактите са достатъчни за доказателството на дадено положение и доколко по такъв начин се разкриват причинно-следствените връзки и зависимости. Подходът на Мил е използван от няколко поколения изследователи на обществото.

Социална физика и статистика

Тези резултати оставят дълбоки следи в научните търсения през XIX век. През 1835 г. Адолф Кетле (1796-1874) представя концепцията за "средния човек" в известния си труд "За човека и развитието на способностите му, есе за социалната физика"²⁹, което се смята за начало на обособяването на социалната статистика в сферата на емпиричните проучвания. Явно повлиян от идеите на Малтус, Фурие и Лаплас,³⁰ авторът разглежда индивидуалните способности на хората като отделни случаи на отклонение в повече или по-малко, в една или друга посока в сравнение с тези на т.нар. среден човек и подчинени на "закона" за нормалното разпределение. В днешно време още се среща индексът на Кетле,³¹ показващ затлъстяване на човешкото тяло. Схващанията на Кетле за средния човек винаги са предизвиквали оживена дискусия, най-вече поради преувеличаване и фетишизиране на неговата идея в "идеален човек".

Приносът на Кетле за развитието на статистиката обаче би трябвало да се търси повече в други посоки. Изхождайки от разбирането си за средния човек, той подлага данните за престъпността на задълбочен анализ и с това събужда бурна дискусия по проблема за свободната воля и социалната детерминираност. Оставил е след себе си още интересни анализи върху смъртността, както и редица методологически препоръки относно преброяването на населението. Кетле пледира за прилагане на репрезентативни, извадкови статистически наблюдения в социална сфера. Той застъпва тезата, че в обществения живот действат определени закономерности и тяхното познание може да се използва за постигане на общо благоденствие и напредък. Неговият съвременник Огюст Конт може да

²⁸ Mill, J. S. *A System of Logic: Ratiocinative and Inductive*. Park Forest, IL: University Press of the Pacific, 2001.

²⁹ Quetelet, A. *Sur l'homme et le développement de ses facultés, essai d'une physique sociale*, 1835.

³⁰ Lazarsfeld, P. Notes on the history of quantification in sociology – trends, sources and problems. In: M. G. Kendall and R. L. Plackett (eds.), *Studies in the History of Statistics and Probability II*. High Wycombe: Griffin, 1977, p. 213-270.

³¹ Представляващ теглото в килограми, отнесено към квадрата на височината в метри. Ако стойността надхвърля 30, човекът се смята за затлъстят.

се смята за първия използвал термините социология и социална физика,³² но Кетле всъщност е формулирал социологическия метод в практическите проучвания. Флоранс Найтингейл (1820-1910), ученичка на Кетле и поставила началото на клиничната статистика, го смята за "основател на най-важната част от науката, от която зависи цялото ни научно познание".³³

През 1853 г. Кетле организира първата международна конференция по статистика, с което се поставят основите на Международния статистически институт, учреден през 1885 г. Като основател на обсерваторията в Брюксел по искане на белгийското правителство (1833 г.) Кетле провежда серия от интересни анализи по статистически данни в геофизиката и метеорологията, изучава метеорния дъжд, демонстрирайки новаторски методи за сравнение и оценка на емпиричния материал. По това време вече са създадени Статистическото общество на Лондон (1834) и Американската статистическа асоциация (1839).

През 1837 г. Симеон Пуасон (1781-1840) попада на друго важно статистическо разпределение, което чак през 1914 г. ще бъде наречено на неговото име. Той формулира и закона за големите числа, съгласно който с по-голям брой измервания може да се преодолее влиянието на грешките и да се постигне по-добра точност в оценката на търсената величина. Разпределението на Пуасон намира широко приложение през XX век в най-неочаквани направления като моделиране на риска, най-напред в телекомуникациите и информатиката, а впоследствие и в изучаването на финансовите пазари, застраховането, управлението и др. Пуасон е известен още с изследванията си по приложение на статистиката и вероятностите за оценка на надеждността на свидетелските показания и справедливостта на съдебните решения.³⁴

XIX век съдържа някои значителни завоевания и в демографията и демографската статистика. Бенджамен Гомпертс (1779-1865) създава първия модел на възрастовия профил на смъртността³⁵ сред хората, който десетилетия наред се използва за изглаждане на данните за смъртността, особено за най-старшите възрасти. Според него смъртността бързо намалява с излизане от началните детски възрасти и достига най-ниско равнище с половата зрелост. По-нататък, след възраст двадесет години възрастовият профил на смъртността показва непрекъснато нарастване и рискът се удвоява за всеки следващи осем години от живота. Уилям Мейкхем усъвършенства³⁶ модела на Гомпертс, като включва показател за общото равнище на смъртността и разглежда диференцирано въздействието на различните причини за смъртта.

Вилхелм Лексис (1837-1914) изобретява графично изображение на стареенето на поколенията,³⁷ което се е утвърдило в демографията с неговото име. Той е известен и с редица изследвания в икономиката, но

³² Гидънс, А. *Социология*. С., Прозорец, 2003.

³³ McDonald, L. *The Women Founders of the Social Sciences*. Ottawa, Carlton Univ. Press, 1994.

³⁴ Poisson, S. *Recherches sur la probabilité des jugements en matière criminelle et en matière civile*, 1837.

³⁵ Gompertz, B. *On the Nature of the Function expressive of the Law of Human Mortality*, 1825.

³⁶ Makeham, W. *On the law of Mortality and the Construction of Annuity Tables*, 1860.

³⁷ Lexis, W. *Diagram from the Introduction to the Theory of Population Statistics*, 1875.

особено внимание заслужават разбиранията му за дисперсията в статистическите редове и същността на репрезентативните изучавания, както и разработките му по статистиката на динамичните редове. Лексис критикува хипотезата за хомогенност на генералните съвкупности, останала от времето на Кетле, и разработва съответния показател за установяване на невалидността на подобни положения в практически ситуации. Така Лексис насочва вниманието към по-комплексни методи и модели на извадките при репрезентативните социологически проучвания с оглед по-пълното оползотворяване на предварителната информация за спецификата на генералните съвкупности. Лексис е първият директор на Института по актюерство в Германия.

Особено място в науката заема сър Френсис Голтън (1822-1911), братовчед на Чарлз Дарвин, с прочутото си изследване върху изчезването на видни лондонски фамилии.³⁸ Той прилага новаторски метод за изучаване на процеси, от който впоследствие ще възникне самостоятелен дял в статистиката и теорията на вероятностите – т. нар. теория на разклоняващи се процеси. Той въвежда в статистиката и редица нови термини като огива³⁹ и регресия и внася съществено уточнение в статистическите понятия за корелация и особено за регресия. Убедително демонстрира ползата от такива показатели като квантилите. Пръв установява, че сбор от независими нормални разпределения е също нормално. Карл Пирсън признава, че тъкмо Голтън го е убедил във възможността статистическият метод да се прилага при изучаването на живите форми и човешкото поведение, а не само във физиката и естествените науки.

Кореспонденцията между Алфонс де Кандол и Френсис Голтън по въпроса за изчезването на видни фамилии води до разкриване на ново направление в изучаването на демографския феномен, свързано с възпроизводствения процес на населението. Голтън с помощта на Уотсън успява да намери решение⁴⁰ на проблема в смисъл, че при стеснено или просто възпроизводство вероятността за изчезване на рода е 100%, което е съвсем логичен резултат. По-неочаквано е, че дори и при разширено възпроизводство съществува ненулева вероятност това все пак да се случи. Тези изследвания поставят началото на т. нар. теория на разклоняващите се процеси, която впоследствие освен в демографията намира широко приложение при изучаването на радиоактивното разпадане, редица химически процеси, в ботаниката, зоологията, биологията, клиничните изследвания, телекомуникациите и др.

Другото голямо име в статистиката от края на XIX и на границата на XX век е това на Карл Пирсън (1857-1936). Той развива догадките на Голтън и придава сравнително завършен вид на понятието за корелация в статистиката, като внася ясно съдържание на корелационните коефициенти. Изобретател е на метода хи-квадрат и анализа на главните компоненти.

³⁸ Изложено в Galton, F. *Natural inheritance*, 1889.

³⁹ Обратната на функцията на нормалното разпределение.

⁴⁰ Galton, F., H. W. Watson *On the probability of extinction of families*. – Journal of the Anthropological Institute 4, 1874, p. 138-144. Авторите обаче допускат някои неточности в анализа си, които впоследствие са отстранени (вж. Feller, W. *An Introduction to Probability Theory and its Applications*. Vol. I, Wiley, New York, 1968).

Въвежда в статистиката термина стандартно отклонение. По-важното е, че Пирсън е създател на систематика, стил и култура, на традиция и школа в статистиката – негови ученици са такива имена като Уилям Госет, Джордж Юл (1871 – 1951), Франк Йейтс (1902 – 1994), Роналд Фишер и Егон Пирсън (син на Карл Пирсън). Основател е на научното списание „*Biometrika*” (1901), което и до днес е едно от най-елитните в статистиката. Според Уокър⁴¹ лабораторията на Пирсън, прераснала по-късно в Департамент по приложна статистика в University College, Лондон, е била световен център, където са обучавани хора от целия свят, за да могат да събират и анализират статистическите данни от всички области, да развиват нови идеи и теории и постоянно на практика да проверяват философията на статистиката. Уокър смята, че Пирсън е предоставил универсална методология за научните изследвания⁴² и че това представлява огромен принос за съвременната научна мисъл. Егон Пирсън споменава в една статия,⁴³ че баща му твърдо вярвал, че статистиката е много трудна материя, изисква пълно себеотдаване и в нея няма място за „дилетанти и случайни хора”.

Действително с Карл Пирсън завършва една важна фаза на постигане на зрялост в развитието на статистиката, започната вероятно от Бернули и Лаплас. С него статистиката се превръща в стройна логическа система, а не просто готварска книга с рецепти. Затвърждава се носещата конструкция на статистиката, с изясняване на нейния метод, с привличане на математически апарат като основен систематизиращ и измерителен инструментариум, с изкристализиране на логиката на статистическото индуктивно мислене при движението от емпиричния допир със света към теоретичното познание до степен статистиката да се произнася за емпиричния свят, да може да го предвижда и възпроизвежда в идеални образи, преди да става дума за каквото и да е статистическо наблюдение. С Карл Пирсън статистиката се превръща в истинска наука. А и науката се утвърждава като такава, доколкото нейните положения получават експериментално потвърждение.

Карл Пирсън е високо ценен в различни научни среди. Известно е например влиянието му върху такива икономисти като Маршал, Кейнс и Пигу. През 1911 г. се провежда диспут върху алкохолизма сред родителите и влиянието върху децата им, в който Пирсън убедително защитава тезата за необходимостта от емпирични наблюдения, събиране на фактически материал и статистически данни и техния професионален анализ.

Първото откритие в статистиката на XX в. вероятно е на разпределението на Стюдент. Под този псевдоним Уилям Госет (1876-1937) установява⁴⁴ (1908), че нормално разпределение, конструирано с помощта на средната аритметична и дисперсията като емпирични показатели, всъщност се деформира в друго разпределение, макар и много сходно с нормалното. Този резултат Госет постига като химик и статистик в практическата си работа

⁴¹ Walker, H. M. *The contribution of Karl Pearson*. J. Amer. Statist. Assoc. 53, 1958, p. 11-22.

⁴² Действително трудът на Пирсън *The Grammar of Science* (1892) е вдъхновявал редица изследователи през следващите десетилетия. Джърси Нейман с удоволствие си спомня какъв ефект е имала тази книга върху него като студент в Харков.

⁴³ Pearson, E. S. *Karl Pearson: An appreciation of some aspects of his life and work II*. – *Biometrika* 29, 1938, p. 161-247.

⁴⁴ Gosset, W. *The probable error of a mean*. – *Biometrika*, 1908, Vol. 6, N 1. (Mar.), p. 1-25.

при изучаването на качеството на продукцията в бирената фабрика на Гинес в Дъблин.

XX век е още по пъстър и труден за обхващане. От век на парата и електричеството той се превръща във век на атомната енергетика, а може би и във век на компютъра и информатиката, или векът на най-чудовищните разрушения и престъпления, или на най-дълбоко и пълно осъзнаване на човешка същност и човешката свобода. Развитието на науката поставя на сериозно изпитание статистиката и нейната философия и методология. Едно от първите предизвикателства идва от най-талантливия ученик на Пирсън – Роналд Фишер. Това е неговото разбиране за статистическото правдоподобие (likelihood), представляващо ключов момент в много от построенията му и разклатило утвърдените дотогава разбирания за вероятностите и статистиката. Самият Пирсън явно не е успял да вникне в идеите на Фишер и оттогава датира враждебността между двамата. Изглежда Пирсън е вдигнал летвата в статистиката твърде високо, дори и за себе си.

Сър Роналд Ейлмер Фишер (1890-1962) е сред най-ярките имена на статистиката и символ на нова фаза в развитието на вероятностите и статистиката, вече тясно свързани в едно научно направление с ясна методологическа линия и с многобройни и разнообразни приложения. Като много статистици, Фишер завършва математика и астрономия (Кембридж, с най-високи оценки), но същевременно се интересува и от биология и е впечатлен от труда на Ейри върху теорията на грешките.⁴⁵ На младини има проблеми с издръжката си и заминава за Канада, където няколко месеца се занимава със селско стопанство. След завръщането си в Лондон работи като статистик в частния бизнес и чете лекции по математика и физика в различни училища. През 1919 г. получава предложение от Карл Пирсън да се включи в неговата лаборатория като главен статистик и същевременно го канят от Селскостопанския експериментален център в Родъмстед. Този център е основан в 1837 г. и е най-старото научноизследователско звено във Великобритания в областта на растениевъдството, където са изучавани различните фактори за добивите, вкл. и разнообразните комбинации на генетичния материал. Влечението към селскостопанската работа ще свърже Фишер с Родъмстед за няколко десетилетия.

Тук Фишер постига някои от най-ярките и съвсем новаторски резултати в статистиката. Това е преди всичко комплекс от методи,⁴⁶ състоящ се от т. нар. дизайн на експеримента, при който опитите на полето се планират и подреждат като мозайка от субексперименти с оглед да се постигне максимално покритие на различните комбинации от факторите. Така Фишер достига до разбирането си за рандомизацията като случаен подбор в рамките на предварително определен сценарий. Субекспериментите и техните комбинации се проектират така, че разликите в добивите да могат да се проявяват като резултат от действието на един или друг фактор или комбинация от фактори и по този начин да се оцени и претегли ефектът им. За анализа на резултата от добивите при такъв сложен и многопластов план

⁴⁵ Airy, G. *On the Algebraic and Numerical Theory of Errors of Observations and the Combination of Observations*. London: Macmillan, 1861 (2nd ed., 1875; 3rd ed., 1879).

⁴⁶ Fisher, R. *The Design of Experiments*. Edinburgh: Oliver & Boyd, 1935.

Фишер изобретява дисперсионния анализ на данните, който сам по себе си представлява едно от най-големите постижения на XX-я век в статистиката.

След излизането на Пирсън в пенсия през 1933 г. Фишер оглавява лабораторията в University College, която обаче вече е разделена на две и другата част се ръководи от сина на Пирсън – Егон. По-късно става професор по генетика в Кембридж и последните три години от живота си прекарва в Университета на Аделаида (Австралия). Фишер е бил уважаван член на двадесетина национални, чуждестранни и международни научни организации, в т.ч. и Международния статистически институт, и е получил почетни научни звания от редица университети като Лондон, Харвард, Глазгоу, Калкута, Аделаида и др. Титлата сър получава в 1952 г.

Спорът между Фишер и Пирсън има съвсем научен характер, макар понякога да е взимал доста остър тон и конфликтни форми. Диспутът между двамата е на изключително високо равнище и няма нищо общо с дразгите и капризите, срещани понякога в научните среди. В този своеобразен дуел Пирсън се изявява като представител на утвърдилата се през XIX в. философия на статистиката да се разчита на достатъчно голям обем информация, така че случайните отклонения да се тушират под действието на законите за големите числа и тежестта на централните гранични теореми и общите черти и тенденции в изучавания обект да изплуват на повърхността и да изпъкват от само себе си. Доминиращите по това време възгледи за вероятностите например са били някакъв стихийен хибрид без стройна систематика между комбинаторните (и малко наивни) представи и експериментално наблюдаемите статистически честоти. С редки изключения на статистика се е отреждала повече позицията на наблюдател, колектор и анализатор на данните от опита.

Фишер не е единственият, застъпващ тезата, че позицията на статистиката в научното изследване би трябвало да бъде много по-активна, но е първият, успял да имплантира тази теза в самата статистика, в статистическия метод. В свое изказване пред Индийския статистически конгрес в 1938 г. той споделя, че да се извика статистикът, след като е завършило наблюдението, е все едно да се направи експертиза, за да се установи от какво е умрял експериментът. Тази система от възгледи е подтиквала Фишер към разработването на проблемите по дизайна на статистическите наблюдения като възможност за осигуряване на най-висок цялостен ефект на статистическия метод. Карала го е да се замисли върху възможностите статистиката да борави с данни с малък обем, но при подходящ дизайн. Така той довършва загатнатото от Даниел Бернули и започнатото от Госет (Стюдънт) и формулира известния t -тест за сравняване на средните величини,⁴⁷ като впоследствие го развива в дисперсионния анализ. Фишер въвежда понятието за степените на свобода, отразяващо количеството информация в статистическите данни. На много места в неговите работи намира място мисълта, че статистиката е наука за извличане и обработка на информация от емпиричния материал, т.е. промяна само на формата на информацията – така Фишер разбира създаването и производството на информация. В тази посока той достига до понятието за

⁴⁷ Неправилно приписван на Стюдънт.

достатъчните статистики, засягащи онези показатели, които съдържат цялата информация от изходните данни, получени в хода на статистическото наблюдение.

Фишеровото разбиране за отделния случай в многообразието от себеподобни в статистическия ред също е богато с нови нюанси. До него се е смятало, че отделният случай като че ли се губи в общия масив от данни и статистиката се опира на общото в статистическите съвкупности. Фишер придава по-голямо значение на отделния случай като самостоятелен градивен елемент на статистическата информация – оттук е и неговият повишен интерес към извадките с малък обем и достигането до понятието за степените на свобода. Този интерес Фишер дължи в известна степен на Госет, с когото го свързва дългогодишно приятелство.

Ябълката на раздора с Пирсън е понятието за статистическото правдоподобие, лансирано от Фишер в няколко статии през периода от 1915 до 1921 г. В статия от 1917 г. Пирсън твърди, че Фишер не различава правдоподобие от т. нар. обратни вероятности,⁴⁸ въведени още от Лаплас въз основа на закона на Бейс. (Това, разбира се, не му пречи да привлече Фишер на работа при себе си.) През 1919 г. в една своя статия Фишер отвърща "подобаващо" на критиката и така започва тежък двубой на идеи, продължил дори и след смъртта на Пирсън.

От първите тринадесет издания на "Статистически методи за изследователи"⁴⁹ може да се проследи развитието на статистическите възгледи и светоусещането на Фишер, сравнително освободени от сянката на полемиката му с Пирсън. За съжаление Госет не взема отношение към темата на спора в представянето на първото издание на книгата на Фишер,⁵⁰ което е сигнал, че трябва много предпазливо да се пристъпва в тази материя.

Едно по-внимателно вглеждане в позициите на Фишер, особено в т. 2. General Method, Calculation of Statistics, така както са отразени в последователните издания на неговия труд, може да позволи да се доловят следните дискуссионни моменти, представляващи интерес за науката и днес.

Първо, Фишер доста неочаквано обявява обратните вероятности за порочни,⁵¹ с което предизвиква гнева на Пирсън. Още в началото на труда си той категорично заявява: "... да изразя моето лично убеждение, към което винаги съм се придържал, че тази теория се основава на грешка и трябва изцяло да се отхвърли".

Второ, формално принципът на максималното правдоподобие, което е едно от големите открития на Фишер, не се нуждае от привличането на закона на Бейс и обратните вероятности, така че конфликтът би могъл лесно да се избегне.

Трето, Фишер се опитва да интерпретира резултатите, получени по метода на максималното правдоподобие, като вероятности от нов род или

⁴⁸ Познати и като априорни вероятности.

⁴⁹ Fisher, R. *Statistical methods for research workers*. Edinburgh: Oliver & Boyd, 1925, което е първото издание. След смъртта на автора през 1970 излиза четиринадесетото издание (London: Macmillan).

⁵⁰ *Eugenics Review*, 18, 1926, p. 148—150.

⁵¹ Стр. 9 от първото издание: "... to express my personal conviction, which I have sustained elsewhere, that the theory of inverse probability is founded upon an error, and must be wholly rejected".

вид. В по-късните издания той нарича това фидуциални вероятности (*fiducial probabilities*), което е следващото предизвикателство към Пирсън.

Фишер изказва подозрение, че обичайните вероятности не са достатъчни, за да се отрази увереността в правилността на статистическите изводи и заключения, и намира в статистическото правдоподобие изход от това положение, в което всъщност се крие ключът към разбирането за фидуциалните вероятности.⁵² Не е известно мнението на Пирсън за възможността вероятностите да се моделират по друг, различен от възприетия за момента начин – явно неговият гений е долавял силни подводни течения в тази част на познанието. От своя страна критичният подход на Фишер към вероятностите и статистиката подтиква към по-задълбочен анализ и осмисляне на това понятие на един много широк фронт – от понятието за полезност и теория на решенията до философията за вероятностите, познанието и истината, където се срещат такива имена като Чарлз Пиърс, Джон Мейнард Кейнс, Франк Рамзи, Харолд Джефрис, Рихард фон Мисес, Бруно де Финети, Ханс Райхенбах, чак до Рудолф Карнап и Карл Попер и, разбира се, аксиоматиката на Колмогоров.

Схващанията на Фишер изглеждат малко ексцентрични и трудно са се вписвали в контекста на времето. Някои от идеите му са трудноразбираеми и днес, за което свидетелства честото смесване на понятията за фидуциалните и субективните вероятности. Последното е съвсем неправомерно – самият Фишер е подчертавал, че фидуциалните вероятности нямат нищо общо със субективните, още по-малко и с априорните. Всъщност обаче те имат доста допирни точки и общи неща. За това свидетелстват редица разработки след 20-те години на миналия век в няколко взаимосвързани области: статистика и вероятности, логика, психология, икономика и др. Идеите на Фишер обаче трудно са си пробивали път и поради това, че самият той е имал тежък характер и с лекота си е печелил противници. Освен с Карл Пирсън, известен е още и продължителният му и ожесточен спор с Джърси Нейман.

Дискусията около вероятностите и статистиката намира своеобразен общ знаменател в трудовете на Андрей Николаевич Колмогоров (1903 - 1987) по математическа логика и особено монографията му "Основи на теория на вероятностите".⁵³ Той убедително показва, че независимо от това как се схващат вероятностите (статистически честоти или комбинаторни съчетания, обективни показатели или субективни отражения на заобикалящия ни свят,

⁵² Стр. 11 от първото издание: "This is not to say that we cannot draw, from knowledge of a sample, inferences respecting the population from which the sample was drawn, but that the mathematical concept of probability is inadequate to express our mental confidence or diffidence in making such inferences, and that the mathematical quantity which appears to be appropriate for measuring our order of preference among different possible populations does not in fact obey the laws of probability. To distinguish it from probability, I have used the term "Likelihood" to designate this quantity; since both the words "likelihood" and "probability" are loosely used in common speech to cover both kinds of relationship."

⁵³ Kolmogoroff, A. N. *Grundbegriffe der Wahrscheinlichkeitsrechnung*. Springer, Berlin, 1933. Сравнително пълно представяне на работите на Колмогоров по тази тема може да се намери в Kolmogorov, A. N. *On Analytic Methods in Probability Theory*, 1931; A. N. Shiryaev (ed.) *Selected Works of A. N. Kolmogorov*; Vol. II: *Probability Theory and Mathematical Statistics*, Kluwer, Dordrecht, 1992, p. 62–108 (в оригинал *Über die analytischen Methoden in der Wahrscheinlichkeitsrechnung*, *Math. Ann.* 104, 1931, p. 415–458), както и Бенули, Лаплас, Колмогоров. Ред. Б. Пенков. С., Наука и изкуство, 1982.

степен на историческо, социално или индивидуално познание на същия този свят, степен на действителност на различните възможности в него, степен на достоверност и т.н.), щом се отнасят за различните събития и се изразяват на числовата скала, трябва да отговарят на няколко условия, т.нар. аксиоми на Колмогоров. Така Колмогоров отговаря и на шестия проблем на Хилберт за аксиоматизацията на вероятностите. Във връзка с това той често е представян като Евклид на XX век, тъй като изработва стриктна математическа систематика на вероятностите подобно на прочутите "Елементи" на великия си предшественик двадесет и три века по-рано.⁵⁴

Аксиоматичната система на Колмогоров дава решение на математическата страна на въпроса за вероятностите, но твърде малко подсказва за философския и дори житейския аспект на проблема. Той без съмнение е долавял това и, ориентирайки се към системите и алгоритмите, търси научно обяснение на случайното и връзката му с вероятностите и статистиката. Мизес, горещ привърженик на рационалния подход към вероятностите и статистиката, дори застъпва тезата, че систематиката на Колмогоров, въпреки че представлява завършена теория за вероятностите, не засяга основите на това понятие.

Рихард фон Мизес (1883 – 1953) е едно от големите имена на статистиката през XX век. Особеният му възглед върху приноса на Колмогоров към научното обяснение на вероятностите и статистиката го прави доста пренебрегван и непознат сред българската научна общественост. В основния си труд "Вероятности, статистика и истина"⁵⁵ фон Мизес застъпва тезата за познатото у нас статистическо или честотно разбиране за вероятностите като развива понятието за "колективите" като статистически съвкупности.⁵⁶ Той е прав като подчертава, че научното разбиране за вероятностите може значително да се различава от житейските представи за последното и поради това се нуждае от специално отношение. Но може би малко подценява възможността именно с научни понятия да се обхване и обясни ежедневно, непосредственото, дори сетивното възприемане за света. В посочения труд могат да се намерят и други дискуссионни моменти, заслужаващи по-голямо внимание. Мизес например отрича възможността да се говори за вероятността за смърт на отделен човек в определен срок (и въобще за вероятност за отделно събитие), като обяснява, че вероятностите важат само за цял колектив, цяла съвкупност.⁵⁷ Ако това е така, няма как да

⁵⁴ Съществува хипотеза, че Евклид е всъщност група от изследователи, образуващи математическата школа на Александрия III в. пр. Хр. и написали прочутите "Елементи". Тази идея се подсилва от факта, че през втората половина на XX век Андре Вейл, Анри Картан, Жан Дьодоне, Клод Шевале, Александър Гротендик и др., прикрити под псевдонима Бурбаки, издадоха забележителната серия от повече от тридесет тома *Éléments de mathématique*.

⁵⁵ Von Mises, R. *Probability, Statistics and Truth*. Dover, New York, 1981.

⁵⁶ Към сходни схващания се придържа един от малкото изследователи на статистиката у нас проф. Венец Цонев. Вж. *Защо наскоро отминалото столетие не успя да стигне до дълбоката същност на научната област "Обща теория на статистиката"*. Статистика, С., НСИ, 2001, №6.

⁵⁷ Стр. 11 от посоченото издание: "We must not think of an individual, but of a certain class as a whole, e.g., 'all insured men forty-one years old living in a given country and not engaged in certain dangerous occupations'. A probability of death is attached to this class of men or to another class that can be defined in a similar way. We can say nothing about the probability of death of an individual even

се обясни индивидуалната мотивация да се обмисля застраховка "Живот", да се спестява за пенсия или да се сключи въобще някаква застраховка. Излиза, че хората не се ръководят от своята индивидуална, лична преценка за изгледите и шансовете да се случи едно или друго, а вероятностите служат единствено на науката, и то предимно в нейната експериментална част.

Като верен привърженик на честотната теория за вероятностите Мизес е скептично настроен относно принципа за максималното правдоподобие на Фишер и възможността да се правят статистически изводи от малка по обем емпирична информация.

Трудът на Мизес е забележителен с максималния обхват на статистическата проблематика, вълнувала изследователите по негово време, и представлява многопластово изследване на фундамента на статистиката и вероятностите. Написан е на изключително ясен език и гладък стил, изпъстрен е с великолепни статистически ескизи и филигранни миниатюри и представлява увлекателно четиво. Рихард фон Мизес може спокойно да се приеме за най-добрия разказвач за статистиката от по-ново време.

Идеите на Голтън и Уотсън намират продължение с работите на Шарпи, Лотка, Анри, Лесли, Коул, Преса⁵⁸ и редица други демографи, социолози и статистици на XX век. Основната тенденция в това развитие се откроява като създаване и използване на различни математически и статистически модели на населенията или отделни групи с цел да се обяснят демографските промени през последните сто години, промяната в равнищата и пропорциите между раждаемостта и смъртността и влиянието на механичните движения, а с това и да се хвърли светлина и върху перспективите пред демографското развитие по света и в отделни континенти, региони и държави. Като прилага подобен подход, демографското отделение на статистическия орган на ООН периодично публикува прогнозни разчети за населението на света. Тази практика е възприета и от официалната статистика на редица държави, както и от водещи научноизследователски центрове. Статистическото изучаване и моделиране на естественото движение на населението скоро напуска първоначалното си русло и се пренася към изследване на миграционните движения,⁵⁹ икономическата активност и трудовата мобилност, заетостта и безработицата.⁶⁰ Като основополагащи в тази насока често се сочат изследванията на Глас и Хол, на Рогов, както и на Блумен, Коган и Маккарти по социалната и отрасловата мобилност на работната сила.⁶¹

if we know his condition of life and health in detail. The phrase 'probability of death', when it refers to a single person, has no meaning at all for us."

⁵⁸ Вж. например Sharpe, F. R., A. Lotka. *A Problem in Age Distribution*, Phil. Magazine, 1911, Series 6, Vol. 21; Lotka, A. *The Frequency Distribution of Scientific Productivity*. – Journal of the Washington Academy of Sciences, 1926, Vol. 16(12); Dublin, L. I., A. Lotka. *Length of Life*. New York, 1936; Henry, L. *On the Measurement of Human Fertility: Selected Writings of Louis Henry*. Elsevier, New York, 1972, както и Leslie, P. H. *On the Use of Matrices in Certain Population Mathematics*. – Biometrika, 33, 1945.

⁵⁹ През 70-те години на миналия век подобни проекти се разработваха в Международния институт за приложен системен анализ във Виена.

⁶⁰ Tabah, L. *Matrix Representation of Change in the Active Population*. – Population, 23, 1968, както и Smith, S. *Tables of Working Life: The Increment-Decrement Model*. U.S. Dept. of Labor, Bureau of Labor Statistics, Bull. 2135, Washington D.C., 1982.

⁶¹ Бартоломью, Д. Стохастические модели социальных процессов. М., Финансы и статистика, 1985.

Паралелно с това се задълбочава и изучаването на отделни страни на естественото движение на населението и демографските процеси. Създават се модели и алгоритми за получаване на таблици за смъртност с отчитане на различните причини за смъртта,⁶² които по-нататък получават развитие в посока отчитане на заболяемостта и динамиката в здравния профил на населението, при това с по-далечна цел – да се оцени ефективността на здравеопазването и здравното осигуряване. Създават се и т. нар. типови (моделни, шаблонни) таблици за смъртност⁶³ за населения с оскъдна или ненадеждна статистическа информация, за да може все пак да се оцени, макар и индиректно, възрастовата смъртност и продължителността на живота при такива населения. Подобни шаблони се разработват и за таблиците за плодовитост⁶⁴ с оглед по-точното определяне на степента, с която се заместват поколенията, така че да се повиши надеждността на демографските прогнози. Напредъкът в тези насоки предоставя и нови статистически показатели за демографията и обогатява нейния аналитичен инструментариум.

Трансформирането и развитието на теоретичните положения в математически и статистически модели може да се открие в много направления на науката през XX век. С това се постига по-точно, по-задълбочено, по-детайлизирано, по-обективно и по-оперативно представяне на научното познание за света. Сто години след Гомперц и Мейкхем подобен подход може да изглежда като вече утвърдила се традиция в демографията и демографската статистика. Интересното е, че редица модерни методи на демографията се срещат вече и в други области на науката. Методът на таблиците за смъртност например се използва в животновъдството, най-напред при изучаване продължителността на живота на овцете (Шотландия, скандинавските държави и САЩ), а също и при изучаване поведението на прелетните птици. Среща се и при моделиране на стоманени и стоманобетонни конструкции като високи сгради, мостове и други съоръжения с цел изучаване на тяхната надеждност и срок на годност.

Работите на Лотка и Волтера през първата половина на XX век свързани с взаимодействието между различни населения и биологични популации инспирират впоследствие прилагането на подобни модели при изучаването на стопанската конюнктура и конкуренцията на пазара.⁶⁵ В теоретично отношение пък се създават серия модели, известни като теория на възстановяването,⁶⁶ намиращи приложение в множество области от ядрената физика до изучаване и моделиране на екологичното равновесие и практически задачи по организацията на труда в индустриалните предприятия. Заедно с развитието на познанието за разклоняващите се процеси това подтиква към създаване и на теории за риска и поведението на

⁶² Greville, T. *Mortality Tables Analyzed by Cause of Death*. American Institute of Actuaries, 1948, Vol. XXXVII, № 75, 76.

⁶³ Preston, S., N. Keyfitz, R. Schoen. *Causes of Death – Life Tables for National Populations*. Seminar Press, New York, 1972.

⁶⁴ Coale, A., T.J. Trussell. *Model Fertility Tables: Variations in the Age Structure of Childbearing in Human Populations*. – Population Index, 40, 1974.

⁶⁵ Modis, T. *A Scientific Approach to Managing Competition*. – The Industrial Physicist, February/March, 2003.

⁶⁶ Феллер, В. Введение в теорию вероятностей и ее приложения. М., Мир, 1984.

хората в условия на риск и неопределеност. Самото понятие за риск от разтеглив квазисиноним на вероятност се развива като случайната величина на последствията (загуби, вреди, щети и т.н.). Ориентирането на икономическите изследвания в по-практически план с използване на по-модерни статистически методи и модели и възникването на иконометрията дават тласък и в развитието на възгледите за връзката между икономиката, хората и обществото. Теорията на игрите на фон Нойман и Моргенщерн се оказва изходен пункт за редица изследвания и в областта на статистиката и вероятностите и по-друго осмисляне на техните концепции. Де Финети например смята, че вероятностите трябва да се познават и оценяват по това какви решения взимат хората и как действат в реалните условия, в известна неопределеност, при частична информация за създадената ситуация и заобиколени от различни възможности и рискове, и как виждат ползата от едно или друго решение, от избора измежду различни алтернативи. Според него няма никакво значение доколко и как възможните събития са детерминирани, а единственото решаващо за поведението на хората е неопределеността и несигурността – границата на нашето познание, на която ежедневно се натъкваме,⁶⁷ както и ползата (удовлетворението, щастието и т.н.), която съзираме и търсим в избора на едно или друго решение и очаквания резултат от съответното действие в такава стохастична среда. Това просто е друга формулировка на Нютоновия и Лапласовия детерминизъм, но трансформирана в духа на XX век. Привличането на моделите на нелинейната полезност (всъщност възпроизвеждащи в точни релации закона за намаляващата пределна полезност) внася нов момент и в статистическата теория на решенията и хвърля обилна светлина върху мястото и значението на риска в човешката дейност. Изяснява се деликатната йерархия на предпочитанията на хората и логиката на решенията и действията им, в т.ч. и на метода на статистическата проверка като важен инструмент на познанието. Последното от своя страна предизвиква и друг поглед върху правилото на Бейс за пропорцията между априорните и апостериорните вероятности и въобще върху логическите основи на вероятностите и индуктивния статистически извод. Невероятен букет от постижения на цивилизацията като награда за прозренията на Муавър, фамилията Бернули, Лаплас и много други два и половина века по-рано.

Напредъкът в теоретичната част на статистиката и вероятностите се отразява благотворно в практически план и върху развитието на репрезентативните социологически проучвания. В края на октомври 1936 г. сп. „*Literary Digest*” на базата на повече от два милиона анкетирани (23% от всички, получили въпросника, представляващи регистрирани избиратели – абонати на списанието, притежатели на телефонен пост, собственици на автомобили и др.) обявява, че Алфред Ландън ще спечели предстоящите президентски избори с 57% от гласовете на населението в конкуренция с Франклин Делано Рузвелт (Ландън – 1293669 гласа; Рузвелт – 972897 гласа).

⁶⁷ Свободен превод на "The only relevant thing is uncertainty – the extent of our knowledge and ignorance. The actual fact of whether or not the events considered are in some sense determined, or known by other people, and so on, is of no consequence" (De Finetti, B. *Theory of probability*, New York, Wiley & Sons, 1974).

Фактически Рузвелт убедително побеждава няколко дни по-късно и провалът на прогнозата става повод за по-внимателно вглеждане в метода на проучванията на общественото мнение, още повече че списанието до момента винаги е "познавало" резултатите от изборите (през годините 1916, 1920, 1924, 1928 и 1932 г.). Установяват се няколко съществени дефекта на подобни проучвания. Първо, анкетираните са по-заможни слоеве на населението по времето на Голямата депресия, имащи предпочитания към Републиканската партия и нейния кандидат Ландън. Второ, същите са се надявали представителят на Демократическата партия Рузвелт да не спечели втори мандат (първият е от 1932 г.) и като такива са очаквали промяна и са били по-склонни да отговорят на допитването. Трето, сравнително ниският процент на отговорилите допълнително е усилил предходните изкривяването в събраната информация.

Голямото име в емпиричните социологически проучвания и човекът с най-значимо влияние в развитието на този метод през XX век е Морис Хауард Хансен (1910-1990). Крайъгълен камък в това развитие има преброяването на заетите и безработните в САЩ през ноември 1937 г., съгласно което в страната е имало 7.8 млн. напълно и 3.2 млн. частично безработни. Пълното и акуратно покритие на преброяванията в САЩ винаги е било проблем и затова Федералната статистика (US Bureau of the Census) провежда контролно репрезентативно наблюдение (т. нар. enumerative check census) с директно интервю на лицата в извадката. Резултатът от това специализирано наблюдение показва (и убедително доказва) фактически 11.0 млн. напълно и 5.5 млн. частично безработни и разкрива в каква степен би могъл да страда обхватът на традиционните изчерпателни преброявания. Ефектът от това наблюдение е толкова голям сред обществеността и масмедията, че репрезентативните наблюдения бързо се утвърждават като постоянна практика в американската държавна статистика. Така през 1940 г. започва ежемесечното наблюдение на икономиката на семействата и домакинствата с фокус върху заетостта и безработицата (Current Population Survey), което продължава и днес и се смята за основен статистически източник за живота на американското население. Променя се и програмата на традиционните изчерпателни преброявания на населението, провеждани всеки десет години, като още през 1940 г. голяма част от въпросите преминават в анкетните карти на паралелни репрезентативни проучвания. В преброяването в САЩ за 2000 г. (т. нар. къс формуляр – short form) само осем въпроса се задават (към главата на домакинството/семейството и по шест въпроса за останалите членове) изчерпателно по пощата, при това без участието на преброител, а всичко останало е пренесено в паралелни репрезентативни наблюдения.⁶⁸

В интервю през 1981 г. Хансен⁶⁹ признава: "Това действително се оказва голямо изобретение в областта на философията на репрезентативните проучвания и преброяванията." В една лекция известният британски

⁶⁸ За сравнение при българското преброяване на 1 март 2001 г. в основната преброителна карта при изчерпателното наблюдение се съдържат 8 въпроса за сградата, 17 за жилището, по 6 въпроса за всеки от временно присъстващите и по 40 – за членовете на домакинствата и семействата. Това прави минимум 81 въпроса с различна степен на сложност на отговорите. Освен това в преброителната карта има и 14 полета за попълване от преброителя/анкетъора.

⁶⁹ Stat. Sci. II, May 1981, 2, p. 164.

статистик Т. М. Ф. Смит⁷⁰ сравнява Хансен с Роналд Фишер и казва: "...приносът на Морис Хансен и неговите колеги за репрезентативните проучвания представлява съответният еквивалент в науката за обществото и въобще всички форми на емпирични изследвания".

Хансен е инициатор и на редица стратегически изследвания за случайните и систематичните грешки и отклонения при статистическите наблюдения и застъпва тезата за т.нар. тотален дизайн на проучването, в който да се отчитат съчетанията на последствията от различните източници на отклонения в най-широк спектър от стохастичните грешки на извадките до недостатъчната обученост на преброителите и интервюерите. Той бързо схваща ползата от компютрите за статистиката и със съдействието на Националния институт по стандартите и технологиите успява да издейства финансирането за построяването специализирания компютър UNIVAC 1 за федералната статистика на САЩ, инсталиран в началото на 1951 г., с помощта на който е обработена цялата информация от преброяването за 1950 г. Хансен не спира дотук и за преброяването за 1960 г. компютрите на държавната статистика са оборудвани с устройства за сканиране и дигитализиране на документи (т. нар. FOSDIC⁷¹), така че да се избегне използване на перфокарти и данните директно да се прехвърлят от формулярите в паметта на компютрите. След пенсионирането си Хансен става вицепрезидент и впоследствие председател на борда на директорите на известната консултантска фирма „Уестат“, смятана за най-голямата частна организация за статистически проучвания. В „Уестат“ Хансен значително разширява кръга от интереси. Внася съществено подобрение при статистическото изучаване на цените на дребно и във връзка с това насочва вниманието си към проучвания в предприятията – от контрола на качеството на продукцията до маркетинга и рекламата, и пренася разработените методи в изучаване ефективността на различни социални програми. Книгата му (съвместно с Хървиц и Медоу) "Методи и теория на репрезентативните проучвания"⁷² и досега се смята като настолна за всеки статистик в тази област. През 1993 г. книгата е преиздадена в известната поредица Wiley Classics Library. Заслужава още да се отбележи семинарът по репрезентативните методи в статистиката на труда, провеждан от Хансен във федералната статистика на САЩ, материалите от който впоследствие се оформят в отделна публикация "Labour Force Statistics: Sample Survey Methods", издадена от Европейската организация за икономическо сътрудничество и коопериране (OECD).

Друго голямо име в тази област е Лесли Киш (1910-2000), основател на Института за репрезентативни проучвания към Университета на Мичиган в Ан Арбър. Киш е един от първите, разкрил предимствата на вероятностните извадки пред тези, излъчвани на квотния принцип. Добре известен факт е проучването на Киш за президентските избори през 1948 г., когато по данни от извадка с обем под 1000 човека предвижда победа на Труман над Дюи,

⁷⁰ Smith, T. M. F. *Sample surveys 1975-1990; an age of reconciliation?*. – Int. Stat. Rev. 62, April 1994, 1, p. 5-19.

⁷¹ Film Optical Sensing Device for Input to Computers.

⁷² Hansen, M. H., W. N. Hurwitz, W. G. Madow. *Sample Survey Methods and Theory*. Vol. I Methods and Applications; Vol. II Theory. New York, John Wiley & Sons, 1953, 1994.

макар и с малка разлика, докато медиите са сочели за масивна победа на Дюи, базирайки се на проучвания чрез квотни извадки. Киш има голяма заслуга за разработването на теорията на ротационните извадки при постоянно действащите статистически наблюдения и във връзка с това заслужава да се отбележи, че т.нар. дълъг формуляр (long form) от преброяването на населението и жилищата в САЩ за 2010 г. ще бъде заместен от специализирано постоянно действащо репрезентативно изучаване.⁷³ Той е известен с изследванията си по подбора на единиците в домакинствата, в резултат от което е получена т.нар. таблица на Киш за селекция,⁷⁴ както и по проблема с отчитането на неотговорилите на анкетите, многостепенните модели на репрезентативните проучвания и многократната стратификация и спецификата при малките райони и изучаването на малцинствата. Във връзка с ротационните модели Киш е първият, обърнал внимание на репрезентативността на проучванията както в пространството, така и в хода на времето.

Лесли Киш е член на множество американски и международни научни организации и институти, той е президент на Международната асоциация на статистиците по проучванията, президент на Американската статистическа асоциация, почетен член на Международния статистически институт и др., почетен доктор е на редица университети в Европа. Публикациите му са предимно в областта на емпиричните изучавания, като най-известните са "Репрезентативни проучвания" (1965),⁷⁵ също преиздадена в поредицата Wiley Classics Library, "Статистически дизайн на проучването"⁷⁶ и "Репрезентативни методи за проучвания в селското стопанство".⁷⁷ Институтът за репрезентативни проучвания към Университета на Мичиган в Ан Арбър е световноизвестен и с него поддържат научни контакти и разработват съвместни програми елитни университети в Европа, много статистически и социологически агенции и правителствени организации, но гордостта на Киш би трябвало да бъде основаният от него през 1961 г. ежегоден двумесечен летен семинар *Sampling Program for Foreign Statisticians*, който досега е обучил над 500 статистици от над 100 държави.⁷⁸ Киш има съществен принос за развитието на селскостопанската статистика като консултант на Световната организация по изхранването (FAO), както и за провеждането на световното проучване на раждаемостта през 70-те години на миналия век.⁷⁹

Развитието на репрезентативния метод създава благоприятни условия за преплитане и взаимно обогатяване на различни школи и направления в статистиката. Уилям Деминг (1900-1993) например е един от

⁷³ Снопед Alexander, C. H. *Still rolling: Leslie Kish's 'rolling samples' and the American Community Survey*, Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001 Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective, 2001.

⁷⁴ Или метод на Киш, вж. Kish, L. *A Procedure for Objective Respondent Selection within the Household*. JASA, 1949, 44, p. 380-387.

⁷⁵ Kish, L. *Survey Sampling*. New York, John Wiley & Sons, 1965, 1995.

⁷⁶ Kish, L. *Statistical Design for Research*. New York, John Wiley & Sons, 1987.

⁷⁷ Kish, L. *Sampling Methods for Agricultural Surveys*. Rome, FAO, 1989.

⁷⁸ Kalton, G. *Leslie Kish's Impact On Survey Statistics*. Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001 Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective, 2001.

⁷⁹ Като консултант на *World Fertility Survey* от 1973 до 1983 г.

основоположниците на теорията и методологията на извадковите наблюдения⁸⁰ в практическите социологически проучвания и преброяването на населението на американската държавна статистика и близък сътрудник на Ханзен. По-късно се отдава на статистическата теория за контрол на качеството и се посвещава на приложението на статистиката в бизнеса. Неговите разбирания намират блестящо приложение в реконструкцията на икономиката на Япония след Втората световна война, където прекарва дълги години и получава най-високи държавни награди. Издателството „Wiley“ включи книгата му „Дизайн на проучванията в бизнеса“ в серията „Wiley“ Classics Library.⁸¹ Последният му труд „Излизане от кризата“ е образец на социологическо проучване в индустрията⁸² с подчертана политическа насоченост.

Уилям Кокрън (1909-1980) минава школата на Джон Уишарт в Кеймбридж и Франк Йейтс в Родъмстедската експериментална лаборатория (след като Фишер се премества в Лондон в University College) и непосредствено преди Втората световна война постъпва в Университета в Еймс в Айова при Джордж Снедекор, където се концентрира върху репрезентативните наблюдения в селското стопанство. Снедекор е известен с изучаването на разпределението на Фишер и неговото приложение при сравнителния анализ на дисперсията и е един от основоположниците на статистическите проучвания в селското стопанство не само в Айова, но и в целите САЩ (заедно с Хенри Уолъс, който впоследствие става министър на селското стопанство в първите два кабинета на Рузвелт, а след това и вицепрезидент на САЩ). Кокрън и Снедекор разработват разгърната програма по обучението по статистика в университета и издават учебника „Статистически методи“,⁸³ претърпял досега осем издания. По време на войната Кокрън е извикан в Принстън в екипа на Самюел Уйлкс да работят по приложение на вероятностите и статистиката в морските военни операции и стратегическото планиране (двамата се познават още от Кеймбридж и Айова). След войната Кокрън отива в Университета на Северна Каролина в Роли и заедно с асистентката на Снедекор Гертруда Кокс основава Института по статистика към университета. Резултат от съвместната им работа е трудът „Дизайн на експеримента“,⁸⁴ а книгата на Кокрън „Техника на репрезентативните проучвания“⁸⁵ е основен текст за статистиците в тази област. По-късно Кокрън работи в университетите „Джонс Хопкинс“ в Балтимор и в Харвард в областта на здравеопазването, медицинската статистика и клиничните изследвания.

Възникването на различни агенции за проучване на общественото мнение и настроения като „Галъп“ и „Харрис“, и което вече е стандартна практика на масмедияте, с основание се свързва с напредъка в теорията на репрезентативните наблюдения. Развитието на метода на стратифицираното

⁸⁰ Основният му труд в тази област е Deming, W. E. *Some Theory of Sampling*, New York, John Wiley & Sons, 1950.

⁸¹ Deming, W. E. *Sample Design in Business Research*, Wiley classics library. New York, John Wiley & Sons, 1990.

⁸² Deming, W. E. *Out of the Crisis*. Cambridge, MA, MIT Press, 1986.

⁸³ Snedecor, G. W., W. G. Cochran. *Statistical Methods*. Iowa State Univ. Press, 1989.

⁸⁴ Cochran, W. G., G. M. Cox. *Experimental Designs*. 2nd ed., New York, Wiley, 1992.

⁸⁵ Cochran, W. G. *Sampling Techniques*. 3rd ed., New York, John Wiley & Sons, 1977.

репрезентативно наблюдение, който е в основата на първоначалните проучвания на „Галъп“, до голяма степен се дължи и на работите на Джърси Нейман (1894 – 1981). Нейман е известен още със създаването на теорията на доверителните интервали и заедно с дългогодишния си приятел Егон Пирсън (1895 – 1980) придават завършен вид на метода на статистическата проверка на хипотезите. Преди да се установи в Университета в Бъркли, Калифорния (1938 г.), Нейман работи заедно с Егон Пирсън в Лондон, в University College, и там двамата попадат под кръстосания огън на двубоя между Карл Пирсън и Роналд Фишер. Нейман се опитва да се измъкне от такава "обсада" и търси убежище в Париж и във Варшава, като с интензивна кореспонденция с Егон Пирсън продължават задълбоченото съвместно изследване върху статистическия метод. Егон Пирсън признава, че бил разкъсан от противоречията между Карл Пирсън и Фишер, доста болезнено възприемал двубоя между тях и емоционално бил на страната на баща си. Същевременно долавял, че по много въпроси Фишер бил на прав път, макар че трудно излагал идеите си и не бил лесен за възприемане.⁸⁶ Въпреки тази угнетителна атмосфера сътрудничеството между Егон Пирсън и Джърси Нейман дава едни от най-значимите резултати в статистиката на XX век. Според Дейвид⁸⁷ теорията на Нейман и Пирсън за метода на статистическата проверка на хипотезите е неразделна част от образованието и лексикона на всеки статистик.

Школата на Карл Пирсън и Роналд Фишер се продължава от Джордж Юл, Франк Йейтс, Джон Уишарт, Морис Кендал, както и от Егон Пирсън и Джърси Нейман. Междувременно статистиката се насочва и към развитие на методите за боравене с нечислови показатели като ранговите корелации, намиращи приложение в социалната статистика и социологическите проучвания, където не всичко може да се отрази, претегли или измери на числовата скала като величини, но може да се разчита на информацията за предпочитанията на изучаваните единици. У нас е добре познат учебникът на Юл "Въведение в теория на статистиката", първото издание на който е от 1911 г., претърпяло четиринадесет издания до 1950 г. Особено място в това развитие има Морис Кендал (1907 – 1983), който подпомага Юл още при второто издание и впоследствие, след неговата смърт, заедно с Алън Стюарт предприемат мащабно изложение в два тома на теорията на статистиката като продължение на усилията на Юл. Първият том излиза през 1943 г. и вторият – 1946.

У нас този труд е известен повече с превода на руски (под редакция на Колмогоров) на второто издание⁸⁸ в три тома, публикувани съответно през 1966, 1973 и 1978 г. Тази традиция е продължена и след смъртта на Морис Кендал, вече от Алън Стюарт (Лондон), Джей Кит Орд (Вашингтон) и Стивън Арнолд (Филаделфия), към които се присъединяват и Антъни О'Хейгън (Шефилд) и Джон Форстър (Саутхемптън), като една своеобразна енциклопедия по статистика с показателното заглавие *Kendall's Advanced*

⁸⁶ Bartlett, M. S., L. H. C. Tippet. *Egon Sharpe Pearson, 1895-1980*. – Biometrika, 68 (1), 1981, p. 1-11.

⁸⁷ David, H. A. *Egon S. Pearson, 1895-1980*. Amer. Statist. 1981, 35 (2).

⁸⁸ Kendall, M., A. Stuart. *The Advanced Theory of Statistics*. London, Charles Griffin & Co., Vol 1, *Distribution Theory*, 1962, Vol 2, *Inference and Relationship*, 1967, Vol 3, *Design and Analysis, and Time Series*, 1968.

Theory of Statistics. Първият том на това многотомно изследване излиза през 1994 г. и в предговора авторите обръщат специално внимание на духа и стила, оставен от Кендал, от който те не биха искали да се отклоняват.

От социална физика към експериментална социология и социометрия

През последните десетилетия статистиката и в частност социалната статистика навлизат в особен период на развитие. Това особено ярко се проявява след Втората световна война, когато в редица държавни статистики се предприемат мащабни проекти за постоянно действащи изследвания в социалната област по метода на репрезентативните наблюдения. Важен момент в това развитие е широкото разпространение на емпиричните социологически проучвания и сондажи на общественото мнение, както и маркетинговите проучвания, представляващи продължение на социалната статистика в икономическата сфера и бизнеса. Безспорен импулс за подобна практическа насоченост в развитието на социалната статистика през този период дава компютърът. Появата на специализиран софтуер за статистически анализ като BMDP⁸⁹ още в зората на компютъра се оказва не само ефикасен инструмент при клиничните изследвания, но и в много практически социологически проучвания. Днес разполагаме с множество комплексни софтуерни системи за приложен статистически анализ и операционни изследвания като познатата у нас SPSS,⁹⁰ системата SAS⁹¹ за бизнес-приложения, специализираните за социални проучвания WestVar на Westat,⁹² Blaise на холандската държавна статистика⁹³ и др. Електронните таблици се оказват един от най-често използвания софтуер не само при боравене със статистически и отчетни данни. Дори специализираните статистически пакети като SPSS използват идеята на електронните таблици за разполагане на изходните данни и без проблеми обменят данни с други електронни таблици. Непрекъснато се множат и компютризираните информационни регистри и бази данни за практически всяка човешка дейност. Нараства и общественият интерес към развитието, споделянето и оползотворяването на подобни информационни ресурси. Изглежда, че с достъпността на компютрите и Интернет се създават неограничени възможности за разпространяване на статистическата информация и статистиката преминава във фаза на неудържимо приложение във всички области. А и статистиката вече е напуснала академичните среди и изследователските лаборатории и е навлязла в медиите и бита на хората. Като основна и водеща тенденция се налага статистическата информация непрекъснато да се социализира независимо от своя произход и съдържание,

⁸⁹ BioMedical Development Program, появила се в края на 50-те години на миналия век и съществуваща и досега в няколко варианта за различните операционни системи.

⁹⁰ Statistical Package for the Social Sciences, SPSS Inc., Чикаго.

⁹¹ SAS Institute Inc., Cary, Северна Каролина, претендираща да създава бизнес-интелект, но и класирана от IDG на изключително високо равнище.

⁹² Със седалище в Мериленд и централи в още три щата на САЩ.

⁹³ Statistics Netherlands, Voorburg/Heerlen. Лицензът за разпространение на Blaise в САЩ се държи от Westat.

като се адресира до всички и до всеки. Какво се крие зад такова "стихийно" компютърно, комуникационно и медийно развитие в и около статистиката?

Появата на електронните таблици внася нов момент в анализа и алгоритмизирането на задачите и логиката на търсене на решение, където наред с традиционната линейна последователност на операциите се създава възможност и за пространствено проектиране и структуриране на решенията. Популярността на електронните таблици подсказва и за едно ново равнище и съществен белег в развитието при статистическия софтуер в посока към алгоритмизиране на статистическото мислене, а не само и просто на статистическите методи и процедури.

Компютъризацията на статистиката е интегрираща сила и придава определена системност и на социалната статистика. Преброяванията на населението и жилищата обикновено се опират на регистрите на населението и на жилищните адреси. От своя страна регистрите на населението често се верифицират по данни от преброяванията. Архитектурата на репрезентативните проучвания по правило се определя по информация от предходни наблюдения, вкл. данни от преброяванията, текущата административна отчетност и регистрите за населението. Масштабното постоянно действащо репрезентативно изучаване на икономиката на домакинствата Current Population Survey на американската статистика е база за редица други наблюдения и по такъв начин се мултиплицира ефектът от различните статистически източници. Информацията от различни наблюдения по политическите въпроси например често се свързва с данните за заетостта и безработицата, за доходите и жизненото равнище, за обществения ред и сигурността, което от своя страна оказва влияние върху проектите за различните преброявания и нови анкетни проучвания, както и за усъвършенстване на различните административни и статистически регистри. Налице е по-плътна взаимна проникване на информацията от различни статистически източници в социалната сфера и от различни предметни и проблемни области.

Налага се изводът, че е отминало времето, когато резултатите от статистическите наблюдения се преценяваха сами за себе си, имаха значение и стойност предимно в рамките на отделното проучване и в крайна сметка угасваха в съответните бюлетени, годишници и други публикации. Компютърната и комуникационната техника позволяват интензивен обмен и максимално използване на социалната информация в една доста по-широка мрежа от различни и разнородни статистически източници, както и задоволяването на разнообразни интереси. Не е за подценяване възможността с компютрите да се разпространява информацията и да достига до всички краища на спектъра на потреблението, да се постига съдържателно, убедително и ефектно представяне на резултатите и изводите от статистическите наблюдения, а също и да се архивират статистическите данни и да се натрупват в информационни банки. Подобно развитие недвусмислено доказва многократното нарастване на ценността на статистическите проучвания в социалната сфера. Компютърната и комуникационната техника социализират статистическата информация, дори и когато последната по съдържание и предметност не е такава.

Съществуват и други движещи сили в статистиката през последното столетие. Прагматичната, конструктивна, дори алгоритмична насоченост на статистиката през втората половина на XX век се дължи още и на развитието на математическия ѝ апарат. Аксиоматиката на Колмогоров като че ли окончателно се е наложила и на базата на това вече се издига внушителна теория с многообразни разклонения от вероятностите през статистиката в редица други области на науката и мащабни приложения с впечатляващи резултати. Оформили са се и определени тенденции и съответни школи в статистиката и вероятностите. Англо-американската школа продължава да се характеризира с висока степен на практичност и конструктивност, но някак на по-заден план остават проблемите, свързани с логическите основи на вероятностите и обосноваването на статистическия метод. Дискусиите около правдоподобие и фидуциалните вероятности на Фишер, изглежда, са потънали в миналото. Последното до голяма степен се дължи и на отсъствието на убедителни алтернативи на аксиоматиката на Колмогоров, а и компютризацията на статистиката като че ли не оставя много място за търсения в други посоки. Много ярка тенденция през втората половина на XX век е математизация на статистиката, с което се открояват и руската и френската школа с развитието на редица нови направления и области със съответния аналитичен апарат. Методологията на статистиката и развитието на нейния инструментариум все повече стават математическа дисциплина. Необходимостта от това се налага от редица предизвикателства, свързани с разработването на методите за анализ на процесите по данни от динамични редове и изучаване на развитието, в т.ч. и методите на прогнозирането, теорията и методологията на анкетните проучвания, изучаването и моделирането на взаимозависимостите и механизмите в сложните системи, вкл. и обществото, и много други. Всичко това обаче поставя и интересни въпроси пред логиката и философията за осмислянето на непрекъснато изникващи нови и усъвършенстващи се стари статистически методи, процедури, алгоритми и софтуер и неудържимо разширяващия се периметър на статистиката. Немалко предизвикателства изникват и пред социологията и икономиката, тъй като статистиката се оказва важна трансмисия за информацията относно взаимната обусловеност на процесите в обществото и икономическото развитие.

От напредъка в методологията на регресионния и корелационния анализ в посока към изучаване и моделиране на динамични системи се развива иконометричното направление в изследванията на икономическите процеси, свързано с много носители на Нобеловата премия.⁹⁴ Нобелистът Ричард Стоун при работата си върху системата за националните сметки достига до извода, че подобна интегрирана система на социалната и демографската статистика е наложителна и нейното създаване трябва да е

⁹⁴ Само от комисията «Кауълс» нобелисти са: Тялинг Купманс, Кенет Ероу, Жерар Дебрю, Джеймс Тойбин, Франко Модилиани, Хърбърт Саймън, Лоурънс Клайн, Тригве Хаавелмо и Хари Марковиц. Към тях могат да се добавят и още много – Рагнар Фриш, Ян Тиндберген, Леонид Канторович, Джон Хайкс, Саймън Къзнец, Василий Леонтиев, Пол Самюелсън, Ричард Стоун, Робърт Солоу и т.н., до последните Робърт Енгъл, Клайв Грейнджър (2003), Фин Кидланд и Едуард Прескът (2004).

първостепенна задача на науката. Според него⁹⁵ такава интегрирана система на социалната и демографската статистика би трябвало да се свърже със системата на националните сметки и така да се постигне цялостно представяне на възпроизводствения процес на човешкия капитал и материалните ценности в своята взаимна обусловеност.

Ползата от такава организация на статистическата информация за обществото Стоун вижда в две основни направления. Първо, би се постигнала по-добра систематизация и задълбочаване на научното познание за социалните процеси в неразривна връзка с развитието на икономиката, по-фокусирано адресиране на социалните проблеми и усъвършенстване на социалната политика. Второ, значително биха се усъвършенствали методологията и инструментариумът на социалната статистика по всички фази на статистическото изучаване – от идейните проекти, през програмите на статистическите наблюдения до обработката и анализа на събраната информация и предоставяне на резултатите на обществеността. Така в по-висока степен би се постигнала и цялостност на научното ни познание за социалните процеси и развитието на обществото.

Носещата конструкция на подобна интегрирана система на социалната и демографската статистика, следвайки Стоун, би могла да се представи със следните основни блокове:

Демографското възпроизводство на населението с детайлизирана статистическа информация по възраст и пол, като фокусът би трябвало да бъде към обхващане на факторите за възрастовата плодовитост и смъртност, формиране и разпадане на семействата и домакинствата, създаването на потомството и разположението на населението по териториален признак. Демографските процеси да се обхващат в динамика и статистическата информация да позволява получаването на надеждни демографски прогнози.

Потреблението на населението и на различни групи и слоеве от населението и разнообразният, често многостранен и разнопосочен ефект от повишаване на потреблението върху околната среда и особено в градовете.

Природните ресурси и околната среда. Концентрацията на населението в градовете, урбанизацията и глобализацията на икономиката и търговията изискват съответна статистическа информация за експлоатацията и евентуалното изчерпване на природни ресурси, често съпровождано с трудно поправими вреди върху околната среда. Подобна информация би трябвало да се разглежда като неделима и важна част от познанието ни за икономическото и социалното развитие.

Социалните класи, социалната стратификация и мобилност. Стоун провлича вниманието върху трудностите при намирането на подходяща мярка за причисляване към една или друга класа, слой или социална група, като за критерии посочва семейния произход, престижността на занятието, постигането на професионална кариера, дохода и състоянието, образованието и др. Подчертава се трудността при синтезиране и намиране на интегрален показател за принадлежност към различните социални групи и мярка за социална кохезия. Посочва се още и значението на статистическата

⁹⁵ United Nations. *Toward a System of Social and Demographic Statistics*. Studies in Methods. ST/ESA/STAT/SER.F/18. New York, United Nations, 1975.

информация за мобилността и динамиката в и между социалните класи и слоеве, промяната на социалния статус в последователните генерации и т.н.

Разпределение на доходите, потреблението и потребителските разходи и благосъстоянието. В това отношение най-висока диференциация се забелязва при благосъстоянието, по-ниска при доходите и сравнително най-ниска при потреблението. Подобна специфика важи както за семействата и домакинствата, така и за отделните лица, а често и за цели социални групи. Това изисква диференцирана статистическа информация за тези разпределения, вкл. и за структурата на потреблението, спестяванията и натрупването, така че по-точно да се адресират проблемите, свързани с бедността, минималния стандарт на живота и въобще главните насоки на социалната политика.

Жилища и жилищни условия. Освен за качеството на наличните жилища и удобствата им статистическа информация трябва да се събира и за преустройствата им, трансформирането на жилищата за нежилищни цели или обратното, новото строителство, а също и за наличните услуги и различни предимства (или недостатъци) в непосредствена близост до жилищата. Подобна базова информация би трябвало да се допълни с определени данни за живеещите в отделните типове жилища, било като наематели, или като собственици.

Бюджет на времето, особено по отношение на свободното време и различните занимания през него. Последното трябва да се свърже и с жилищната среда, парковете, спортните съоръжения и тяхната достъпност, хигиената и общото здравословно състояние на населението.

Социално осигуряване и подпомагане. В този блок би трябвало да се разграничи доколко тези дейности представляват преразпределение на доходите, обикновено осъществявано от държавата, и в каква степен частният сектор участва както в пенсионното и здравното застраховане и покриването на други рискове, така и в отделни сектори на социалното подпомагане. В общественния сектор не би било трудно да се събират данни за получателите на подобни услуги и техните потребности. В рамките на системата за националните сметки пък се предвижда да се събира информация за приходите, разходите за дейността и други разноски на съответните организации.

Образование. Тук би трябвало да се разграничат два основни мотивационни комплекса: образованието като възможност за развитие на личността и като придобиване на квалификация с оглед издръжката на живота. Същевременно в образованието се очертават две основни подсистеми – формално и неформално обучение, като при първото е налице и задължителна степен. Административната статистика е обикновено добре развита във формалното обучение в частта си по отчетност на статуквото, като предстои да се разшири и да се засили събирането на информация за движението на обучаваните през различните профили, степени и форми на обучение, което би позволило по-ясно определяне на приоритетите и по-правилно проектиране, управление и развитие на образователния процес. Според Стоун използваните ресурси, в т.ч. и разходите за образование, би трябвало да се обхванат в своята цялост подобно на системата за националните сметки и това да се свърже с човешките ресурси на

образователната система и потоците на обучаваните в нея. По такъв начин се създава възможност за оценка на полезността на образованието и ефективността от образователната система.

Труд и заетост. В този блок Стоун привлича вниманието върху недостатъците на традиционната статистическа отчетност, даваща повече информация за статуквото на работната сила и твърде малко за динамиката в заетостта и безработицата и движението между различните категории икономически активни и заети. Трябва да се развие и частта за работното време със статистическо изучаване не само на пълното и нормалното работно време, но и на извънредното, както и на частичната заетост, а също и на загубите на работно време по различни причини. Заетостта трябва да се свърже с работната заплата и различните други компенсации и придобивки по линия на социалната политика на работодателя, като по такъв начин се интегрират демографските с икономическите аспекти. Може да се помисли за обхващане и на немонетарни фактори на работната среда, действащи като мотивация за труд – хигиена, безопасност и ергономични условия на работното място, отношения с колегите, контакти с ръководството, лична отговорност, повече свобода при организацията на работата и възможности за самостоятелни решения и т.н.

Здраве и здравеопазване. Съществен напредък в това отношение може да се получи с изграждане на информационна система за здравното състояние на отделните лица, нещо като здравно досие, така че да се слобии пълната индивидуална история на всички заболявания, тяхното лечение, различни злополуки и т.н. Това би позволило систематично изучаване и отмерване на здравните рискове и би подпомогнало управлението на здравното осигуряване и целия сектор на здравеопазването. Отделно от това в системата за националните сметки се предвижда отчетност на движението на ресурсите в здравеопазването, в т.ч. и за здравно обучение на населението. По такъв начин всяка промяна в здравните досиета би могла точно да се третира, оцени и евентуално да се отчита като осигурителен случай и така да се оптимизира финансирането на здравеопазването.

Обществен ред и сигурност. В този блок се очертават четири основни направления: 1) информация за закононарушенията и престъпленията, за нарушителите и за това как органите на реда и правосъдието са реагирали в отделните случаи и каква е по-нататъшната съдба на престъпниците; 2) информация за пострадалиите, евентуалните щети и загуби и степента на съответната компенсация; 3) информация за ресурсите, използвани от органите на реда и правосъдието съобразно принципите на системата за националните сметки и 4) проучване на общественото мнение за получаване на обратна информация доколко държавата се справя с проблемите на реда и сигурността. В американското „Текущо наблюдение на населението“ е предвидена специална анкетна карта за изучаване на криминогенната ситуация и оценката на обществото за дейността на органите на реда и правосъдието.

Обществено мнение и политически настроения. Тази част е фактически неотделима от социологическите проучвания, но същевременно има пряка връзка с предходните блокове на подобна информационна система на социалната и демографската статистика и представлява нейна съществена

интегрираща част, осигуряваща обратната информация за отношението на обществото към социалните проблеми, в т.ч. и за полезността на социалната статистика.

Тенденцията социалната статистика да развива измерителния си инструментариум наред със своя предмет, за да се обхванат по-комплексно социалните процеси и да се свържат с икономическия растеж, се диктува и от практически потребности. Развитието на здравеопазването и образованието днес е немислимо без задълбочени проучвания на социалните и демографските въпроси, без надеждни прогностични разчети за потребностите от здравеопазване и образование в максимални подробности, без обосновани оценки за взаимната връзка между населението и материалните ресурси и тяхното развитие в перспектива. Социалната и демографската проблематика ярко се откроява и в маркетинговите проучвания. Стандартна практика вече е да се ползва статистическа информация по социалните въпроси и най-вече за демографията на региона при изготвянето на всеки инвестиционен проект. Производството на статистическа информация за социалните процеси отдавна е напуснало държавните структури и научните среди и все повече се превръща в печеливш бизнес с изключително висока добавена стойност. Налице са големи научни институти със статут на търговски дружества, специализира ли се в социалната статистика. Институтът „Westat“ например има близо 3000 човека щатен персонал. Интересното е, че подобни компании, както и всички по-големи производители на статистически софтуер, предлагат и разгърнати програми за обучение и тренировки със съответни доста престижни сертификати. Съществуват и множество агенции за проучване на общественото мнение, които също действат на пазарен принцип, вкл. и у нас. Въпросът за границите на социалната статистика, изглежда, става съвсем безсмислен.

Социалната статистика заема важно място и в дейността на международните организации като Европейския съюз (EUROSTAT и OECD) и ООН. Във връзка с това заслужава да се отбележи базата данни на ООН по повод новия век (Millennium Indicators Database), която в голяма част е социална статистика.

Забелязва се и по-нататъшно разширяване на образованието по социална статистика в университетите. При икономическите и хуманитарните специалности е налице солидна традиция и се открива цяла система от последователни дисциплини, намиращи се в пряка връзка със социалната статистика и постепенно преминаващи от бакалавърската в магистърската и по-нататък в докторската степен. Често образованието по статистика е свързано с различни практически приложения, например базата данни за смъртността в Университета в Бъркли (и Демографския институт в Рошок), базата данни на Университета на Пенсилвания (съвместно с Бюрото за икономически анализи на Министерството на търговията на САЩ), съдържаща персонална информация като годишни данни за 3111 околии и 328 градски агломерации в САЩ. Съвместно с Университета по архитектура във Венеция се създава кадастър на провинция Удине като напълно компютризирана графична информационна система, която заедно с кадастрална, градоустройствена, инфраструктурна и архитектурна

информация ще съдържа данни и за историческите паметници, както и за населението на провинцията по основни демографски и икономически показатели.

Доста показателно е, че много от известните технологично ориентирани университети – в Пасадена, Пало Алто, Масачусетския технологичен институт, Техническото училище в Цюрих, Университета на Карслруе, имат програми за обучение по социална статистика и учебни дисциплини за количествените методи на социалните проучвания. Подобни тенденции се откриват и в Университета на Венеция при обучението във факултета по териториално планиране и в Университета на Лион.

Историята на социалната статистика, в тясна връзка с останалите дялове на статистиката и търсенията по изграждането на статистическата теория и методология, са предмет и на редица авторитетни проучвания.⁹⁶

За произхода на думата статистика съществуват няколко хипотези. Безспорна е връзката с немската дума *Statistik*, в общи линии означаваща политическа наука. За пръв път се среща в трудовете на Готфрид Ахенвал (1749 г.) като събиране, квалифициране и анализ на данни за държавата (на немски *Staat*), нещо като наука за управлението на държавата, като „държавоведение“. В този смисъл статистиката не стои далече от идеите на Уилям Пети за политическата аритметика. Немската терминология е привнесена в английски от сър Джон Синклер (1754-1835) в неговия многотомен труд върху икономиката на Шотландия, макар че той влага повече аналитичен и прогностичен смисъл и насоченост на статистката, подчертава възможността с нея да се оцени развитието на обществото, на занаятите, поминъка и бизнеса, да се намери приложение в природните и социалните науки, в медицината и здравеопазването и т.н. и по-малко фактологичност и констативност на политическото състояние на държавата и нейното управление. Тези нюанси в разбирането за статистиката оставят дълбок отпечатък в по-нататъшното ѝ развитие и очертават разграничителната линия между британската (и американската) статистическа мисъл и по-стесненото (евро)континентално схващане за статистиката като функция на държавното управление, като официална статистика.

Етимологичните корени на статистиката могат да се търсят и в модерния латински, където се намира *statisticus* като състояние на нещата, което пък произлиза от *status* в класическия латински. На италиански *statista* означава човек, вещ в управлението на държавата. В по-стария италиански се среща думата *stato*, имаща смисъл на държава. Дори и от такава стеснена гледна точка се виждат ясни знаци, че развитието на статистиката винаги е

⁹⁶ Pearson, E. S., M. G. Kendall. *Studies in the History of Statistics*. London: Griffin, 1970; Kendall, M., R. Plackett (ed.) *Studies in the History of Statistics and Probability*, High Wycombe: Griffin, 1977. Сред по-новите публикации изпъкват Stigler, S. *History of Statistics*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1986; Seidenfeld, T. *Philosophical Problems of Statistical Inference*. Boston, Reidel Publishing Company, 1979; Kotz S., N. Johnson. *Breakthroughs in Statistics: Vol. I and II*, New York: Springer, 1993; Johnson, N., S. Kotz. *Leading personalities in Statistical Sciences*. New York, John Wiley and Sons, 1998.

било тясно свързано с проблемите на държавата и обществото и че социалната статистика е оставила дълбоки следи върху цялото развитие на човешкото познание.

ВЪТРЕШНА И ВЪНШНА МИГРАЦИЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Проследени са тенденциите и етапите на процесите на вътрешна миграция през периода 1956-2001 г. върху основата на последните пет преброявания на населението в страната.

Интензитетът на вътрешната миграция, особено висок в периода 1956-1965 г. (18.6% от средното годишно население), спада до 5.1% през 1992-2001 г. Социално-демографските характеристики на мигрантите са в обсега на изследването. Представени са броят на мигрантите, както и структурата и интензитетът на миграция за различни категории от населението.

Голямата вътрешна мобилност на населението през 1956-1985 г. се е развила във висока интензивност на международната миграция през годините след 1989. Емиграцията има много съществени и преки последици върху населението и работната сила. Основната част от емигриращото население е на възраст 20 – 35 години и с по-високи образователни и квалификационни стандарти.

Представени са някои основни проблеми на предоставянето на статистическа информация за международната миграция. Въз основа на различни източници е направена оценка на покритието и характеристиката на миграционния процес през последното десетилетие на XX век.

Международната миграция на населението в България стана съществена за демографското развитие на страната и нейния трудов потенциал и това изисква подробно изследване на процеса в бъдеще.

JEL: J11, J61

Цялата история на човечеството може да се разглежда като непрекъсната миграция на племена, народи и групи от хора. В едни епохи миграцията не е била много значима, затова пък в други е важен фактор за развитие на цивилизацията.

Миграцията винаги се обуславя преди всичко от материални потребности на хората, дори ако на пръв поглед изглежда последствие от някакви политически причини. За самите преселници решението да търсят по-добра реализация в чужди краища има личен, индивидуален характер, но учените се стараят да осмислят това явление от по-широки позиции, оценявайки взаимодействието на различни социални системи. Това, което за отделния човек е проблем на интереси, то за обществото изглежда проблем на ценностите. Поради това дискусиите около този въпрос не са преставали, но през последните десетилетия стават все повече оживени и актуални.

¹ Ветка Жекова е ст.н.с. д-р в Център за изследване на населението, тел.: 979 63 34, e-mail: cps@cc.bas.bg.

Известно е, че броят на населението във всяко населено място се формира под въздействието на естественото движение (ражданията и умираанията) и механичното движение (изселванията и заселванията). Тези движения оказват влияние и върху състава на населението, при което се изменя съотношението между отделните групи население. Тук особен интерес представляват измененията в състава на населението, които настъпват в резултат на вътрешната и външната миграция, тъй като мигрира главно младото население в трудоспособна възраст.

Преселването от едно населено място в друго за постоянно има голямо социално-икономическо значение и засяга най-дълбоко бита на хората. Но и временната миграция, когато хората отиват на работа в друго населено място, напускат мястото на постоянното живеене, също има значение както по причините, които я предизвикват, така и с последиците от нея.

Студията представя основни резултати от изследване на тенденциите и етапите в развитието на вътрешната и външната миграция и миграционното поведение през последните 50 години.

Вътрешна миграция

При определяне крайните точки на миграционния процес се формират четири основни поселищни направления в механичното движение на населението, което е свързано с утвърдилите се основни видове населени места в страната – градове и села. Основните миграционни потоци, които ще бъдат предмет на нашето изследване са: от град в град, от град в село, от село в град и от село в село.

Данните от почти половин вековната история на България сочат съществени промени в основните миграционни потоци (вж. табл. 1).

Таблица 1

Поселищно направление	1956 – 1965		1966 – 1975		1976 – 1985		1986 – 1992		1992 - 2001	
	Брой (хил.)	Структ. (%)	Брой (хил.)	Структ. (%)	Брой (хил.)	Структ. (%)	Брой (хил.)	Структ. (%)	Брой (хил.)	Структ. (%)
Общо	1 475	100,0	1 303	100,0	711	100,0	346	100,0	399	100,0
От град в град	245	16,6	394	30,2	272	38,3	147	42,5	184	46,5
От град в село	119	8,1	129	9,9	945	13,3	81	23,4	111	26,1
От село в град	660	44,7	556	42,7	244	34,3	76	22,0	63	16,6
От село в село	451	30,6	224	17,2	100	14,1	42	12,1	41	10,8
Интензитет на миграцията		18,6		15,4		8,0		4,1		5,1

Източник: Вътрешна миграция на населението, том VIII, 1989, Издание на ЦСУ, том IV, част I от Резултати от преброяване на населението, 1994, том 1, книга 6, 2004. Издание на НСИ.

Таблицата показва, че до 1975 г. най-значителен по своя обхват е миграционният поток по направлението “село – град” (близо 45% от изселените се през 1956 – 1965 г. и 42% през 1966 – 1975 г.). През следващите години този поток има значителен дял, но отстъпва водещото си място, като достига през 1993 – 2001 г. едва 15,6%. Това се обяснява както с миграционната изтощеност на селата, така и с повишаване обема на градската миграция.

Така потокът “град – град” от 16,6% през периода 1956 – 1965 г. достига в края на 2001 г. 46,5% от всички мигрирали лица. По този начин делът на градското население от 33,6% през 1956 г. достига 69% през 2001 г.

Тези значителни за страната ни промени се дължат както на миграцията, така и на естественото движение на населението и на административните промени, настъпили в статута на много населени места. Много села бяха провъзгласени за градове. Вследствие на това броят на градовете от 112 през 1956 г., 175 през 1965 г., 237 през 1985 г., 237 през 1992 г. нарасна на 239 през 2001 г.

Фигура 1

Структура и интензитет на вътрешно миграционните потоци

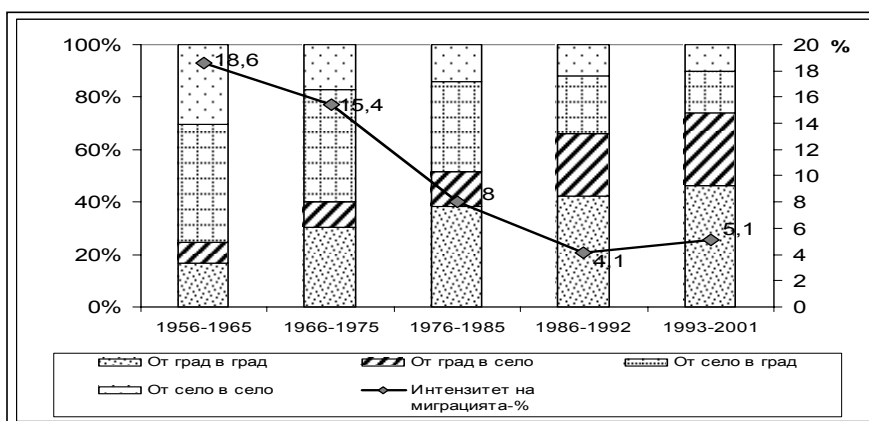

Таблица 2

Градски населени места според броя на населението

Населени места с постоянно население	Години на преброяванията					
	1956	1965	1975	1985	1992	2001
До 9 999	59	108	124	145	150	157
От 10 000 – 24 999	32	35	53	51	45	43
От 25 000 – 99 999	18	27	30	31	33	30
От 100 000 – 499 999	2	4	6	9	8	8
Над 500 000	1	1	1	1	1	1
Общо	112	175	214	237	237	239

Ролята на миграцията в процесите на урбанизация не се измерва с изменението на съотношението градско – селско население. У нас тя се характеризира с висока концентрация и централизация на населението (вж. табл. 2 и табл. 3). В резултат на миграцията губят население селата и малките градове, а се увеличава населението на средните и големите градове. Процесът на урбанизация в нашата страна е тясно свързан с изграждането на големите градски агломерации.

В малките населени места (до 10 000 жители) населението е намаляло повече от 1,6 пъти за разглеждания период, докато в същото време делът на населението, живущо в големите градове (над 100 000 жители) е нараснало

близо 2,5 пъти, което е концентрирано в 10 града (София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Плевен, Добрич, Сливен и Шумен).

Таблица 3

Концентрация на населението в България (в %)

Година	Постоянно население					
	Общо	До 9999	10 000 – 24999	25000 – 99999	100000 – 499999	Над 500000
1956	100.0	70.4	7.1	10.3	3.7	8.5
1965	100.0	61.3	6.3	15.0	7.7	3.7
1975	100.0	49.9	8.9	17.6	12.5	11.1
1985	100.0	43.3	8.5	17.8	17.9	12.5
1992	100.0	42.4	7.8	19.0	17.7	13.1
2001	100.0	40.4	8.3	19.0	18.5	13.8

Динамично, но и разнопосочно се изменят по своя размер потоците “село – село” и “град – село”.

До 1965 потокът “село – село” заема второ място (30,6%) след потокът “село – град” (44,7%). В следващите периоди този поток силно намалява, за да достигне най-слабото значение през 2001 г. – 10,3% от всички мигрирали лица. На последно място по значение през 1956 – 1965 г. е потокът “град – село”, който обхваща 8,1% от общата вътрешна миграция. През следващите години се очертава тенденция към увеличение на този поток, като особено значимо е то след 1986 г., а най-голямо значение има през 1993 – 2001 г. – с 27,9% от всички мигрирали лица. Той има важно значение за компенсиране на въздействието на потока “село – град” и за задоволяване потребностите на селата от квалифицирана работна сила. Освен това значението е и в социален аспект – за пренасяне на културата на живот от градовете към селата.

През последните години обаче в миграционният поток от градовете към селата се включват главно възрастни хора, които се преселват, за да могат да си организират по-евтино пребиваване в съвременните условия.

Съществуват различия в социално-демографската характеристика на емигрантите по пол, възраст, образование, семейно положение, икономическа активност и етническа група. През целия изследван период (1956 – 2001 г.) относителният дял на жените сред мигриращото население е по-голям. Съпоставката на интензитета на миграция сред населението от двата пола също потвърждава по-активното участие на жените във вътрешната миграция (вж. табл. 4). През всички периоди жените по-често се преселват от мъжете. Това може да се обясни със съществуващите традиции у нас след сключване на брак жената да отива да живее при съпруга си, когато местоживееенето им е било в различни населени места.

Таблица 4

Структура и интензитет на мигриралите лица по пол и периоди на миграция

Периоди на миграция	Структура (%)			Интензитет (на 100 души от населението)		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
1956 – 1965 г.	100,0	49,4	50,6	18,6	18,4	18,8
1966 – 1975 г.	100,0	47,5	52,5	15,4	14,6	16,1
1976 – 1985 г.	100,0	45,8	54,1	8,0	7,6	8,5
1986 – 1992 г.	100,0	47,1	52,9	4,0	3,8	4,1
1993 – 2001 г.	100,0	45,9	54,1	5,1	4,8	5,4

По-големият интензитет и обхват на преселванията сред жените се дължи в голяма степен и на по-високата образователната структура сред тях, което е резултат от продължаване на образованието, като за значителна част от тях е свързано с промяна на местоживеенето им (в подкрепа на това твърдение са интерпретациите към таблица 7). Нагледно данните се представят на фиг. 2.

Фигура 2

Възрастовата структура на мигриралите лица силно се различава от възрастовата структура на населението.

Таблица 5

Структура и интензитет на мигриралите лица по възраст и периоди на миграцията

Периоди на миграция	Възрастови групи							
	Общо	Под 16	16 – 19	20 – 29	30 – 39	40 – 49	50 – 59	60+
1956 – 1965 г.	100,0	24,4	17,5	27,7	14,7	7,4	4,7	3,6
Интензитет	18,6	17,4	35,6	33,5	15,9	9,9	6,9	4,6
1966 – 1975	100,0	21,4	13,0	32,3	15,8	8,6	3,9	5,0
Интензитет	15,4	13,4	37,7	33,6	16,8	9,7	5,1	5,6
1976 – 1985	100,0	19,0	11,0	34,2	18,8	7,2	4,4	5,4
Интензитет	8,9	6,6	15,6	19,0	8,9	4,3	2,9	2,5
1986 – 1992	100,0	20,4	11,9	31,5	13,3	6,9	6,5	9,5
Интензитет	4,1	3,7	8,3	10,0	3,7	2,1	2,0	1,8
1993 – 2001	100,0	14,9	9,4	32,7	15,4	8,6	7,8	11,2
Интензитет	5,1	4,6	8,8	11,5	5,8	3,1	2,9	1,4

Разпределението на мигриралите лица по възраст показва, че миграцията е процес, присъщ главно на младото население. Така за целия разглеждан период мигрантите на възраст до 29 години надхвърлят 50%, като най-висок е дялът им през 1956-1965 г. (69,6%) и най-нисък през 1993-2001 г. (57%). За сравнение относителният дял на лицата до 29 г. в общия брой на населението в края на разглеждания период е 36,7%. Намалението на мигрантите в младите възрастови групи е за сметка на увеличение мигрантите над 30 годишна възраст. През последните години е налице тенденция към увеличаване дела на лицата над 60 години, сред общия брой на мигрантите. От 3,6% през периода 1956-1965 г. техният относителен дял

се увеличава на 9,5% през 1986-1992 г., за да достигне до 11,2% в днешно време. Това е резултат от промените в социално-икономическия живот в страната, които принуждават все повече възрастни хора да променят своето местоживеене.

Интензитетът на миграцията при отделните възрастови групи намалява след 1985 г., което е резултат от общото намаление на населението в страната. Най-голям размер интензитетът на миграцията има сред хората на възраст 20-29 години. В следващите възрастови групи той спада систематически и е най-нисък в най-високите възрастови групи. Това показва, че възрастта на лицата е фактор, който оказва съществено влияние при вземане на решението и реализиране на миграцията на населението.

В съответствие с общото повишаване на образователното равнище на цялото население се изменя и структурата на мигриралите лица по този признак.

Характерно за развитието на миграционните процеси в страната е, че в началните периоди с най-интензивна вътрешна миграция са лица с основно и начално образование. През следващите периоди относителният дял на тази група мигранти намалява, като достига през последния период 29,8% (Таблица 6).

В същото време значително нараства относителният дял на мигрантите със средно и по-високо образование – от 34,0% през периода 1965-1975 г., на 48,7% 10 години по-късно, а през периода 1985-1992 г. достига равнище 51,3%. Най-голям е дялът на мигриралите лица със средно и по-високо образование през периода 1992-2001 г., от които 11,9% – с висше образование.

Очевидно е, че през последните 15 години във вътрешната миграция участват най-често образовани лица. Общото намаление на вътрешната миграция през последните периоди се отразява върху всички образователни степени и променя съотношението между тях. Следващата таблица показва интензитета на миграцията на населението в страната през периода 1993-2001 г. според образователното равнище на участниците в миграционния процес.

Очевидно е нарастването на интензитета на миграцията с повишаване на образованието както общо за страната, така и при мъжете и жените в градовете и селата. Миграцията на населението с по-високо образование способства за намиране на подходящи условия, в които отделният човек може по-пълно да реализира образователната си подготовка. Отпадането на редица административни разпоредби за местоживеене дадоха възможност на лица с по-високо образование за по-голям избор между различните населени места за подходяща реализация. Освен това, някои условия като връщането на земята, аграрната реформа, безработицата, водят до връщане на лица с ниско и без образование обратно в населените места, от които в предишни периоди са емигрирали.

Таблица 6

Структура на мигриралите лица и населението по образование и години на преброяванията

Години на преброяванията	Общо	Образование								
		Висше	Полувисше	Средно	Основно	Начално	Незавършено начално	Деца	Неграмотни	непоказано
2.12.1975										
мигранти	100,0	5,3	2,8	25,9	36,3	14,4	7,3	8,0	-	-
население	100,0	3,4	1,4	16,8	30,0	23,4	12,5	12,5	-	-
2.12.1985										
мигранти	100,0	9,0	4,1	35,6	25,9	11,3	8,1	6,0	-	-
население	100,0	5,6	2,6	24,7	29,1	18,9	9,6	9,5	-	-
4.12.1992										
мигранти	100,0	9,5	3,4	38,4	25,2	10,0	5,9	6,4	1,2	-
население	100,0	7,3	3,1	38,4	28,0	14,5	6,4	7,9	1,8	0,1
1.03.2001										
мигранти	100,0	11,9	4,1	43,2	21,5	8,3	5,7	3,9	1,4	-
население	100,0	9,0	4,2	35,8	25,8	11,8	5,5	5,9	1,7	0,3

Таблица 7

Интензитет на мигриралите лица по пол, местоживее и образование през периода 1993-2001 г.

Образование	Общо	Мъже	Жени	Град	Село
общо	5,1	4,8	5,4	4,7	5,9
висше	6,7	6,5	6,9	6,3	14,8
полувисше	5,0	4,9	5,0	3,9	11,2
средно	6,2	5,6	6,8	5,6	8,1
основно	4,3	3,9	4,6	3,5	5,1
начално	3,6	3,6	3,6	3,4	3,8
незавършено начално	5,2	5,3	5,1	4,7	6,2
неграмотни	4,2	4,2	4,2	2,6	5,5
дете	3,4	3,4	3,4	2,9	4,5

Източник: Миграция на населението, т. 1, книга 6, Издание на НСИ, София, 2004.

От сравняването на интензитета на миграция по образование сред лицата от двата пола се установява, че интензитетът при жените е по-голям при всички степени над начално образование. Това може да се обясни, от една страна, с по-активното участие на жените в миграционния процес, свързано с придружаване на съпруга при брак или при смяна на работа, а от друга – от сравнително по-високото образователно равнище на жените.

Високият интензитет на лицата с висше и полувисше образование в селата може да се обясни със задоволяване на възникващите потребности от квалифицирана работна сила в отделни райони и производства на страната, както и връщане на възрастни хора, главно пенсионери с високо образование, по родните им места поради материални и жилищни проблеми, замърсяване на околната среда в големите промишлени центрове и други причини. Друго обяснение е, че структурата на населението в селата по образователно равнище силно се различава от общо за страната. Така лицата с висше образование в селата са 1,5% при 9,0% общо за страната, 2,1% с полувисше образование при 4,2%, 23,9% със средно образование при 35,8% общо за страната. Относителните дялове на лицата с по-ниските степени на образование превишават съответните дялове на цялото население, като неграмотните са повече от 3 пъти.

Спираме се на този проблем, тъй като интензитетът на миграцията се изчислява като процентно отношение на мигрантите от дадена група към населението от тази група. Така се стига до сравнително висок интензитет от 14,8 и 11,2% при мигрантите в селата с висше и полувисше образование.

В основата на връзката между миграцията на населението и неговия семеен статут стоят демографски закономерности. Както вече беше посочено, миграцията е характерна за младите хора и голяма част от тях преди да се преселят не са сключили брак. Чрез миграцията младите хора имат по-големи възможности за избор на брачен партньор.

Настъпилите промени в структурата на мигрантите по семейно положение може да се проследи от Таблица 8.

Таблица 8

Структура на мигрантите и населението по семейно положение и години на преброяванията

Година на преброяванията	Семейно положение					
	Общо	Неженени	Женени	Разведени	Овдовели	Непоказали
2.12.1975	100,0	41,9	53,8	1,6	2,7	-
мигранти население	100,0	34,7	57,7	1,6	6,0	-
2.12.1985	100,0	38,5	55,3	3,0	3,2	-
мигранти население	100,0	34,0	56,3	2,18	6,9	-
4.12.1992	100,0	43,9	49,2	3,1	3,8	0,1
мигранти население	100,0	33,9	54,8	3,0	9,2	-
1.03.2001	100,0	49,4	40,5	4,9	5,2	0,3
мигранти население	100,0	36,1	50,3	4,0	9,3	-

За разглеждания период относителният дял на неженените мигранти нараства, като достига през 2001 г. най-високо равнище (49,4%). Това увеличение е за сметка на намаляване дела на женените (омъжени) мигранти.

Сравнително ниски са относителните дялове на разведените и овдовелите, независимо че, макар и слабо, те се повишават в последния период в сравнение с предишните периоди.

Повишаване на интензитета на миграцията през последния период в сравнение с предишния се отразява и върху показателите по семейно положение. Така при неженените (неомъжените) той се променя от 5,1 на 7,0%, при женените – от 3,5 на 4,1%, при разведените от 4,4 на 6,1% и при овдовелите – от 2,0 на 2,9%.

С най-високо участие в миграцията са неомъжените жени (в последния период интензитетът достига 8,0%) и с най-слабо – овдовелите жени (2,8%). Неомъжените и омъжените жени имат по-голямо участие в миграцията, отколкото мъжете. Докато разведените и овдовелите мъже по-често сменят постоянното си местоживее в сравнение с жените.

Миграцията на населението е тясно свързана с икономическата му активност. През първия разглеждан период (1956-1965 г.) мигрират повече икономически активни лица (57,0%), отколкото неактивни (43,0%). В следващия период заетите лица сред мигрантите намаляват, но през 1975-1985 г. значително нарастват икономически активните мигранти (близо 60%). През периода 1985-1992 г. е налице намаляване на активността сред мигрантите. Тази тенденция може да се обясни с цялостните промени на страната, които най-пряко засягат сферата на приложение на труда на хората (вж. табл. 9).

Данните от последното преброяване показват, че в сравнение с 1992 г. делът на безработните мигранти се е увеличил близо два пъти (от 8,9 на 16,5%). В същото време те са с най-висок интензитет на участие в преселванията. Обратно, икономически активните заети лица са с най-ниско участие.

Като цяло интензитетът на миграцията в отделните групи лица варира в тесни граници – от 4,9 до 5,3%.

Фигура 3
Интензитет на мигриралите лица по семейно положение и пол през периода 1993 – 2001 г.

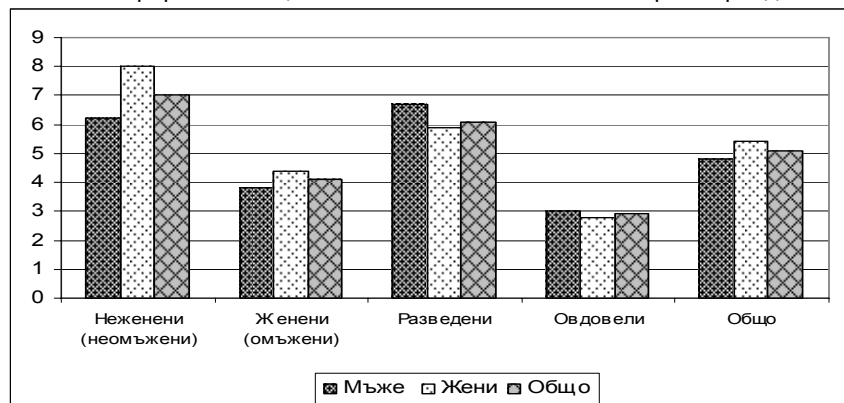

Таблица 9
Структура на мигрантите по активност, пол и години на преброяванията

Години на преброяване	Общо			Мъже			Жени		
	Общо	Акт.	Неакт.	Общо	Акт.	Неакт.	Общо	Акт.	Неакт.
1.12.1965	100,0	57,0	43,0	100,0	63,2	36,8	100,0	51,5	48,5
2.12.1975	100,0	44,7	55,3	100,0	39,9	60,1	100,0	42,0	58,0
4.12.1985	100,0	59,9	40,1	100,0	59,6	40,1	100,0	60,2	39,8
4.12.1992	100,0	44,3	55,7	100,0	44,2	55,8	100,0	44,5	55,5
1.03.2001	100,0	48,1	51,9	100,0	53,2	46,8	100,0	44,3	55,7

Формирането на миграционните процеси на населението през различните периоди винаги се е обуславяло от развитието на основните отрасли на икономиката. Недостигът или излишъкът на работна сила в даден отрасъл се е преодолявал чрез междуетрасловата мобилност, която много често се е реализирала и като териториална мобилност. От таблица 10 се виждат настъпилите изменения в отрасловото разпределение на мигриралото население.

Таблица 10
Структура на мигриралите лица по основни отрасли на икономиката и години на преброявания

Отрасли	Година на преброявания				
	1.12.1965	2.12.1975	4.12.1985	4.12.1992	1.03.2001
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Промисленост	37,6	39,4	38,6	25,7	21,2
Строителство	8,4	9,8	8,8	5,5	4,5
Селско и горско стопанство	25,9	3,5	13,6	15,7	10,6
Транспорт и съобщения	5,7	6,4	5,3	5,2	4,5
Търговия, МТС и изкупуване	5,4	7,9	7,6	7,7	19,3
Наука, просвета, култура и изкуство	6,0	9,1	9,7	7,9	8,7
Здравеопазване, социално осигуряване, физкултура	3,0	4,8	5,4	5,0	3,9
Финанси, кредит и застраховане	-	0,5	0,5	0,7	4,5
Управление	6,3	8,2	4,9	9,4	9,8
Други отрасли на материалното производство и на непроизводствената сфера	1,7	0,4	5,6	17,2	12,8

Източник: Миграция на населението, т. 1, кн. 6, Издание на НСИ, С., 2004.

Данните показват, че през периодите до 1985 г. мигрантите, заети в промишлеността са били повече от една трета, а през периода 1986-1992 г. те намаляват до една четвърт (25,7%), като достигат през последния период до 21,2%. Установява се тенденция на непрекъснато намаляване участието на мигрантите в сектор "Селско, горско и рибно стопанство". Относителният им дял спада от 25,9% през периода 1956-1965 г. на 10,8% през периода 1992-2001 г.

Интерес представляват настъпилите изменения в сектор "Търговия, хотели, ресторанти, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки от домакинството". Делът на мигрантите от този отрасъл е нараснал за целия период около 4 пъти (от 5,4 на 19,3%).

В посочените 3 сектора работят повече от половината от всички мигранти. Заслужава да се отбележи значителното увеличение на мигрантите, заети в сектор "Финансово посредничество и операции с недвижимо имущество, наемодателска дейност и бизнес услуги".

През последния период най-висок е интензитетът на миграцията за мъжете в сектор "Управление" (6,3%), а за жените в "Хотели и ресторанти" (6,5%).

Най-разпространените професии, които упражняват икономически активните мигранти, са в секторите "Персонал, зает с услуги на населението, охрана и търговия" (12,6%). Близки по стойност са и дяловете на професиите в групите "Оператори на съоръжения, машини, транспортни средства" (11,1%) и "Аналитични специалисти" (10,2%).

Признакът "етническа група" се наблюдава при преброяванията през 1992 и 2001 г. Структурата на мигрантите по този признак се представя в Таблица 11.

Таблица 11

Структура и интензитет на мигриралите лица по етническа група и периоди на миграция

Етническа група	Структура (%)		Интензитет на 100 души от населението	
	1986-1992	1993-2001	1986-1992	1993-2001
Общо	100,0	100,0	4,1	5,1
Българска	84,4	81,9	4,0	5,0
Турска	10,5	9,5	4,5	5,2
Ромска (циганска)	4,2	4,1	4,6	4,5
Друга	0,9	3,0	3,4	17,4
Не се самоопределя	-	1,5	-	10,0

Данните показват, че не се наблюдава съществена промяна в структурата на мигрантите по етнически признак през двата периода. Освен това етническата им структура е много близка до тази на цялото население.

Интензитетът на миграцията сред лицата от основните най-разпространени етноси в страната, е приблизително еднаква. С най-голямо участие в преселванията са лицата, принадлежащи към други етнически групи през 1993-2001 г. (17,4%). Едно от обясненията е, че от преселилите се през този период в страната чужди граждани (общо 18 450 лица), 9195 души принадлежат към друга етническа група.

От разпределението на мигрантите по пол и възраст се вижда, че жените на възраст до 24 години от всички етноси най-често променят местоживеенето си. Това потвърждава постановката, че за една част от

жените встъпването в брак е свързано с промяна на местоживеенето им, както и придобиване на по-високо образование.

Причините, които предизвикват и определят размерите на миграцията, са изключително разнообразни и се менят често и понякога с голяма интензивност. От тази гледна точка войните представляват сложен комплекс от причини. Не по-малко сложен комплекс от отделни причини и групи причини от най-различно естество представлява целостното развитие на икономиката.

Социологическите изследвания в България и в много други страни показват колко разнообразни са факторите, които довеждат хората до решението да мигрират в чужбина или да променят своето постоянно местоживеене. Политическите причини са решаващи при сериозни вътрешни политически кризи и преустройства.

Проявлението на общата закономерност в миграцията се осъществява при конкретни условия. Точно кога ще мигрира дадено лице, от кое населено място ще се изсели и в кое ще се засели се определя от действието на причини с индивидуално значение за мигриралото лице.

Постоянните причини, определящи размера и направленията на вътрешната миграция, могат най-общо да се разделят на три групи:

А) Причини, основаващи се на икономически подбуди за мигриране, като смяна на работа и започване на работа, вкл. и постъпване на държавна и обществена служба. Към тази група може да се причисли миграцията поради завършване на образованието и започване на работа.

Б) Причини, произтичащи от икономически подбуди за човек на семейството, но се отнасят за останалите членове, като придружаване на съпруга(та), заминаване с родителите и до известна степен миграцията поради необходимост да се живее при свои близки.

В) Причини, свързани със започване или продължаване на учението в други населени места, встъпване в брак и заминаване при другия член на семейството в други населени места.

Г) Други причини, свързани с преселване за по-добри жилищни и комунално-битови условия на живот; подходящи климатични условия; напускане на отчуждени терени; по-добри условия за възпитание и образование на децата; желание да се живее в град; желание да се живее в село и т.н.

Както вече отбелязахме, миграцията е процес, който се осъществява под въздействието на сложен комплекс от условия, фактори и причини. Разграничаването им е трудно, тъй като става въпрос не само за събития, случили се в миналото, но и поради преплитане на мотивите и факторите, довели до преселването. Поради това и анализът е твърде условен и се основава на преценката на анкетираните към момента на проведените социологически проучвания за причините, довели до миграцията.

Тук е мястото да се отбележи, че въпреки търсената съпоставимост при изучаване на причините за миграция през годините тя не е осъществена напълно. Става дума за това, че са включвани нови причини, което е естествено, но при разработката те не са отделени, други причини до голяма степен са раздробени, но сумата не дава причината, разглеждана при предишни изследвания. Друг проблем е, че при разработването на материала липсват таблици по основни демографски характеристики. Така при

изследването през 1965 и 1975 г. има разработка на причините по пол, а през 1985 и 2001 г. – няма такава разработка. Обратно, през 1965 и 1975 г. няма разработка на причините по град, село, а такава има през 1985 и 2001 г. Тези и редица подобни проблеми създават трудности при проследяване на тенденциите, каквато е целта на разработката.

Независимо от посочените констатации нека проследим причините, довели до миграцията за периода 1965-2001 г.

Разглеждайки структурата на причините за мигриране (вж. табл. 12) прави впечатление, че в началото на периода най-голям дял заема "Придружаване на съпруга и заминаване с родителите (28,3%)". В течение на времето дялът на тази причина бавно намалява до 1985 г. и рязко след тази година, за да достигне през 2001 г. сравнително ниско равнище (8,8%). Необходимо е да се отбележи, че това е причина за мигриране главно на жените, а както беше посочено в предишния раздел, от всички, които са променили местоживеенето си, преобладава дялът на жените – 56%, докато за мъжете той е 44%. По-големият интензитет на преселванията сред жените се обяснява с факта, че у нас по традиция след сключване на брак те често променят своето местоживеене. Освен това особено характерна за тях е причината "встъпване в брак". Тези данни подчертават водещата роля на мъжете при миграцията. Жените имат по-големи грижи за семейството, особено при отглеждане на децата. Това до голяма степен ограничава техните възможности на самостоятелна миграция. Нещо повече, с намирането на работа мъжът е длъжен да осигури условия за живеене на семейството си. Едва след това е възможно преместването на останалите му членове.

През целия период друга причина, която заема голям дял е "смяна на работа", поради която са мигрирали една пета от лицата до 1975 г. В следващия период мигриралите по тази причина нарастват и достигат дял 26,8% от всички мигранти през 1985 г., а през 2001 г. има лек спад – 23,9%.

Във вътрешната миграция преобладава участието на лица в млада възраст, които са най-голям трудов потенциал. Анализът на данните по причини и възраст показват, че най-голяма част от лицата, мигрирали по причини от социално-икономическо естество, са на възраст до 34 години. Това са годините, когато младите хора търсят и намират свое призвание в живота. През този период те са много по-склонни към промяна на започнатата работа, защото тя не съответства на придобитата им квалификация или ако не ги задоволява полученото възнаграждение, дори това да е съпроводено с промяната на местоживеенето. Този процес на миграция на младата работна сила е сложен не само по своето проявление, но и по своите последици. Премиването на големи маси млади хора от едни райони или населени места в други се отразява върху заетостта и трудовия фонд както в местата на заселване, така и в местата на изселването. Освен това миграцията оказва влияние и върху социално-икономическата характеристика на самите мигрирали лица – заетост, професионална и отраслова принадлежност, както и социална принадлежност.

Таблица 12

Структура на причините за мигриране по местоживеене и години на преброяванията (в %)

Години на преброяванията и местоживеене	Общо	Смяна на работа	Започване на работа	Завършване на образованието и започване на работа	Придружаване на съпруга и заминаване с родителите	Необходимост да живеят при свои близки	Започване или продължаване на учение	Встъпване в брак	Други причини
1.12.1965									
Общо	100,0	19,9	1,9	4,4	28,3	5,7	19,4	13,2	7,2
Мъже	100,0	34,5	2,7	5,3	17,8	4,7	21,2	3,7	10,1
Жени	100,0	6,7	1,2	3,5	37,7	6,5	17,8	21,8	4,8
2.12.1975									
Общо	100,0	15,8	5,9	1,2	25,1	4,1	21,4	17,7	8,8
Мъже	100,0	24,8	7,0	1,5	21,4	3,8	22,4	7,6	11,5
Жени	100,0	7,4	4,9	0,9	28,2	4,3	20,5	26,0	7,8
4.12.1985									
Общо	100,0	26,8	3,8	3,5	21,1	2,2	12,8	19,0	11,8
Град	100,0	28,0	4,2	4,7	22,2	1,9	16,8	13,1	9,1
Село	100,0	23,9	2,8	0,8	21,6	2,7	3,6	32,7	11,9
1.03.2001									
Общо	100,0	23,9	10,7		8,8	4,7	9,9	24,0	18,0
Град	100,0	26,8	12,7		9,1	3,4	12,4	18,0	17,6
Село	100,0	13,3	2,8		7,8	9,6	0,8	46,1	19,6

Източник: Изчислени по данни от репрезентативните наблюдения на миграцията след и по време на преброяванията през съответните години.

Заслужава внимание и една друга причина, която засяга основно младите хора. Става дума за “започване или продължаване на учение”. До 1985 г. по тази причина са мигрирали повече от една пета от мигрантите. През последното десетилетие тя има по-малък дял (12%). Обяснението ни е откриването на редица университети и висши училища на много места в страната. Това дава възможност на младите хора да се обучават в по-близки до своето населено място места. Столицата обаче продължава да бъде притегателна сила за получаване на желаното образование и по тази причина през последните години в нея са мигрирали 15,7%.

Единствената причина, по която мигрират повечето възрастни лица, е поради необходимост да бъдат гледани от свои близки. Над половината от тях, мигрирали поради тази причина, са на възраст на 60 и повече години в момента на миграцията.

Като цяло основната част от мигриралите лица се преселва от селата в градовете. Очевидно по-високата организация на труда в отраслите в градовете, съпроводени с определени социални и културни придобивки на гражданите, обуславя големия размер на този миграционен поток.

Разбира се, привързаността на лицата към дадено населено място зависи не само от високите показатели на жизненото равнище, но и от други фактори като потребности, интереси и ценностна ориентация, които в крайна сметка рефлектират в миграционните нагласи за реализацията на миграционното решение.

От всички проведени изследвания за миграционното поведение у нас, най-богато от социологическа гледна точка е това през 1985 г. При него е събрана информация както за мотивите на индивидите да мигрират, така и за ценностната им ориентация. При другите изследвания такава информация липсва, затова тук ще се коментират само резултатите от това изследване.

Анализът на структурата на ценностната ориентация на мигрантите и немигрантите показва, че и двете групи поставят на първо място “семеиното щастие” и ценностите, свързани със семейството (вж. табл. 13). Това е ценността, която преследват както мигрантите – мъже, жени, живеещи в градовете и селата, така и немигрантите от същите съвкупности, като относителният дял на тази ценност е по-висок в полза на мигрантите. Разликите са от 1% при мъжете, до 10,7% при жените.

На второ място и за съвкупността на мигрантите и немигрантите е стремежът към “спокоен и безгрижен живот” с близо два пъти по-нисък дял. Тук в структурата на ценностите немигрантите застъпват повече тази ценност. Това може да се обясни и с различията във възрастовата структура на двете съвкупности и с по-голямата реализация и благополучие на мигрантите в сравнение с немигрантите. Същевременно е вярно, че мигрантите са по-амбициозни, склонни на риск за постигане на своите цели. Те относително по-активно се стремят към достигането на по-висок жизнен стандарт и социален статут. Затова и на трето място мигрантите посочват ценността “Реализация в труда и учението”. Не бива да се пропуска и различието в образователния ценз на мигрантите и немигрантите. Така 14,8% от първите са с висше и полувисше образование, а от вторите – 6,2%. Анкетираните лица според останалите образователни степени се разпределят както следва: **средно** – мигранти (35,4), немигранти (25,3); **основно** – мигранти (34,7), немигранти (40,0); **начално и незавършено** – мигранти (15,1), немигранти (28,5).

Таблица 13

Структура на ценностната система ориентация на мигрантите и немигрантите по пол и местоживееене

Ценностна ориентация	Общо		Мъже		Жени		В градовете		В селата	
	Мигранти	Немигранти	Мигранти	Немигранти	Мигранти	Немигранти	Мигранти	Немигранти	Мигранти	Немигранти
Обществено положение	2,1	1,9	2,6	1,6	1,5	2,3	2,1	1,9	2,0	2,0
Реализация в труда и учението	12,4	8,1	13,9	7,1	10,9	9,1	14,4	11,6	6,6	4,9
Материално благополучие	11,6	15,0	11,9	13,3	11,2	16,5	10,2	13,4	15,6	16,4
Семейно щастие	45,1	39,7	42,7	41,8	47,9	37,2	45,7	40,4	43,9	38,7
Дружба и приятелство	4,6	6,0	5,5	4,8	3,6	7,2	4,5	6,1	4,7	6,0
Физическо и духовно развитие	3,3	2,3	3,4	2,2	2,9	2,5	3,9	3,3	1,6	1,5
Спокоен и безгрижен живот	19,9	25,4	18,7	27,5	21,0	23,6	18,1	21,7	24,9	28,9
Неотговорили	1,0	1,6	1,0	1,7	1,0	1,6	1,1	1,6	0,7	1,6
ОБЩО	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

В същото време немигрантите поставят на трето място “материалното благополучие”. Стремехът към самоутвърждаване и развитие е най-характерен за мъжете мигранти и на мигрантите, живеещи в градовете. По-слаб е този стремеж при жените мигранти и на мигрантите, живеещи в селата.

Значителен е делът на немигрантите жени и особено на немигрантите от селата, за които “материалното благополучие” е ценност, която превишава стремежа към кариера и обществен престиж.

Вътрешната миграция въздейства върху много страни от живота на обществото. Във връзка с това много важен е въпросът за възможността за нейното регулиране посредством определена система от социално-икономически и организационни решения в условията на пазарната икономика.

Външна миграция

За разлика от вътрешната миграция, за която има развита методология и достатъчна статистическа и социологическа информация, външната миграция в България не е била обект на специални изследвания, поради което наличните данни са не особено пълни и крайно разпръснати.

Проф. А. Ю. Тотев обобщава публикуваните източници, статистическите и други данни за външната миграция до 1980 г.² Според него за периода 1880-1980 г. в България са се заселили 806 000 души, а са се изселили 1 216 258 души. Или страната е загубила от външна миграция за 100-годишния период над 410 хиляди души население. Смята се обаче, че тези числа едва ли са напълно точни, тъй като изселващите се от България са били регистрирани много по-редовно, отколкото заселващите се. Не е била добре организирана необходимата регистрация на непрекъснато стихийно прииждащото население в страната след Берлинския договор (1879), както и след освободителните борби и въстания в Тракия и Македония през 1913 и 1918 г., както и в края на Втората световна война.

Изселилите се от България за този период са главно турци (744 хил. души), гърци (62 хил.), евреи (40 хил.), 125 хил. българи и други (над 200 хил. души). От заселилите се в страната през периода 1880-1970 г. по официално регистрирани и публикувани данни 698 хил. души са българи и 108 хил. души са от други народности.

През периода 1880-1945 г. България е загубила във водените четири войни 188 хил. души убити и изчезнали. През периода 1981-1988 г. размерите на външната миграция се свеждат до малък брой емигранти поради ограниченията и забраните за свободна емиграция по това време.

През 1989 г. се предизвика огромна емиграционна вълна, която имаше политически характер на етническа основа. Напуснаха страната ни над 218 хиляди етнически турци.

Настъпилите коренни промени в обществената и икономическата обстановка в страната след 1989 г. доведоха до формирането на нови прояви

² Тотев, А. Демография. С., Св. Кл. Охридски, 1972; Външна и вътрешна миграция на населението. – Население, 1989, №3.

в миграционното поведение на населението. Премахването на административните ограничения за свободно движение на българските граждани създадоха условия за формиране на свободните външномиграционни потоци.

През 1990 г. емигриралото население се оценява на около 88 хил. души.³

Всеобщо е мнението, че българската статистика се оказа неподготвена за създаване на достатъчно надеждна система за отчитане на външната миграция. Не се осъществява международен обмен на информация между държавите за пребиваващите в тях чуждестранни граждани като имигранти.

Една от трудностите за регистрация на емигрантите е, че съществуват много канали, които остават извън обсега на статистиката. Немалка част от хората заминават с туристически визи, но с намерение да си намерят работа и да удължат престоя си в чужбина. Няма нормативна уредба, която да задължава гражданите да регистрират при заминаването си продължителността на престоя си извън страната. Не съществува национална система, която да осигури необходимите изчерпателни данни за броя на емигрантите и имигрантите и да се изчисли миграционното салдо.

След 1980 г. липсват публикувани данни за броя на имигрантите по години, поради което ще представим обобщени данни.

Данните, представени от НСИ на Съвета на Европа⁴ за нетната миграция (имигранти минус емигранти на 10 000 души от населението), са: 1970 г. – минус 0,13; 1975 г. – минус 0,38; 1980 г. – 0,00; 1985 г. – минус 0,37; 1990 г. – минус 1,09; 1995 г. – 0,00; 2000 г. – 0,00; 2001 г. – 0,00; 2002 г. – 0,00. Това са данните от текущата демографска статистика, които изглеждат невероятни дори и за неспециалист.

Очакванията към преброяването през 2001 г. бяха големи. Това, което се получи, е, че за периода 1993-2001 г. населението в страната е намаляло с 554 333 души, от които от естествен прираст – 336 524 души. Разликата от загуба на население в резултат на миграционното салдо е в размер на 217 809 души.

Таблица 14

Външна миграция в България през периода 1880-2001 година

Периоди	Заселени	Изселени	Салдо (заселени минус изселени)
1880-1910	715 388	677 516	37 872
1911-1926	...	...	197 995
1927-1930	8 452	55 509	-47 057
1931-1935	10 564	63 275	-52 711
1936-1940	70 026	106 611	-36 585
1941-1945	1 116	56 103	-54 987
1946-1955	111	201 575	-201 464
1956-1965	338	1 492	-1 154
1966-1975	5	41 419	-41 414
1976-1980	...	12 753	-12 753
1981-1985	469	1 610	-1 141
1986-1992	...	-446 197	-446 197
1993-2001	-18 688	-236 497	-217 809

Източник: Балев, Ив. Население по области, общини и населени места, т. 1, книга 3, С., 2002, с. 21.

³ Калчев, Й. Външната миграция на населението в България.

⁴ Recent Demographic Developments in Europe, 2003.

За изучаване на външната миграция на населението в основната карта на преброяването на населението и жилищния фонд се предвижда външната миграция (емиграцията) да се регистрира чрез въпросите за броя и годината на раждане на децата на жените, родени преди 1.03.1989 г. За всяко от децата трябва да се отбележи дали живее в чужбина за повече от 1 година.

Разбира се, очакванията бяха големи, но очевидно, че с този въпрос се обхващат само лицата, на които е жива майката и живее в страната.

Като временно отсъстващи лица от България, които присъстват в други държави, са регистрирани 26 928 лица, от които 15 867 мъже и 11 061 жени.

Разпределението на тези лица по възраст е както следва: 951 до 14 години (или 3,5%); 10 429 от 15-29 г. (39,0%); 14 745 от 30-59 г. (54,8%); 740 на 60+ г. (2,7%). Разгледаното дотук показва, че има проблеми със събиране на изчерпателна информация за външната миграция на населението на страната ни. Статистическите органи трудно биха се справили с тази задача без сътрудничество с много институции.

Въпреки всичко Националният статистически институт не е спрял да търси други, макар и косвени, начини за събиране на данни за изучаване на този процес. Така през 1990 г. беше поставено начало на изследване потенциалната емиграция на пътуващите в чужбина български граждани.⁵ Изследването се проведе от НСИ със съдействието на МВР през април 1991 г. Обектът на наблюдението са всички български граждани на 16 и повече години, които влизат и излизат през съответния граничен пункт през всички часове на денонощието за периода 22-28 април.

Анкетата се проведе на територията на 12 гранични пункта, обхващайки основните четири вида транспорт – автомобилен, железопътен, въздушен и воден. През тези пунктове се осъществяват две трети от пътуванията извън и към страната. В изследването са участвали 9619 лица, от които 5263 излизаци и 4356 влизаци в страната. През следващите години то се повтаря през април и октомври, като граничните пунктове се разширяват от 12 на 15.

През 1994 г. изследване на пътуващите през границата български граждани не се организира поради ресурсни ограничения на НСИ. През 1995 и 1996 г. са проведени изследвания, но те са обхванали малък брой пътуващи, поради което получената от тях информация не позволява подробно изучаване развитието на миграционните процеси през този период.

Потенциалната външна миграция се изучава и при репрезентативните изследвания на миграцията при последните две преброявания. Тук информацията се получава от лицата на възраст 18-60 години (през 1991 г.) и 15-69 г. (през 2001 г.), анкетирани в жилищата, в които живеят постоянно по време на провеждане на наблюденията.

Резултатите от всички тези изследвания ще бъдат използвани при по-нататъшния анализ на потенциалната емиграция.

През периода 1990-1991 г. пътуванията извън страната са насочени главно към Турция, Гърция, Югославия, Румъния и СССР (общо 78%), като 26% от този поток е с направление към Турция. Пътуванията към Западна и Централна Европа са около 19%, останалите са насочени към страните от

⁵ Инструментариумът на първото по рода си изследване в България и организацията на наблюдението се осъществява от колектив в състав: В. Жекова, М. Ганева, Й. Калчев, С. Цветарски.

Южното Средиземноморие и Близкия изток и много малко към останалата част от света.⁶

В следващия период – 1992-1993, се запазва основният пътникопоток към съседните страни, но нарастват над 23% пътуванията към Западна и Централна Европа (Чехия, Унгария, Германия, Австрия), а извън нея са около 2%.

През последния период, за който се разполага с данни (1995-1996), се наблюдава коренна промяна на направлението на миграционните потоци. Най-голям е потокът на пътувания към Германия (над 20%), Австрия (12%), Чехия (11%), Гърция (6%); значително нараства емиграцията извън Европа (около 10%). Главно емигрантите заминават за САЩ, Канада, Австралия и ЮАР.

Според данните от изследването по време на преброяването през 2001 г. потенциалните емигранти желаят да посетят предимно Германия (20%), САЩ (16%), Гърция (10%), Италия (8%), Испания (7,7%) и Турция (6%).

Според възприетата от НСИ методология на ООН и други международни организации за “емигранти” се смятат лицата, които са заявили, че напускат страната за продължително време (постоянно живееене, работа, брак) или които са извън страната за повече от една година.

Данните от проведеното социологическо изследване, включено в програмата на преброяването на населението и жилищния фонд за 1990 г. (проведено през януари-февруари 1991 г.) показват, че желанието за напускане на страната е твърде разпространено сред нашето население. Така близо 5% от него на възраст 18-60 години “ще направи всичко възможно”, за да напусне страната за продължително време, а около една четвърт (26%), че ще отидат да живеят и работят в друга държава, “ако им се удаде такава възможност”. Това е обхватът на външната потенциална миграция към този момент.

Такова мнение е формирано на базата на оценките за положението в страната по това време и желанието на част от населението да реализира определени цели чрез мигриране. Разбира се, фактическото осъществяване ще зависи от много условия и фактори в бъдеще.

При изследване на пътникопотока няколко месеца по-късно (април 1991 г.) на въпроса “Бихте ли останали да живеете постоянно (да работите) в страната, за която пътувате?” 4,5% отговарят – “да, ще остана” и 13,1% – “да, ако имам възможност”.

Ако сравним данните от двете изследвания през 1991 г. се вижда, че общо взето групата на сигурните потенциални мигранти се оформя на около 5%. По отношение на тези, които биха емигрирали, ако имат възможност при изследване на границата делът им е два пъти по-малък. Това може да се обясни с несигурността от осъщественото пътуване, непознаване добре на страната, за която пътуват и възможностите за оставане за живееене или работа там. Има и нещо друго, което според мен, не позволява пътуващите да разкрият намеренията си, а това е, че се намират на границата.

⁶ Данните, представени тук, са от Калчев Й., С. Цветарски. Потенциалната емиграция на пътуващите в чужбина български граждани. С., 1991; Калчев, Й. Външната миграция на населението в България, С., 2001.

Необходимо е да се отбележи, че 2,1% от пътуващите заминават на работа по държавен договор, 0,9% – на специализация, 0,9% – за образование, 4,6% – на работа по частен договор. Останалите са главно туристи (59,1%) и в командировка (17,1%).

Има една категория лица, която пътува по семейни причини (5,9%), измежду която също са възможни потенциални емигранти. Заслужава внимание и една малка група граждани, която признава, че е предприела това пътуване поради “невъзможността за професионална реализация” (0,4%) и желанието “да живеят в условия на по-висок стандарт”. Като се има предвид, че годината е все още 1991-а, данните от изследването са повече от очакваните.

Сравнявайки получените резултати от потока на излизащите с потока на влизащите, се установява, че 1,5% от тях в бъдеще биха се преселили в чужбина, а 24,3% при определени условия биха останали в страната, в която са пребивавали.

Разбира се, в двата потока участват различни лица, но по-малкият дял на “категоричните” мигранти може да се обясни с това, че в потока на влизащите вече не участват емигриралите лица. Същевременно влизащите лица са по-информирани за условията и възможностите за емиграция в съответните страни, поради което нараства относителният дял на тези, които при определени условия биха останали в страната, в която са пребивавали.

През следващите две години (1992-1993) потенциалната емиграция се оценява на около 10%, за 0,4% от които целта на пътуването е преселване, 2,1% заявяват, че ще престоят повече от една година, независимо от нагласата им да останат в чужбина, 2,4% – биха емигрирали още при това пътуване, ако имат възможност, независимо че заявената продължителност на престоя им е по-малък от една година и 4,6% са лица, които пътуват за кратко време (от няколко дни до няколко месеца), които биха направили опит, ако им се удаде възможност сега или в бъдеще да емигрират.

В сравнение с изследването през 1991 г. се наблюдава значим интерес от страна на ромското население към търсене на възможности за бъдеща емиграция от страната.

Характерно за този период е, че нараства броят на завърналите се български граждани, които са престояли повече от една година извън страната. Това са главно хора, които са приключили образованието, прекратяване срока на договора за работа и др. Според направените изчисления⁷ от наблюдението през 1996 г. в България през същата година са се завърнали около 19 хиляди души, напуснали страната през последните 4 години.

Данните от проведеното по време на преброяването през 2001 г. извадково социологическо изследване показват, че за 4,1% от анкетираните лица на възраст 15-60 години “много вероятно” и 5,1% “донякъде вероятно” е да се преселят да живеят в друга страна. Тези свои намерения възнамеряват да осъществят още през тази година 7,6%, през следващите 2-3 години – 15,7%, а в по-далечно бъдеще – 16,5%.

⁷ Калчев, Й. Външната миграция на населението в България. С. 2001, с. 174.

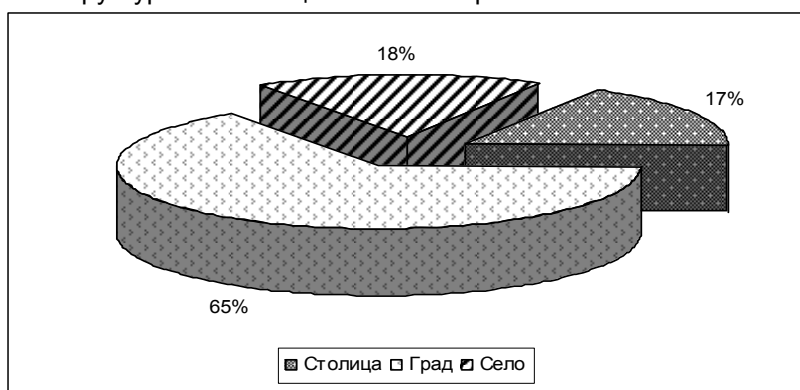
Интерес представлява как за последвалия 10-годишен период се е изменяла характеристиката на потенциалните емигранти. В началото на 1991 г. нагласата за емиграция сред мъжете се среща по-често, отколкото при жените. Така относителният дял на съвкупността на потенциалните емигранти е 53,6%, а при жените – 46,4%. Той е близо три пъти по-голям (71,3%) от този на жените (28,7%) сред селските емигранти, които ще направят “всичко възможно”, за да напуснат страната.

При изследване на потенциалната емиграция сред пътуващите в чужбина български граждани през 1991 г. преобладаващата част също са мъже. Техният дял варира от 55-66,1% при различните групи мигранти (при определени условия или категорични за емиграция). Данните показват, че жените са по-склонни да приемат емиграцията като нещо бъдещо, при определени условия. И в двата пътникопотока за периода 1992-1993 г. преобладават мъжете – 65,7% за излизащите и 65,2% за влизащите.

В края на разглеждания период (2001 г.) тенденцията за по-големия дял на мъжете сред потенциалните емигранти се запазва (57% срещу 43% при жените). Във връзка с това интензитетът на потенциалните емигранти сред мъжете е 9,5%, а при жените – 7,4% (при 8,5% общо за страната).

Фигура 4

Структура на потенциалните емигранти по местоживееене

Най-голям е интензитетът на потенциалните емигранти от столицата (11,8 на 100 души от населението) и градовете (9,2%); при селските той е 5,5%.

Възрастта е важен фактор при решение за емиграция сред нашето население. В началото на 1991 г. почти всеки втори-трети (41,8%) от лицата на възраст до 29 години може да емигрира. С нарастване на възрастта относителният дял на желаещите да отидат в чужбина намалява. Потенциалната емиграция сред 30-39 годишните е 30,8%, сред 40-49 годишните – 20,5%, а при 50-59 годишните – 6,9%.

Според получените резултати от изследването на пътникопотоците през периода 1991-1996 година преобладават младежите (лица до 29 години) – над 40%. Лицата над 55-годишна възраст съставляват от 5 до 9%.

Обхватът и интензитетът на потенциалните емигранти според възрастта им към 1 март 2001 г. са представени в таблица 15.

Таблица 15

Обхват и интензитет на потенциалните емигранти по възраст

Възраст	Обхват	Интензитет
15-19 г.	15,0	14,4
20-29 г.	36,6	14,0
30-39 г.	24,9	9,5
40-49 г.	15,6	5,6
50-60 г.	7,8	2,9
Общо	100,0	8,5

Очевидно е, че интензитетът сред младите лица до 29 г. е най-голям, но и при възрастовата група 30-39 г. също превишава тези общо за страната. Или би могло да се каже, че потенциалните емигранти в бъдеще биха се рекрутирали от населението на възраст до 39 години.

Степента на завършено образование също оказва влияние върху решението за преселване в друга страна. С най-висока степен на желание са лицата със средно специално образование (42%) според изследването в началото на 1991 г. Значителен е дялът на лицата с висше образование (40%), които са готови да напуснат страната. Сред тези с по-ниско образование дялът е значително по-нисък (около 20%).

Интерес представляват резултатите от изследването на пътничкопотоците на българските граждани за чужбина през същата година (април 1991 г.) според образованието им. Така сред лицата, които безусловно са решили да останат още при това пътуване в чужбина, преобладават тези с образование, по-ниско от средно – 46,9%. Със средно общо образование са 23%, със средно специално – 13,8%, а с висше – 7,7%. При останалите потенциални емигранти, за които емиграцията е свързана с определени условия, относителният дял на лицата със средно специално образование е най-висок (от 35-42%), а на висшите – около 25%.

Обяснението за тази на пръв поглед аномалия е по-голямата отговорност, а може би и по-голямата реализация на лицата с по-високо образование в сравнение с по-слабо образованите.

Във връзка с това са и данните за икономическата заетост на лицата, предприели пътуване, към момента на наблюдение. Сред пътуващите, които са категорични емигранти относителният дял на неработещите е 80,0%, а сред тези, които, ако имат възможност, ще се преселят в чужбина или ще престоят повече от една година, този дял е 51,6%. **Или в повечето случаи решението за емиграция се обуславя от заетостта на респондентите.**

Сред лицата, заети в материалното производство, най-голям е дялът на промишлените работници, следвани от строителните, транспортните и селскостопанските.

Сред професиите извън материалната сфера най-висок е интензитетът на желаещите да емигрират сред икономистите, юристите, медицинския и научния персонал, както и за инженерно-техническите работници, спортистите и лицата, заети в областта на културата и изкуството.

През периода 1995-1996 г. основната част от емигрантите – 63%, са със средно общо и средно специално образование. Делът на лицата с висше и полувисше образование е около 20%.

Настъпилите промени в нагласата за миграция според образованието на лицата за периода 1991-1996 г. вероятно са свързани с повишената чувствителност на по-образованите лица по отношение на материалните и професионалните условия и нерешени проблеми на жизнения стандарт и творческата реализация, неудовлетвореност от административно-политическия живот у нас, както и засиления интерес към другите страни, към тяхната култура и изкуство, наука и техника.

През следващите години е налице промяна в структурата и интензитета на потенциалните емигранти (вж. табл. 16).

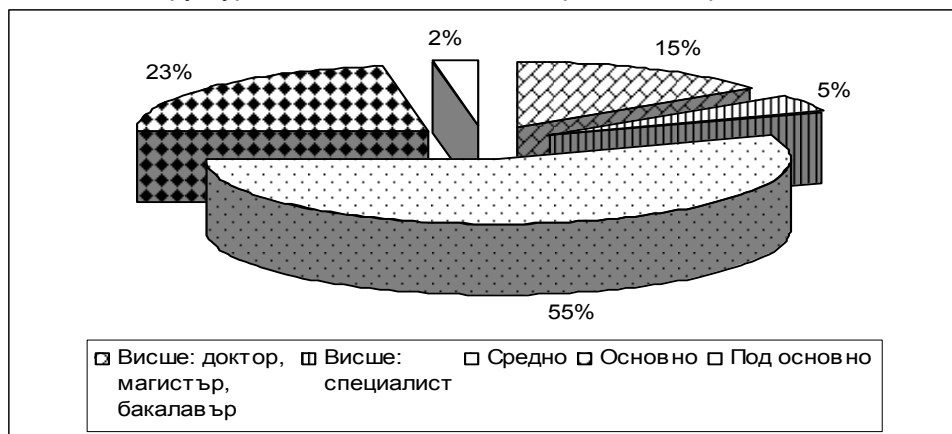
Таблица 16
Обхват и интензитет на потенциалните емигранти по образование (в %)

Образование	Обхват	Интензитет
Висше: доктор, магистър, бакалавър	14,7	10,0
Висше – специалист	4,5	7,1
Средно	55,9	9,6
Основно	22,5	7,3
Под основно	2,4	3,1
Общо	100,0	8,5

Най-висок е интензитетът на потенциалните емигранти сред лицата с висше образование, а най-нисък сред тези с по-ниско от основното.

Значителен е интензитетът на желанията за преселване сред лицата със средно образование, като делът им в структурата на потенциалните мигранти е най-голям – 55,9%.

Фигура 5
Структура на потенциалните емигранти по образование

Според изследването в началото на 1991 г. на пътничкопотоците на границата емиграционните нагласи са сравнително по-чести сред семейните. Предполага се, че различията в структурите на лицата, които са от категоричните емигранти по семейно положение се дължи на това, че тази група обхваща главно семейства, от които мъжете вече са емигрирали в по-ранен период. Ето защо най-категорични в решението си за преселване са жените и женените лица.

И при изследването през 2001 г. най-голям е делът на женените сред желаещите да емигрират (48,4%), а на неженените – 45,2%. Като се има предвид, че женените лица сред населението в страната са 53,8%, а на неженените – 33,1%, очевиден е по-големият интензитет на последните (13,6% - 6,5%). В преобладаващата си част те са млади хора със значително по-силно желание за емиграция от възрастното население.

Обхватът на разведените е твърде малък (3,7%), поради което интензитетът на потенциалната емиграция сред тази група лица е сравнително висок (8,4%), дори по-висок от интензитета при женените лица (6,5%).

Посочените данни показват, че желанието и осъществяване на едно бъдещо преселване е по-лесно при лица, които нямат семейство. Ето и останалите данни от изследването (вж. табл. 17)

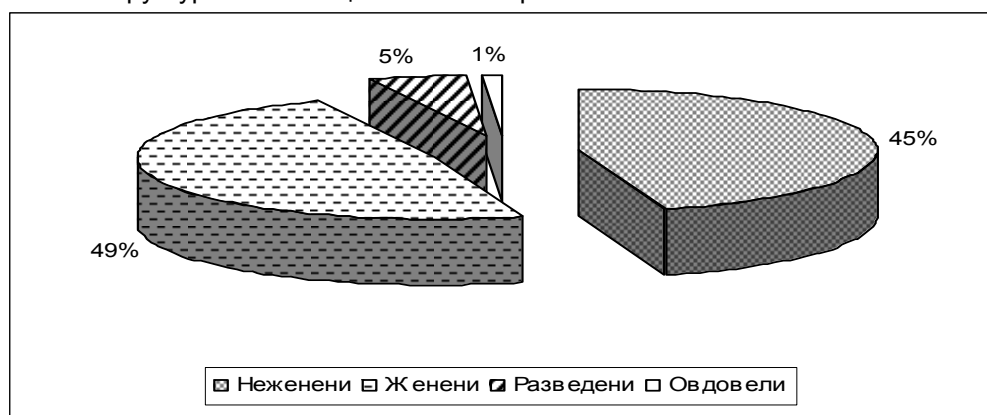
Таблица 17

Обхват и интензитет на потенциалните емигранти по семейно положение (в %)

Семейно положение	Обхват	Интензитет
Неженени	45,2	13,6
Женени	48,4	6,5
Разведени	5,3	8,4
Овдовели	1,1	2,8
Общо	100,0	8,5

Фигура 6

Структура на потенциалните емигранти по семейно положение

По отношение на етническата принадлежност на желанието за преселване в началото на 1991 г. се отличава населението от турски произход (45%), докато сред българите този дял е 30%. От такава възможност биха се възползвали 21% от ромското население.

В същата посока са и резултатите от изследването на пътуващите в чужбина български граждани. Най-голяма е групата (повече от 50%) на етническите турци, която е готова да емигрира още при това пътуване.

Сред излизащите български граждани потенциалната емиграция е 17%, като само 2,8% са готови да се преселят още сега. Сред ромите потенциалните емигранти са около една четвърт, но евентуалното им преселване е насочено към бъдещето.

Десет години по-късно желанието за емиграция няма толкова изразен етнически характер, както в началото на 1991 г.

Данните от проведеното социологическо изследване през март 2001 г. показват, че структурата на потенциалните емигранти по етническа принадлежност е подобна на структурата на населението на страната по този признак. Интензитетът на потенциалните емигранти сред турската и другите етнически групи продължава да е най-висок (вж. табл. 18).

Таблица 18

Обхват и интензитет на потенциалните емигранти по етническа група (в%)

Етническа група	Обхват	Интензитет
Българска	81,8	8,7
Турска	13,3	9,5
Ромска	2,3	3,4
Друга	1,9	10,2
Не се самоопределя	0,6	12,0
Общо	100,0	8,5

От заявите желание за преселване през 2001 г. около 45% са заети с работа, която им осигурява доходи. Интензитетът на преселванията на работещите е 8%, а на неработещите – 9%.

Характерно за потенциалните емигранти е, че по-голямата част (60%) от тях имат придобита специалност в учебно заведение. Значителен е обхватът на лицата с технически специалности (42%) и 12% специалисти по финанси, счетоводство, банково дело и кредитиране. Около 5% сред потенциалните емигранти са специалисти в областта на архитектурата и строителството.

Най-висок е интензитетът за преселване сред специалистите в областта на хуманитарните (18%) и физическите науки (13%), като обхватът им е по-малък от 3%.

Сред потенциалните мигранти готовността за емиграция се определя от поставените за реализация цели.

Има ли настъпила промяна в целите за емигрирали сред населението, според данните от социологическите изследвания през 1991 и 2001 г. може да се види от таблица 19.

Таблица 19

Структура на потенциалните емигранти според главната цел на заминаване

Цели	Години	
	1991	2001
По-висок жизнен стандарт	33,3	35,8
Решаване на материални проблеми	32,2	27,8
Получаване на желаното образование	8,1	3,5
Професионална реализация	3,6	3,0
Придобиване на опит, да "видя света"	11,3	3,6
Сключване на брак	1,3	0,4
Живеене при роднини, приятели	2,1	1,2
По здравословни причини	1,6	0,2
Не желая да живея в България	3,3	3,9
Екскурзия, туризъм, на гости при близки	-	19,2
Други причини	3,3	1,6
Общо	100,0	100,0

Източник: Териториалната мобилност на населението. С., 2002, т. 6, кн. 3, с. 89; Калчев, И. Външната миграция на населението в България. С., 2001, с. 144 след допълнителна обработка от автора.

Данните показват, че не е настъпила значителна промяна в подреждането на целите, които преследват потенциалните емигранти от едно бъдещо преселване. Както в началото на периода, така и в края най-често преследваната цел е желанието "да живее и работи в условията на по-висок жизнен стандарт". На второ място се поставя целта "уреждането на материални проблеми".

Прави впечатление една друга цел с по-голям дял в началото на 1991 г. желанието да "придобие опит, да види свят". Вероятно това е продиктувано от ограничените възможности за пътуване преди 1989 г. на голяма част от българското население. Във връзка с това е и целта за "получаване на желаното образование на лицето (или на децата образование)".

Разглеждани сумарно целите като "сключване на брак", "живеене при роднини, приятели", "здравословни" и други причини в началото на 1991 са с по-голям дял в сравнение с 2001 г. Причината може да бъде вече споменатата или пък като един претекст към по-лесно напускане на страната.

Запазва се, в общи линии, с малки отклонения и дела на лицата, които не желаят да живеят в България. Може да се предполага, че тези хора са напълно недоволни от условията на живот в страната.

Интерес представлява проучване на причините за размерите, които придоби външната миграция в страната. За съжаление обобщаваща таблица за причините за потенциална миграция през разглеждания период не може да се състави, поради липсата на съпоставимост на скалата на отговорите при изследванията през 1991 и 2001 г.

Според анкетираните лица основните причини, които формират емиграцията в началния етап (1991 г.) са ниският стандарт на живот у нас – 21,3%, недостатъчният продоволствен пазар – 12,5%, по-високият стандарт на живот в другите страни – 12,4%. Значителен дял между причините за емиграция има безработицата в страната по това време (11,5%), както и политиката и икономическата нестабилност у нас – 10,6%.

С относителен дял около 5% са причини като "реакция на потискано досега човешко право" (5,8%), "социално напрежение в страната" (5,8%) и "отпадане на досегашните ограничения за пътуване в други страни (4,7%).

По-критични към ситуацията в страната са, както може да се очаква, респондентите от градовете. При всички посочени причини дялът за градското население превишава този за селското население. Единствената причина която е посочена от по-голям дял от селското население в сравнение с градското е причината от етнически характер.

Върху желанието за миграция сред населението влияние оказват несигурната ситуация в страната след промените през 1989 г. и търсенето на по-добри условия на живот за себе си и семейството си, както и решаване на материалните проблеми.

Върху преценките, които дават потенциалните мигранти по отношение на възможността за реализация на своите цели след преселването си, съществено влияе и информираността на респондентите за живота и условията в страните, към които се стремят. Добре запознати през 1991 г. са около 45% от лицата, които декларират, че ще направят всичко възможно да осъществят намеренията си. Много по-малко са информирани колебаещите се (22%). Прави впечатление, че 13% от тях нямат никаква информация за живота в другите страни.

Десет години по-късно (2001 г.) като че ли информираността на потенциалните емигранти за условията на живот в страната на заминаването се е повишила. Само 6,1% нямат никаква представа, 32,1% са достатъчно добре запознати, а обща представа имат 61,9%. Наред с пътуващите с договор, зелена карта, обучение, встъпване в брак, туристическа агенция, над 25% нямат осигурено пребиваване.

Като цяло респондентите, които възнамеряват да се преселят, оценяват като много добри и добри условията на живот в населеното място, в което възнамеряват да се преселят (повече от 90%). Като най-силни страни на живота в това населено място анкетираните лица определят: културния живот (80,8%), услугите и съобщенията (80,1%) и търговското и комунално-битово обслужване (78,1%). Сравнително по-ниска е оценката за хигиенните, климатичните и природните условия, но тя отново е висока (66,3%).

Като съвкупност от целите си и мотивите и информираността си за населеното място, към което се насочват да емигрират 32,2% от респондентите вече имат окончателно решение да отидат да живеят в новото населено място.

Най-голяма част от анкетираните лица биха заминали с (част от) семейството (37,3%). Значителен е дялът на тези, които биха заминали сами (28,5%). Останалите смятат да заминат най-напред сами, а после и семейството (20,1%) и 14,1% - с приятели, колеги и екип.

Външната миграция на населението в страната предизвиква интерес и безпокойство, най-вече за последиците от нея. За оценка на изследваните лица по време на наблюденията през 1991 и 2001 г. за външната миграция и последиците от нея са задавани специални въпроси. Данните от 1991 г. показват, че преобладаващата част от обществото проявява разбиране към желаещите да емигрират. Над 30% смятат, че "това е тяхно човешко право", близо 10% ги разбират и им съчувстват.

Една немалка част от обществото (18,5%) е на мнение, че тези хора бягат от трудностите в момента, а 11,7% ги смятат като “печалбари”. “Да си опитат късмета” е мнението на 18,5% от анкетираните лица.

Толерантното отношение на населението към емигрантите и емиграцията обаче е съпроводено с ясно изразено мнение за негативните последици от този процес. Според 28% от анкетираните външната миграция ще доведе до “намаление на квалифицираната работна сила”, а според 20,5% “ще се влоши повече демографската ситуация в страната”; според 15,9% “ще намалеят трудовите ресурси”.

Едно допълнение към толерантното отношение е, че 12,9% от анкетираните изразяват мнение, че това е едно от средствата, с които може да бъдат решени личните проблеми на населението и 11,3%, че тези хора в бъдеще ще бъдат особено полезни за нашата страна. Само 4,1% виждат във външната миграция един от възможните изходи за решаване на проблемите на безработицата.

Интересна е обществената оценка на населението 10 години по-късно. Най-голям е делът на лицата, които смятат, че ще се влоши още повече възрастовата структура в страната (35,8%). Значителен е делът на анкетираните (10,7%), според които ще намалеят трудовите ресурси и според 10,4% ще намалее квалифицираната работна сила.

Сравнително висок е делът на респондентите (17,5%), които смятат, че “всеки има право да живее/работи, където пожелае”.

Интересни са отговорите на три от следващите въпроси.

1. “Бихте ли окуражили децата си да отидат да учат?” Положително отговарят 72,2% от анкетираните, от които 76,5% от градовете и 60,6% - в селата.
2. “Бихте ли окуражили децата си да работят в чужбина?” Отговор “да” дават 74,7% от анкетираните, от които 76,1% от градовете и 70,9% в селата.
3. “Бихте ли окуражили децата си да отидат да живеят в друга страна завинаги?” Положително отношение се споделя от 36,3% от респондентите, от които 38,8% живеещи в градовете и 29,6% в селата.

Тежките икономически условия в страната принуждават родителите да окуражават децата си да отидат да учат и работят в чужбина, но по-голяма част биха желали те след време да се върнат в страната.

Изводът е, че в глобализацията се свят външната миграция няма да бъде изолирано явление. Естественят изход от негативните й последици е икономическата стабилизация на страната и създаване условия за достойна личностна реализация на всеки член от обществото.

*

Външната и вътрешната миграция ще се проявява и в бъдеще, което налага изграждането на ефективно функционираща система за информационно осигуряване и разработването на национална миграционна политика като част от цялостната политика за развитие на населението.

За намаляване на различните фактори, обуславящи миграционните процеси е необходимо създаване на условия за устойчиво икономическо

развитие на регионите, в които емиграционните процеси са най-силни с цел по-равномерното разпределение на населението. За овладяване на нежеланата концентрация на населението в големите градски центрове е нужно ревизиране на политиките и механизмите за управлението на тези центрове, като в същото време се подобри качеството на живот и сигурността на селското население и такова, живеещо в малките градове.

При подобряване на вътрешнополитическите условия в бъдеще, разкриване на работни места и подобряване политиката на доходите за задържане на младите хора в България ще се създадат и предпоставки за завръщането на българските висококвалифицирани емигранти. Във връзка с това е необходимо да се посочи, че липсва традиция в отношенията с българската диаспора, което налага разработването на програма за събиране на информация, като се активизират връзките с консулските служби културно-информационните центрове в чужбина. Трябва да се провежда кампании сред българската емиграция за състоянието на пазара на труда и неговите потребности в момента.

SUMMARIES

Neno Pavlov

ECONOMIC ORDER AND SOCIAL INSURANCE (SPECIFICS AND EVOLUTION OF THE INTERRELATIONS. REFERENCE SOLUTIONS)

The evolutionary development of the economic theory and practice of liberalization of the economy order in the last years leave a profound imprint on the conception for changes and building new modes of social security schemes in Europe and the world. A prove of this are performed radical structural reforms in the social security in the East Europe, Asia, Latin America and republic of Bulgaria.

In the study are analyzed the philosophy and the logic of the liberal conception for social security development, defined are the essence characteristics of the public and market segments' defects of the social security system, as a reason for future changes in accordance with the rules of the market order. It is exceptionally important for the social security policy choice in after joining period of time, based on the European principle for social security of "security through diversity", also on evaluation of any possible consequences of the market and non-market regulations.

JEL: H65

Atanas Leonidov

ENDOGENOUS THEORY OF GROWTH AND MAIN ECONOMIC SCHOOLS

The paper examines the non-equal evaluations of the endogenous or the new theory of the economic growth from the point of view of the concepts for the transaction costs, neoclassic, neoliberalism, post-Keynesism and the "evolution economy". A conclusion is made that the market structure of the imperfect competition, as well as the "road dependency" of the growth are more important criterion for determining the nature and character of the new theory from the recovering of the long-term sustainable equilibrium of the economy and from the mechanism of the automatic coordination of the savings and investments.

JEL: O42

Raúl de Arriba Bueno

PRIVATE OR MARKET ECONOMY IN BULGARIA? AN INSTITUTIONAL APPROACH TO THE BULGARIAN TRANSITION

The transition to a market economy in Bulgaria is a complex process that requires the privatisation of the economy. But, privatisation is not enough. Transition means a deep institutional change that has to do with the transformation of the behaviour economic agents. This article analyses the Bulgarian transformation from an institutionalism approach, focusing in the transformation developed in the sphere of means of production. The analytic framework presented allows evaluating the degree of installation of market relations in this sphere. In Bulgaria, a breakdown exists between the installation of formal market institutions and the creation of market relationships in this sphere, which have been developed not completely.

JEL: P20, P26, P23, P31

Desislava Kolarova

MICROECONOMIC ASPECTS IN BUSINESS SERVICES' DEVELOPMENT: THE CASE OF BULGARIA

This paper evaluates the micro-economic aspects in development of business services in Bulgaria. The analysis is largely based on questionnaires that deal with the demand and the supply side of these services on the Bulgarian market, but also uses western theoretical and empirical approaches and available statistics. The analysis reveals that, in spite of the positive tendency in development of the business services in Bulgaria, they are still relatively unknown and underdeveloped. At this stage, the local demand for business services is weak and thus moderately encourages the emergence of a dynamic services sector, a more competitive industrial sector and consequently a more modern and competitive economy. Finally, some measures for business services' development are suggested in regards of the specificity of the Bulgarian economy at this stage. The overall point of these measures is to stimulate the development of business services in Bulgaria, but also to reinforce the mutual links between these knowledge-intensive activities and the performance of other economic sectors in general.

JEL: L89, P51, D21

Vladimir Sulov

VIRTUALIZATION OF INFORMATION SYSTEMS IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

In the contemporary conditions of globalization of economic activity and increased competition, there is a growing need of quality and efficient information systems. The goal of the study is to propose directions for improving information systems through virtualization. The main information system problems are studied and a classification of virtualization forms and methods is developed and proposed.

JEL: C8, L2, M5

Nikola Tcholakov

AN OUTLINE OF THE HISTORY OF SOCIAL STATISTICS AND ITS METHODS

The roots of statistics are concealed far away in ancient times. Although hidden with many unknowns and uncertainties one may see bright and impressive moments even in the farthest history. In its development social statistics has left deep marks on the whole statistics and human knowledge in general. One may see clear links with philosophy, logic, sociology, economics, politics, natural and engineering sciences, etc. The problems of social statistics have pushed forward the development of its methodology too with the incorporation with mathematics, mathematical modeling, and rationalizing its inductive method and its position in human comprehension of reality. This has provided a significant impetus for the development of the ideas about randomness and probabilities. There are many great names associated with the social statistics that made remarkable contribution for the development of civilization. Particularly rapid is the expansion of social statistics in twentieth century which makes very difficult if not senseless the question of its perimeter and frontiers. Simultaneously however definite tendencies could be noticed and it is anticipated in this study to outline some future developments of social statistics.

JEL: A13, A30, B16, B23, C10, C19, N01

Vetka Zhekova

INTERNAL AND INTERNATIONAL MIGRATION OF POPULATION IN BULGARIA

The article traces the main trends and stages of the internal migration processes between 1956 – 2001 on the bases of the last five censuses in the country.

The intensity of the internal migration particularly high in the 1956 – 1965 period (18,6 percent of the average annual population) dropped to 5,1 percent in the 1992 – 2001). The socio-demographic characteristics of the migrants are in the scope of the study. The number of migrants, as well as the structures and intensity of migration for different categories of the population are presented.

The great internal mobility of the population in the 1956 – 1985 has evolved into a high intensity of the international migration during the years after 1989. Emigration has very essential and direct aftereffect on the population and the labor force. The major part of the emigrating population is of the age 20 – 35 and of higher educational and qualification standards.

Some basic problems of provision statistical information on international migration are presented in the paper. Based on different sources, estimation of the coverage and characteristic of migration process during last decade of the 20th century is done.

International migration of population in Bulgaria became crucial for the demographic development of the country and its labour potential and this requires profound research of the process in the future.

JEL: J11, J61